

Філософська думка

1 1985

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 1 січень — лютий 1985

Київ Наукова думка

З М І С Т

До 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні	3
<i>Нем'ятий В. М.</i> КПРС — натхненник і організатор великої Перемоги	3
<i>Климко М. С.</i> Ленінський аналіз досвіду першої народної революції в Росії	12
Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму	
<i>Головаха Є. І., Стукало С. М.</i> Ціннісні орієнтації молоді і основні принципи профорієнтаційної роботи	20
Проблеми формування нової людини	
<i>Коган Л. Н.</i> (Свердловськ), <i>Петрова О. М.</i> (Свердловськ). Індивідуалізація як фактор всебічного розвитку особи	29
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
«Діалектика природи» Ф. Енгельса: світогляд, філософія, сучасність (Круглий стіл філософів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту філософії АН УРСР. Закінчення)	35
Методологія наукового пізнання	
<i>Бухалов Ю. Ф.</i> (Харків). Про співвідношення основного питання і проблеми «суб'єкт — об'єкт» у марксистсько-ленінській філософії	44
<i>Воеводін О. П.</i> (Ворошиловград), <i>Ілюшин В. О.</i> (Ворошиловград). Про співвідношення естетичного і утилітарного	52
На допомогу соціологові-практику	
<i>Омельченко О. Ф.</i> Оцінка ділових якостей працівників і добір кадрів	61
З історії вітчизняної філософії	
<i>Жулінська Є. В.</i> Філософські і суспільно-політичні погляди Юрія Крижанича	71
<i>Бондар С. В.</i> Актуальні філософські проблеми в історичному розвитку вітчизняної духовної культури. (За матеріалами науково-теоретичних семінарів, присвячених цій темі)	81
Філософська думка в культурі Київської Русі (Круглий стіл журналу «Філософська думка»)	86
Критика буржуазної ідеології	
<i>Кошарний С. О.</i> Теоретико-пізнавальне вчення В. Дільтея і його місце в історії герменевтики	96
<i>Кисельов М. М., Тарасенко М. Ф.</i> Сучасна екологічна ситуація і її відображення в буржуазній свідомості	111
Рецензії	
<i>Городецький О. О., Скиба В. Й.</i> Формування розумних потреб особи	118
<i>Мельник В. П., Тарасенко М. Ф.</i> Дослідження категорій сучасної науки	120
<i>Звіглянич В. О., Рогаль В. Є.</i> Причинність як філософська проблема	121
<i>Головаха І. П., Чечнев Б. О.</i> З досвіду роботи методологічних семінарів	123
<i>Коган А. Б.</i> (Запоріжжя). Проблеми взаємодії естетичної свідомості та художньої культури	125
Книжкова полиця	
Хроніка наукового життя	
Наші автори	3-тя стор. обкл.

СОДЕРЖАНИЕ

К 40-ЛЕТИЮ ПОБЕДЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ. *Немятый В. Н.* КПСС — вдохновитель и организатор великой Победы, с. 3. ♦ *Климко М. С.* Ленинский анализ опыта первой народной революции в России, с. 12. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА. *Головаха Е. И., Стукало С. Н.* Ценностные ориентации молодежи и основные принципы профориентационной работы, с. 20. Проблемы формирования нового человека. *Коган Л. Н.* (Свердловск) *Петрова Е. Н.* (Свердловск). Индивидуализация как фактор всестороннего развития личности, с. 29. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. «Диалектика природы» Ф. Энгельса: мировоззрение, философия, современность. (Круглый стол философов Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко и Института философии АН УССР. Окончание), с. 35. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Бухалов Ю. Ф.* (Харьков). О соотношении основного вопроса и проблемы «субъект — объект» в марксистско-ленинской философии, с. 44. ♦ *Воеводин А. П.* (Ворошиловград), *Илюшин В. А.* (Ворошиловград). О соотношении эстетического и утилитарного, с. 52. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Омельченко А. Ф.* Оценка деловых качеств работников и подбор кадров, с. 61. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Жулинская Э. В.* Философские и общественно-политические взгляды Ю. Крижанича, с. 71. *Бондарь С. В.* Актуальные философские проблемы в историческом развитии отечественной духовной культуры. (По материалам научно-теоретических семинаров, посвященных этой теме), с. 81. Философская мысль в культуре Киевской Руси. (Круглый стол редакции журнала «Философская думка»), с. 86. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Кожарный С. А.* Теоретико-познавательное учение В. Дильтея и его место в истории герменевтики, с. 96. *Киселев Н. Н., Тарасенко Н. Ф.* Современная экологическая ситуация и ее отражение в буржуазном сознании, с. 110. РЕЦЕНЗИИ. *Горобецкий А. А., Скиба В. И.* Формирование разумных потребностей личности, с. 118. *Мельник В. П., Тарасенко Н. Ф.* Исследование категорий современной науки, с. 120. *Звиглянич В. А., Роголь В. Е.* Причинность как философская проблема, с. 121. *Головаха И. П., Чечнев Б. А.* Из опыта работы методологических семинаров, с. 123. *Коган А. Б.* (Запорожье). Проблемы взаимодействия эстетического сознания и художественной культуры, с. 125. КНИЖНАЯ ПОЛКА, с. 128. ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ, с. 28, 43, 70. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

ON THE 40th ANNIVERSARY OF THE VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR. *Nemyaty V. M.* The Communist Party of the Soviet Union, an Inspirer and Organizer of the Great Victory, p. 3. ♦ *Klimko M. S.* Lenin's Analysis of the First Experience of People's Revolution in Russia, p. 12. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF MATURE SOCIALISM. *Golovakha E. I., Stukalo S. N.* Value Orientations of Youth and Main Principles of Profession-Oriented Work, p. 20. PROBLEMS OF MOULDING NEW MAN. *Kogan L. N.* (Sverdlovsk), *Petrova E. N.* (Sverdlovsk). Individualization as a Factor of All-Round Personality Development, p. 29. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. «Dialectics of Nature» by F. Engels: Weltanschauung, Philosophy, the Present. (Round Table of Philosophers from the Kiev T. G. Schevchenko State University and Institute of Philosophy, Ukr. SSR Academy of Sciences, The End), p. 35. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Bukhalov Yu. F.* (Kharkov). On Correlation of the Main Question and Problem «Subject-Object» in the Marxist-Leninist Philosophy, p. 44. ♦ *Voevodin A. P.* (Voroshilovgrad), *Ilyushin V. A.* (Voroshilovgrad). On Correlation of Aesthetic and Utilitarian, p. 52. AID TO PRACTICIAN SOCIOLOGIST. *Omelchenko A. F.* Estimation of Business Qualities in Workers and Selection of Personnel, p. 61. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Zhulinskaya E. V.* Philosophical and Socio-Political Views of Yu. Krizhanich, p. 71. *Bondar S. V.* Urgent Philosophical Problems in Historical Development of Home Spiritual Culture (According to the Materials of Scientific-Theoretical Seminars, Devoted to This Theme), p. 81. Philosophic Thought in the Culture of the Kiev Rus. (Round Table of the «Philosophska Dumka» Journal Editorial Board), p. 86. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Kosharny S. A., W. Diltthey's* Epistemological Conception and Its Place in the History of Hermeneutics, p. 96. *Kiselev N. N., Tarasenko N. F.* Modern Ecological Situation and Its Reflection in Bourgeois Consciousness, p. 110. REVIEWS. *Gorodetsky A. A., Skiba V. I.* Formation of Reasonable Personality's Requirements, p. 118. *Melnik V. P., Tarasenko N. F.* Research of the Modern Science Categories, p. 120. *Zviglyanich V. A., Rogal V. E.* Causality as a Philosophic Problem, p. 121. *Golovakha I. P., Chechnev B. A.* From the Experience of Methodological Seminars' Work, p. 123. *Kogan A. B.* (Zaporozhie). Problems of Aesthetic Consciousness and Artistic Culture Interaction, p. 125. BOOK SHELF, p. 128. CHRONICLE OF SCIENTIFIC LIFE, p. 28, 43, 70. OUR AUTHORS, the 3d Page of the Cover.

До 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні

В. М. НЕМ'ЯТИЙ

КПРС — НАТХНЕННИК І ОРГАНІЗАТОР ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

В історії людства є події, які визначають найважливіші етапи його розвитку. До таких подій, що мали глибокий і вирішальний вплив на весь хід сучасного світового процесу, належить перемога радянського народу над німецьким фашизмом у Великій Вітчизняній війні. Вона з усією повнотою розкрила історичні переваги соціалізму, величезні економічні, соціально-політичні й духовні можливості нового, найпередовішого суспільного ладу. Ця перемога підтвердила могутню життєву силу марксистсько-ленінської ідеології. Глибока ідейна переконаність, безмежна віра в правоту великої ленінської справи були невичерпним джерелом духовних сил радянського народу, його морально-політичної згуртованості.

Велика Вітчизняна війна яскраво продемонструвала монолітну єдність партії і народу, непорушність союзу робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції, дружбу і братерство народів СРСР.

Завдавши нищівної поразки ворогові, радянський народ і його Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії відстояли свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, захистили справу Жовтня, відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». Вони внесли вирішальний вклад у перемогу над фашистською Німеччиною та її союзниками, у визволення народів Європи від фашистського рабства, у врятування світової цивілізації, з честю виконали свій патріотичний та інтернаціональний обов'язок. У цьому їх величезна заслуга перед людством¹.

Багато довелося пережити радянським людям на шляху до великої Перемоги. «В кожній радянській сім'ї,— сказав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко на зустрічі з московськими металургами,— ніколи не затихне біль втрат, яких завдала минула війна. Життя 20 мільйонів радянських людей віддала наша країна за свою незалежність, за врятування світової цивілізації від загрози поневолення фашистськими варварами»².

У дні смертельної небезпеки, що нависла над соціалістичною Батьківщиною, великий радянський народ виявив небачений в історії масовий героїзм, організованість, беззавітну відданість ідеалам комунізму. Його безприкладний подвиг ще раз блискуче засвідчив силу пророчих слів В. І. Леніна: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить

¹ Радянська Україна, 1984, 17 черв.

² Черненко К. У. Промова на зустрічі з робітниками московського металургійного заводу «Серп і молот», 29 квіт. 1984 р.— К., 1984, с. 19.

можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»³.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні була глибоко закономірною. Вона зумовлена незаперечними історичними перевагами соціального ладу, що встановився в нашій країні, її державного устрою, могутністю економіки, ідейно-політичною монолітністю, духовним багатством радянського народу. Саме сила нового суспільного ладу, яку живлять самовіддана вірність соціалізму, героїзм радянських людей, згуртованих навколо Комуністичної партії, стала головним джерелом перемоги над фашизмом.

Натхненником і організатором перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні була Комуністична партія, за покликом якої вся країна піднялась на смертний бій з фашизмом. Ось чому, готуючись до знаменного ювілею, ми передусім говоримо про ленінську партію — провідну і спрямовуючу силу нашого суспільства. У чому ж виявилась її надихаюча й організуюча роль в досягненні перемоги над ворогом?

Відповіддю на це питання є характеристика тих основних напрямів багатогранної організаторської і політичної діяльності КПРС, які були визначені у розробленій партією і Радянським урядом військовій, економічній, соціально-політичній програмі відбиття агресії і розгрому фашистських загарбників. Це насамперед всемірне зміцнення армії і політичне керівництво бойовими діями на фронтах, розгортання всенародної збройної боротьби проти загарбників на тимчасово окупованій радянській території. Важлива роль надавалась організації злагодженої роботи тилу для забезпечення потреб фронту, досягненню військово-технічної переваги Радянських Збройних Сил над військами противника, підкреслювалась необхідність об'єднання антифашистських сил, створення антигітлерівської коаліції.

Спинимося на цих аспектах докладніше. У центрі уваги Комуністичної партії і Радянського уряду постійно перебували питання військово-мобілізаційного характеру. Про розмах та інтенсивність цієї діяльності свідчать такі дані: за перший тиждень війни до Збройних Сил було призвано 5 мільйонів 300 тисяч чоловік⁴. Під безпосереднім керівництвом партійних організацій у всіх союзних республіках в найкоротші строки формувались для фронту нові частини і з'єднання. Тільки на кінець 1941 року було сформовано понад 400 нових дивізій, до складу яких увійшли представники всіх націй і народностей СРСР; вони відважно бились за нашу радянську Батьківщину⁵. Наприклад, у складі 60-ї армії, що діяла на київському напрямі, наприкінці вересня 1943 року — в період битви за Дніпро — були воїни 47 національностей, з них — 20970 росіян, або 70 процентів загальної чисельності військ, 3213 українців — 11,3 процента, 1538 казахів — 5 процентів, 1050 узбеків — 4,8 процента, 765 татар — 2,5 процента та ін.⁶⁻⁷ Радянська Україна у перші місяці війни направила до Збройних Сил СРСР 2,5 мільйона чоловік. Усього ж за роки Великої Вітчизняної війни у лавах діючої армії бився з ворогом кожний десятий житель нашої республіки⁸. «В суворі роки Великої Вітчизняної війни, — підкреслено у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — народи-брати пліч-о-пліч стали на захист Батьківщини, виявили масовий героїзм і непохитну волю до

³ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла, 16 квіт. 1919 р. — Повне зібр. творів, т. 38, с. 304.

⁴ Див.: *Партия и армия*. — М., 1977, с. 180.

⁵ Див.: *История Коммунистической партии Советского Союза*. — М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 177.

⁶⁻⁷ ЦАМО СССР, ф. 417, оп. 10597, д. 4, л. 99.

⁸ Див.: *Очерки истории Коммунистической партии Украины*. — Киев, 1977, с. 527, 577.

перемоги...»⁹ За мужність і відвагу, виявлені в боях за визволення Радянської України від фашистських загарбників, звання Героя Радянського Союзу удостоєно близько чотирьох тисяч воїнів сорока трьох національностей СРСР. «Ми вічно шануватимемо пам'ять синів і дочок усіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни,— наголосив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у промові на спільному урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому врученню республіці ордена Дружби народів 26 липня 1973 року,— що віддали життя у боротьбі за її щастя і незалежність, визволили від фашистської навали дорогу і близьку серцю всіх народів нашої країни Радянську Україну»¹⁰.

У розв'язанні головного завдання — всемірного зміцнення діючої армії і підвищення її боєздатності — величезне значення мав перерозподіл партійних сил. Виконуючи заповіт В. І. Леніна і враховуючи досвід організації оборони країни від інтервенції і уроки громадянської війни, ЦК ВКП(б) спрямував найкращі партійні сили на фронт, де в боях вирішувалась доля Батьківщини. Крім призову до армії за загальною мобілізацією, партійні органи приділяли велику увагу відбору і направленню на фронт найбільш підготовлених з військового погляду комуністів і комсомольців. Тільки протягом перших шести місяців війни до партійних організацій Збройних Сил влилося понад 1 мільйон 100 тисяч комуністів. Компартія України направила до Червоної Армії і Флоту в перший рік війни близько 240 тис. членів партії¹¹, серед них понад 16 тисяч комуністів Київської міської партійної організації¹². Близько 10 тисяч комуністів Києва добровільно вступили до загонів народного ополчення, багато з яких спільно з частинами Червоної Армії самовіддано захищали своє рідне місто¹³.

Для зміцнення керівного складу армії і флоту на політроботу було направлено 47 тисяч партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників, у тому числі багатьох секретарів ЦК Компартії союзних республік, обкомів, міськкомів і райкомів партії. Чимало комуністів були відправлені до армії політбійцями. Тільки за перші півроку війни на цій відповідальній ділянці було 60 тисяч комуністів і 40 тисяч комсомольців, 25 тисяч з них були посланцями партійної організації Радянської України, серед них 1500 комуністів Київщини¹⁴. Всього ж наприкінці 1941 року в Червоній Армії і Військово-Морському Флоті палічувалось 1234 тисячі членів партії — в два з лишком рази більше, ніж напередодні війни. Дві п'ятих складу партії із зброєю в руках захищали завоювання Жовтня¹⁵.

Комуністи на найважчих, ключових ділянках фронтів відіграли вирішальну роль у підвищенні боєздатності наших військ, являли приклади бойової доблесті. У листопаді — грудні 1941 року на фронті під Москвою воювали 200 тисяч членів партії (тобто майже кожний четвертий із захисників радянської столиці був комуністом). Біля стін Сталінграда стояли на смерть 400 тисяч синів партії. У партійних організаціях частин і з'єднань Білоруського, 1, 2, 3 і 4-го Українських фронтів, які брали участь у битві за Дніпро, стояли на обліку майже 540 тисяч чоловік, а на завершення цієї героїчної епопеї на-

⁹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1982, с. 5.

¹⁰ Щербицький В. В. Избранные речи и статьи.— М., 1978, с. 101.

¹¹ Див.: Очерки истории Коммунистической партии Украины, с. 527.

¹² Див.: Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981, с. 379.

¹³ Див.: Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Нелятый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1980, с. 68, 77.

¹⁴ Див.: Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций, с. 378.

¹⁵ Див.: Партия и армия, с. 175.

прикінці грудня 1943 року — близько 700 тисяч¹⁶. Кожний третій воїн, який бився за Київ, був комуністом¹⁷. Спеціально створювані для форсування Дніпра підрозділи на 50—70 процентів склались із комуністів і комсомольців.

Перерозподіл партійних сил у таких величезних масштабах був одним з вирішальних засобів підвищення боездатності військ. Своім особистим прикладом, героїзмом і мужністю комуністи підносили бойовий дух мас, вели їх на подвиги, вселяли тверду впевненість у цілковитій перемозі над ворогом. Про особистий приклад самовідданості, стійкості, відваги і героїства комуністів свідчить, наприклад, той факт, що з 2596 Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за форсування Дніпра від Смоленська до Херсона, було 1415 членів і кандидатів в члени партії.

Воїни-комуністи віддавали всі сили, а якщо потрібно було, то й життя, захищаючи Батьківщину. Тільки за перші шість місяців боїв пали смертю хоробрих близько 500 тисяч комуністів. А за всі чотири роки на фронтах Великої Вітчизняної війни героїською смертю загинули два мільйони комуністів — понад половиня передвоєнного складу Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Наведена статистика підтверджує, що порівняння комуніста із загартованим бійцем — не метафора: у дні війни Комуністична партія стала справді партією-воїном. Говорячи про обов'язок комуніста — йти у перших рядах борців, М. І. Калінін підкреслював: «Прапор Комуністичної партії — це прапор безстрашності, самовідданої і нещадної боротьби, що не знає колінань, не відає сумніву в перемозі. Саме тому, що комуністи не відсторонюються від боротьби, а вірні традиціям більшовизму, рішуче й сміливо йдуть на боротьбу, — саме тому вони й ведуть маси за собою»¹⁸.

Незважаючи на величезні втрати, партія не слабшала в боротьбі з ворогами, а загартовувалась і міцніла. Тисячі і тисячі кращих представників усіх соціальних верств радянського суспільства, всіх народів нашої країни ставали в лави партійців. Усього за роки війни кандидатами в члени партії на фронті і в тилу було прийнято близько 5,1 мільйона чоловік, а в члени партії — близько 3,3 мільйона¹⁹. Таке бурхливе зростання рядів партії у роки тяжких воєнних випробувань, коли партійний квиток був путівкою на передову, туди, де важче, — яскраве свідчення беззавітної підтримки трудящими масами політики Комуністичної партії, її непохитного авторитету, нерозривного зв'язку з народом.

У діяльності центральних органів партії головними були, звичайно, питання керівництва бойовими діями на фронтах. ЦК ВКП(б) від самого початку війни став головним штабом, який здійснював політичне керівництво бойовими діями Радянських Збройних Сил. Він виробляв політичні і воєнно-стратегічні цілі ведення війни, керував організаційно-політичним забезпеченням збройної боротьби з агресором.

Утворення за рішенням партії і уряду двох надзвичайних органів — Державного Комітету Оборони (ДКО) і Ставки Верховного Головнокомандування дозволило перебудувати на воєнний лад апарат державного управління, досягти максимального організаційного узгодження управлінської діяльності державних органів і партійного керівництва. Було забезпечено оперативне і централізоване розв'язання всіх питань, пов'язаних із веденням війни, ефективний зв'язок між

¹⁶ Див.: *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945.* — Киев, 1980, т. 2, с. 7.

¹⁷ ЦАМО СССР, ф. 203, оп. 2677, д. 20, л. 106.

¹⁸ *Калинин М. И. О коммунистическом воспитании и воинском долге.* — М., 1967, с. 527.

¹⁹ Див.: *История Коммунистической партии Советского Союза*, т. 5, кн. 1, с. 370.

фронтом і тилом, оптимальне використання всіх можливостей Радянської держави у збройному протиборстві з фашистськими загарбниками. Надзвичайні органи державної влади втілили у своїй діяльності весь той колосальний соціально-політичний досвід управління країною в екстремальних умовах, який був нагороджений партійним і радянським активом у тяжкі роки громадянської війни, в боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

На спільних засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б) і Ставки Верховного Головнокомандування затверджувались плани найважливіших дій, підготовлені Генеральним штабом або командуванням фронтів. Прийняті рішення проводились в життя директивами Ставки. Питання, що мали особливо велике воєнно-політичне значення і були пов'язані з прийняттям стратегічних рішень, виробленням планів воєнних кампаній, обговорювались на спільних засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки. Усе це великою мірою сприяло успішному проведенню оборонних і наступальних операцій Радянських Збройних Сил, багато з яких стали зразками високого військового мистецтва.

Неоціненну допомогу Радянській Армії в її героїчному двобої з полчищами загарбників, у здійсненні великої визвольної місії наших Збройних Сил подала всенародна боротьба в тилу ворога і насамперед — збройні дії партизанських формувань, діяльність організацій і груп комуністичного підпілля, масова участь радянських людей у саботажі економічних, політичних і військових заходів фашистських окупантів. Ця боротьба в тилу ворога організовувалась, планувалась і здійснювалась під безпосереднім керівництвом комуністів, партійних комітетів.

Підпільні партійні комітети стали бойовими штабами всенародної боротьби з окупантами. Тільки на загарбаній ворогом території Української РСР протягом 1941—1944 років діяли 22 підпільні обласні комітети КП(б)У, 13 інших великих керівних підпільних центрів, 220 міськкомів і райкомів партії, більш як 50 підпільних обкомів, міськомів і райкомів комсомолу. Під керівництвом підпільних партійних органів вели боротьбу 3,5 тисячі організацій і груп комуністичного підпілля, в яких налічувалось понад 100 тисяч радянських патріотів. У тилу фашистських окупантів на Україні діяло 60 партизанських з'єднань, близько 2 тисяч партизанських загонів і груп, що не входили до з'єднань, загалом — півмільйона народних месників²⁰.

Очолована комуністами боротьба радянських людей в тилу ворога досягла небачених в історії масштабів, перетворилась на важливий воєнно-політичний фактор, який відіграв чималу роль у досягненні перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні. Величезна організаційно-політична робота партії, помножена на полум'яний патріотизм радянських людей, дозволила створити у ворожому тилу другий, незримий і нездоланий, народний фронт.

Уміла взаємодія наступаючих військ з розгорнутою у великих масштабах бойовою діяльністю партизанів і підпільників сприяла визволенню тимчасово окупованої території, зокрема України. Під керівництвом ЦК КП(б)У Український штаб партизанського руху розробив оперативний план бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 року, який було скоординовано з наступальним рухом військових частин. Цей план дістав схвалення і був затверджений у квітні 1943 року Центральним Комітетом ВКП(б) і Державним Комітетом Оборони. В ньому передбачалось завдати ворогові одночасних масованих ударів на фронтах і вивести з ладу залізничні вузли, через які проходили ешелони противника з живою силою і технікою до лінії фронту і з награваним майном до Німеччини. Парти-

²⁰ Див.: *Очерки истории Коммунистической партии Украины*, с. 578.

занські формування і безпосередньо допомагали наступові наших військ. Так, наприклад, у період боїв за Дніпро партизани захопили 25 переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять і утримували їх до приходу частин Червоної Армії. До здійснення цієї операції було залучено понад 17 тисяч партизанів²¹.

Багато підпільних організацій мірою наближення наших військових частин переходили до відкритої збройної боротьби. В ряді міст і населених пунктів проти окупантів виступило під керівництвом партійних організацій майже все населення. Особливо значним за своїм розмахом і організованістю було повстання у Павлограді.

Партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги партизанів і підпільників, які діяли на території України. Їм було вручено близько 64 тисяч урядових нагород, 96 чоловік удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу. Командирам же великих партизанських з'єднань С. А. Ковпаку і О. Ф. Федорову це звання було присвоєно двічі. Закономірно, що керівники партизанського руху пройшли у довоєнний час школу керівників партійної і радянської роботи.

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія показала неперевершений зразок керівництва соціалістичною економікою в умовах воєнного часу, продемонструвала оперативність і гнучкість у розв'язанні найскладніших проблем воєнно-економічної політики. Приділяючи величезну увагу тилу, партія і уряд виходили з відомого ленинського положення, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справи революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»²².

Спираючись на Ради, профспілки, комсомол та інші громадські організації трудящих, комуністи провадили цілеспрямовану організаторську і політичну роботу на фабриках і заводах, на транспорті і в сільському господарстві. Лозунг партії «Все для фронту, все для перемоги!» став визначальним у житті тилу країни.

Бойовим організатором, справжнім штабом воєнної економіки був Центральний Комітет партії. З 1942 року і до кінця війни у ЦК ВКП(б) було заслухано і обговорено 167 звітів місцевих партійних організацій з найважливіших проблем розвитку промисловості і сільського господарства. Державний Комітет Оборони за час війни прийняв близько 10 тисяч конструктивних рішень і постанов, пов'язаних головним чином з воєнною економікою.

Важливою складовою частиною воєнно-економічної програми партії було масове перебазування продуктивних сил у східні райони країни. На листопад 1941 року було вивезено основне обладнання 1523 промислових підприємств, у тому числі з України — близько 550; евакуйовано більш як 10 мільйонів радянських громадян, у їх числі 3,5 мільйона жителів нашої республіки²³. Таке безпрецедентне в історії маневрування продуктивними силами дало можливість зміцнити економічну базу в глибокому тилу.

Партійні організації, органи Радянської влади і всі трудящі Уралу, Сибіру, Поволжя, Башкирії, Азербайджану, Туркменістану, Грузії, Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Узбекистану та ін. районів країни тепло прийняли в свою сім'ю трудящих України, допомогли їм влаштуватися на нових місцях і включитися в роботу для подання допомоги фронтові. «Ми ніколи не забудемо,— відзначав товариш В. В. Щербицький,— що в час воєнного лихоліття братні республіки як рідних прийняли у себе мільйони трудівників з України, Білору-

²¹ Див. там же, с. 565.

²² Ленін В. І. На діловий ґрунт.— Повне зібр. творів, т. 35, с. 390.

²³ Див.: *Очерки истории Коммунистической партии Украины*, с. 528, 529.

сії, Молдавії, та інших тимчасово окупованих ворогом територій, поділили з ними свій хліб і сіль, допомогли їм стати до лав тих, хто кував зброю для фронту, для перемоги»²⁴.

Героїчною працею робітничого класу і всього радянського народу було розв'язано ключове завдання радянської воєнної економіки — досягнуто переваги над ворогом у кількості й якості військової техніки і зброї. Спираючись лише на свою власну промислову базу, значна частина якої на початку війни до того ж була виведена з ладу, Радянський Союз у роки війни випустив у два рази більше бойової техніки, ніж фашистська Німеччина, котра використовувала економічний потенціал майже всієї підкореної нею Європи. У нашій країні було виготовлено понад 825 тисяч гармат і мінометів, більш як 102 тисячі танків і самохідних гармат, близько 134 тисяч бойових літаків. Усе це було зроблено руками мільйонів робітників, техніків, інженерів, які нерідко місяцями не виходили з цехів, спали і їли біля верстатів, працювали без вихідних днів. На таке були здатні лише люди, які в час грізної небезпеки вбачали свій громадянський, патріотичний, партійний обов'язок, мету і смисл свого життя у трудовому служінні Батьківщині. І вони вибороли перемогу і на цьому, трудовому фронті.

Великий внесок у перемогу соціалістичної економіки зробили і працівники тих її галузей, що забезпечували воєнне виробництво. Так, сільське господарство, незважаючи на гостру нестачу робочих рук і сільськогосподарських машин і на різке скорочення посівних площ, в основному забезпечило країну продовольством, а промисловість — сировиною, завдяки передусім самовідданій праці колгоспників і колгоспниць, робітників радгоспів, сільським комуністам і комсомольцям.

Під керівництвом партії вагомий вклад в досягнення перемоги над ворогом зробила наша інтелігенція — вчені і конструктори, які у найкоротший строк розробили досконалі зразки військової техніки, діячі радянської культури, чиї твори мали високе патріотичне звучання.

Отже, завдяки самовідданій праці радянських людей під керівництвом КПРС була створена і швидко розвивалася могутня воєнна економіка, спираючись на яку Радянські Збройні Сили здобули перемогу над фашистськими загарбниками.

Прискоренню перемоги над німецьким фашизмом сприяла активна зовнішньополітична діяльність ЦК ВКП(б) і Радянського уряду, в основі якої лежали марксистсько-ленінські принципи інтернаціоналізму. Вона була спрямована на згуртування антифашистських сил, на розвиток і зміцнення революційних сил в усьому світі. Завдяки цій зовнішньополітичній діяльності були зірвані підступні спроби імперіалістів ізолювати Радянський Союз на міжнародній арені і створити антирадянську, імперіалістичну коаліцію. Під тиском народів правлячі кола ряду імперіалістичних держав змушені були виступити спільним фронтом з Радянським Союзом у війні проти фашистської Німеччини і її сателітів. Утворення антигітлерівської коаліції, в якій наприкінці війни налічувалось 50 держав, — визначне досягнення радянської зовнішньої політики, міжнародної діяльності Комуністичної партії.

Незважаючи на те, що правлячі кола західних країн, домагаючись своїх імперіалістичних цілей, інколи порушували союзницький обов'язок, затримували і саботували відкриття другого фронту, антигітлерівська коаліція загалом виявилась досить життєздатною і в кінцевому підсумку довела війну проти фашистського блоку до повної

²⁴ *Матеріали* спільного урочистого засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, 15 груд. 1972 р.— К., 1972, с. 18.

перемоги. Вперше було доведено можливість практики політичного, економічного і воєнного співробітництва держав з різним соціальним устроєм.

Отже, титанічна військово-організаторська, господарська, масово-політична, зовнішньо-політична діяльність Комуністичної партії, її непорушна єдність з народом забезпечили мобілізацію всіх сил і матеріальних засобів країни на розгром агресора, на досягнення великої Перемоги. Ще раз підтвердилось положення В. І. Леніна, яке становить основу основ його вчення про захист соціалістичної Вітчизни: «Без партії, залізної і загартованої в боротьбі, без партії, що користується довір'ям всього чесного в даному класі, без партії, що вміє стежити за настроєм маси і впливати на нього, вести успішно таку боротьбу неможливо»²⁵.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні наочно показала нездоланність соціалізму, велику силу комуністичних ідей, непереможність Радянських Збройних Сил, які захищали здобутки передового суспільного ладу. Протягом десятиріч, що минули після закінчення цієї війни, яскраво виявилось всесвітньо-історичне значення нашої Перемоги. Розгром німецького фашизму, а потім і японського мілітаризму якнайглибше вплинув на хід світового розвитку. Створилися сприятливі умови для визвольної боротьби трудящих, зміцнили сили демократії і прогресу, зріс вплив комуністичних і робітничих партій на хід подій у світі. Його визначальним чинником стала дедалі міцніюча світова соціалістична система. Зростання її могутності зробило можливою реалізацію в міжнародному житті ленінських ідей і принципів мирного співіснування, взаємовигідного співробітництва, дружби народів.

Велика Вітчизняна війна за своєю соціально-політичною суттю стала безпосереднім, прямим зіткненням найбільш реакційних сил імперіалізму з соціалістичним суспільним ладом. У смертельній сутичці з фашизмом радянські люди, керовані комуністами, не тільки захистили свою країну, але й відстояли майбутнє всього людства.

Уроки Великої Вітчизняної війни свідчать, що соціалізм непереможний. Це має стати пересторогою тим, хто сьогодні прагне світового панування, намагається по-гегемоністськи диктувати свою імперіалістичну волю країнам і народам світу. Сучасна тривожна міжнародна обстановка спричинена тим, що правлячі кола США, більшості держав НАТО проводять політику, яка загрожує людству ядерною катастрофою. Тому «поки існує воєнна і політична напруженість, поки над нашою країною нависає ракетно-ядерна небезпека з боку США і держав НАТО, слід тримати порох сухим, бути завжди напоготові,— підкреслює товариш К. У. Черненко,— щоб співвідношення сил не змінилось на користь імперіалізму і ми не стали б слабшими»²⁶. Тим-то й спричинена турбота партії, всього нашого народу про зміцнення обороноздатності Вітчизни. «Центральний Комітет партії і Радянський уряд розуміють свою найвищу відповідальність перед народом. Червень 1941 року не повториться. Будь-якого агресора спстигне негайна кара»²⁷,— наголосив товариш К. У. Черненко.

Водночас Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності послідовно й наполегливо ведуть боротьбу за зміцнення миру, за розрядку міжнародної напруженості. І в перші пореволюційні роки, в довоєнні й повоєнні часи, і сьогодні СРСР обстоював і обстоює шлях мирного співіснування і взаємовигідного міжнародного співробітництва.

²⁵ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 26.

²⁶ Черненко К. У. Промова на зустрічі з робітниками московського металургійного заводу «Серп і молот», с. 19.

²⁷ Там же, с. 19—20.

тва, бо саме цей шлях є природним і єдино можливим для народу, що будує нове — соціалістичне й комуністичне — суспільство. І як у воєнну добу, так і в мирний час джерелом нашої сили, запорукою успіху в справі комуністичного творення є непорушна єдність партії і народу, її керівна роль як натхненника й організатора всіх історичних здобутків і перемог радянського народу.

* * *

Победа советского народа в Великой Отечественной войне оказала решающее влияние на весь ход мирового общественного развития, раскрыла исторические преимущества социализма как передового общественного строя, подтвердила могучую жизненную силу марксистско-ленинской идеологии. Глубокая идейная убежденность в правоте марксистско-ленинских идей стала неисчерпаемым источником духовных сил советского народа, морально-политического единства советских людей, сплоченных вокруг Коммунистической партии.

Коммунистическая партия явилась подлинным вдохновителем и организатором нашей победы над немецко-фашистскими захватчиками. Ее многогранная деятельность охватывала и политическое руководство боевыми действиями на фронтах и в тылу врага, на временно оккупированной советской территории, и организацию бесперебойной работы экономики в трудных условиях военного времени, и неутомимую внешнеполитическую работу по созданию антигитлеровской коалиции и объединению антифашистских сил во всем мире.

В Великой Отечественной войне, ставшей, по сути, прямым столкновением наиболее реакционных сил империализма с наиболее прогрессивным общественным строем, титаническая военно-организаторская, хозяйственная, идейно-воспитательная и внешнеполитическая деятельность Коммунистической партии обеспечила историческую победу реального социализма над силами империализма, милитаризма, реакции.

ЛЕНІНСЬКИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ ПЕРШОЇ НАРОДНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ

Революція 1905—1907 років, вісімдесятиріччя якої ми нині відзначаємо, стала визначною подією в історії російського й міжнародного революційного руху, історичною прелюдією Великої Жовтневої соціалістичної революції. Як підкреслюється в Постанові ЦК КПРС від 17 грудня 1974 р. «Про 70-річчя Революції 1905—1907 років у Росії», ця перша народна революція епохи імперіалізму справила величезний вплив на зростання революційних виступів робітників і селян у багатьох країнах світу, викликала могутнє піднесення національно-визвольного руху пригноблених народів колоніального Сходу, розхитувала світову систему капіталізму, наближала її загальну кризу¹. Її досвід і уроки важливо враховувати в ідейно-теоретичному протиборстві з нашими ідеологічними противниками, адже буржуазні радянологи з метою фальсифікації історії революційного руху в Росії, з одного боку, намагаються довести «обгрунтованість» меншовицького, народницького і буржуазно-ліберального тлумачення революції 1905—1907 років, а з другого — прагнуть усіляко принизити і викривити ленінський аналіз її досвіду. Ідейну злиденність і теоретичну безпідставність таких намагань розкривають праці В. І. Леніна, де на великому фактичному матеріалі дається всебічна оцінка класових битв 1905—1907 років, визначені тип, рушійні сили, стратегія і тактика пролетарської партії, перспективи переростання першої народної революції епохи імперіалізму в революцію соціалістичну.

Перша російська революція, як зазначав В. І. Ленін, поставила лицем в лице стару і нову Росію. «...Маса народу,— писав В. І. Ленін,— більшість його, найглибші суспільні «низи», задавлені гнітом і експлуатацією, підіймались самостійно, наклали на весь хід революції відбиток *своїх* вимог, *своїх* спроб по-своєму збудувати нове суспільство, на місце руйнованого старого»². Революція 1905—1907 років ознаменувала собою народження в країні революційного народу, який згодом став авангардом світового визвольного руху. Вона послужила генеральною репетицією революції 1917 року, прологом грядущої європейської революції³. Творчо розробляючи марксистську теорію суспільно-історичного розвитку, В. І. Ленін у ряді праць обгрунтував думку, що 1905—1907 роки в Росії дали новий (особливий) тип буржуазно-демократичних революцій, які відрізняються від буржуазних революцій минулого. Це було зумовлено передусім об'єктивними соціально-економічними змінами у розстановці і співвідношенні класових сил «в епоху дуже високого розвитку капіталізму в усьому світі і порівняно високого в Росії»⁴.

На початку ХХ століття царська Росія перетворилась на вузловий пункт суперечностей всієї системи імперіалізму, її найбільш слабку ланку. Класові суперечності набули тут більш гострого характеру.

¹ Про 70-річчя Революції 1905—1907 років у Росії: Постанова ЦК КПРС.— КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1982. т. 11, с. 463.

² Ленін В. І. Держава і революція.— Повне зібр. творів, т. 33, с. 37.

³ Див.: Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Там же, т. 30, с. 308.

⁴ Ленін В. І. Л. М. Толстой.— Там же, т. 20, с. 18.

ніж у Західній Європі. Весь об'єктивний хід соціально-економічного і політичного розвитку Росії, корінні інтереси трудящих мас диктували вимогу ліквідації поміщицького землевласництва, всіх пережитків феодально-кріпосницьких відносин, повалення самодержавства і встановлення демократичного ладу. Революція, спрямована проти царизму, перетворилася на революцію проти капіталістичної системи в цілому і в перспективі могла перерости в соціалістичну. Визрівання в країні нової соціальної сили — союзу робітничого класу і трудового селянства, створення більшовицької партії і зміцнення її авторитету в народних масах ставили Росію в центр світового революційного руху. Таку можливість передбачали ще основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс. «Росія, становище якої я вивчив за російськими оригінальними джерелами... давно вже стоїть на порозі перевороту, і всі необхідні для цього елементи вже дозріли... Революція почнеться цього разу на Сході, який був досі незайманою цитаделлю і резервною армією контрреволюції»⁵. Цей прогноз К. Маркса, як і твердження Ф. Енгельса про те, що «теоретична і критична думка, що майже зовсім зникла з наших німецьких шкіл... знайшла собі притулок в Росії»⁶, повністю підтвердились революційними подіями 1905—1907 років.

У своєму розвитку перша російська революція пройшла два основні етапи: від 9 січня до грудня 1905 року — період піднесення — і від поразки грудневого збройного повстання до перевороту 1907 року — період спаду, відступу. Піднесення революції супроводилось швидким перегрупуванням супротивних сил. Кожна з партій, відображуючи інтереси відповідного класу, виробляла певну політичну лінію в революції, свою тактику боротьби. В цілому визначилися, як підкреслював В. І. Ленін, три політичні табори (а не два, як твердили ліберали і твердять сучасні буржуазні фальсифікатори історії), що відкрито виступали на політичній арені: урядовий (царизм і дворянство), ліберально-буржуазний і робітнича демократія — центр притягання всієї демократії взагалі⁷.

Характерною рисою революції 1905—1907 років було переплетення двох її внутрішніх стратегічних цілей — народної боротьби проти самодержавства і залишків кріпосництва, безпосередньою метою якої була радикальна демократизація соціально-економічного і політичного ладу країни, і класової боротьби пролетаріату проти капіталу, кінцева мета якої полягала в революційній перебудові суспільства на соціалістичних засадах. Більшовицька партія, очолювана В. І. Леніном, розглядала першу російську революцію як буржуазно-демократичну. Такий її характер визначався соціальними завданнями, що стали на той момент перед російським суспільством: ліквідація поміщицького землевласництва як економічної основи панування кріпосників-дворян, повалення царського уряду і усунення монархізму — політичної опори цього класу, проведення демократичних перетворень в економічному і політичному житті країни. Це передусім розчищало шлях для розвитку капіталізму в Росії; однак разом з тим зазначені демократичні перетворення за своїм об'єктивним соціальним змістом наближали здійснення соціалістичних завдань пролетаріату Росії, бо поєднувалися з боротьбою широких народних мас проти самодержавства і залишків кріпосництва, яку очолив робітничий клас.

В 1905—1907 роках пролетаріат уперше виступив у ролі гегемона народного визвольного руху в буржуазно-демократичній революції. Це було зумовлено особливостями промислового розвитку Росії, пе-

⁵ Маркс К. Лист до Ф. А. Зорге від 27 вересня 1877 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 225.

⁶ Енгельс Ф. Лист до В. І. Засулич від 6 березня 1884 р.— Там же, т. 36, с. 98.

⁷ Див.: Ленін В. І. Політичні партії за 5 років Третьої думи.— Повне збір. творів, т. 21, с. 164.

редусім високим рівнем концентрації виробництва в основних галузях індустрії. Зосередження робітників на великих підприємствах сприяло посиленню їх організованості, чіткому усвідомленню своїх економічних і політичних інтересів, виробленню специфічно пролетарських форм і методів революційної боротьби. «Своєрідність російської революції полягає саме в тому,— зазначав В. І. Ленін,— що вона була щодо свого соціального змісту *буржуазно-демократичною*, але щодо засобів боротьби була *пролетарською*»⁸.

У класових битвах 1905—1907 років великого розмаху набув страйковий рух, в якому В. І. Ленін вбачав важливий засіб боротьби за гегемонію пролетаріату в революції (революційний «політичний страйк» він розглядав як новий тип «масового страйку»⁹). Цей рух підтвердив правильність ленінського положення про те, що зі зростанням історичної ролі пролетаріату, його революційної енергії зростає і його вплив на основну масу трудящих. «...Людство,— підкреслював В. І. Ленін,— аж до 1905 року не знало ще, яким великим, яким грандіозним може бути і буде напруження сил пролетаріату, коли справа йде про те, щоб боротися за справді великі цілі, боротися справді революційно!»¹⁰

Російська ліберальна буржуазія, всупереч твердженням меншовиків і сучасних буржуазних фальсифікаторів історії першої російської революції, не була і не могла бути ні її рушійною силою, ні тим паче гегемоном. Вона менше, ніж будь-коли в минулому, була зацікавлена в послідовних і радикальних демократичних перетвореннях усіх сфер суспільного життя, що з необхідністю вели, як показав В. І. Ленін, до розширення рамок буржуазно-демократичної революції, зміцнювали позиції робітничого класу в його боротьбі з буржуазією, а за певних обставин сприяли б встановленню революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Буржуазію не влаштовував такий хід революційного процесу — звідси її непослідовність, половинчатість, боягузство. «Буржуазії вигідно, щоб буржуазна революція не змела надто рішуче всі залишки старовини, а зберегла деякі з них, тобто щоб ця революція була не цілком послідовна, не дійшла до кінця, не була рішуча і нещадна»¹¹,— писав В. І. Ленін.

Рушійними силами революції 1905—1907 років у Росії, як це і підтвердив її хід, були робітничий клас і селянство. «...Силою, яка здатна здобути «рішучу перемогу над царизмом»,— зазначав В. І. Ленін,— може бути тільки *народ*, тобто пролетаріат і селянство...»¹² Селянство виступило як надійний союзник робітничого класу, було безпосередньо зацікавлене у ліквідації поміщицького землевласництва і залишків кріпосницького ладу. У розкритті суті цього союзу, який об'єктивно складався в процесі революційно-демократичних перетворень, надзвичайно важливе значення має ленінський висновок про те, що перша російська революція може бути переможною як селянська аграрна революція і що ця остання не може виконати цілком своєї історичної місії без націоналізації землі. Цей висновок В. І. Ленін обгрунтовує в ряді праць, гостро полемізуючи з меншовниками з питання про історичну роль селянства в Росії. Відповідно до цього він конкретизує й положення про гегемонію пролетаріату: роль останнього В. І. Ленін визначив точніше — як роль вождя, що веде за собою селянство¹³.

⁸ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року, с. 294.

⁹ Ленін В. І. Лист до І. Ф. Арманда від 19 січня 1917 року.— Повне збір. творів, т. 49, с. 354.

¹⁰ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року, с. 295.

¹¹ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції.— Повне збір. творів, т. 11, с. 34.

¹² Там же, с. 40.

¹³ Див.: Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років.— Там же, т. 16, с. 386.

Ленінським положенням про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції і союз робітничого класу й селянства меншовики протиставляли опортуністичні, а по суті зрадницькі, «ідейки» щодо другорядної ролі пролетаріату в революції. Догматично посиляючись на Велику французьку революцію, вони просторікували, що «гегемонія пролетаріату — небезпечна утопія», що буржуазною революцією «має керувати буржуазія», а пролетаріат «повинен йти за буржуазною опозицією» і «підштовхувати її» на шляху до свободи. Така політична лінія меншовиків позбавляла робітничий клас самостійності, допомагала буржуазії в проведенні своїх задумів і об'єктивно вела до поразки революції. В. І. Ленін, більшовики рішуче розвінчували цю політичну лінію і тактику, розцінюючи їх як зраду інтересам робітничого класу, інтересам революції.

Одним з важливих питань тактики соціал-демократичної партії в революції 1905—1907 років було питання про засоби повалення самодержавства й встановлення демократичної республіки. В. І. Ленін, більшовицька партія вважали, що таким засобом є збройне повстання, яке безпосередньо виростає з загального політичного страйку. Питання про збройне повстання було поставлене на порядок денний самим розвитком революційних подій, і завдання партії полягало в тому, як краще його підготувати і здійснити. Розглядаючи повстання як вищу форму революційної боротьби, В. І. Ленін вимагав найсерйознішого ставлення до нього, закликав партію всебічно готуватися до збройного виступу. Йшлося не тільки про те, щоб підготувати робітничий клас і селянство до рішучого штурму самодержавства, а й насамперед про те, щоб, не гаючи часу, якнайкраще його організувати.

З питання про збройне повстання між більшовиками і меншовиками розгорнулася гостра ідейна боротьба, яка під пером сучасних ревізіоністів і фальсифікаторів історії Комуністичної партії і Радянської держави перетворилася на привід для звинувачення більшовиків у проведенні тактики змов, у бланкізмі. Наші ідейні противники намагаються подати справу так, нібито комуністи визнають збройне повстання єдиною можливим засобом революційної боротьби. Безглуздість таких тверджень очевидна. В. І. Ленін неодноразово говорив про можливість за певних умов мирного розвитку революції і мирного взяття влади пролетаріатом. Водночас він підкреслював, що за відсутності такої можливості не можна відмовлятися від революційного захоплення влади шляхом збройного повстання. «Ось чому,— наголошував В. І. Ленін,— програма «робітничого соціалізму» і говорить взагалі про завоювання політичної влади, *не визначаючи* способу цього завоювання, бо вибір цього способу залежить від майбутнього, яке з точністю ми визначити не можемо»¹⁴.

Питання про повалення влади пануючого експлуататорського класу шляхом збройного повстання і про мирний розвиток революції в сучасних умовах класового протиборства набуває особливої актуальності. Марксизм-ленінізм, як відомо, не заперечує можливості мирного здійснення революційних перетворень. Але, як показує, наприклад, досвід ряду латиноамериканських країн, що борються за своє національне визволення, проведення революційно-демократичних перетворень здебільшого неможливе без збройної підтримки. Це передбачав В. І. Ленін, аналізуючи досвід революції 1905—1907 років. Він підкреслював, що Ради тільки тоді можуть стати владою, коли спиратимуться на озброєний народ.

Важливим тактичним питанням у революції 1905—1907 років було питання про тимчасовий революційний уряд, його класовий характер і завдання, ставлення до нього партії робітничого класу.

¹⁴ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії.— Там же, т. 4, с. 253.

В. І. Ленін вважав, що в результаті повалення самодержавства треба утворити такий уряд, який здатний довести революцію до повної перемоги. Цього завдання не може розв'язати буржуазний уряд, а тільки такий, який втілював би революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства. «Рішуча перемога революції над царизмом» є революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства... вона неминуче повинна буде спиратися на військову силу, на озброєння маси, на повстання... Це може бути тільки диктатура, бо здійснення перетворень, негайно і неодмінно потрібних для пролетаріату і селянства, викличе шалений опір і поміщиків, і великих буржуа, і царизму. Без диктатури зломити цей опір, відбити контрреволюційні спроби неможливо»¹⁵.

Ленінське положення про диктатуру пролетаріату і селянства творчо розвиває ідею К. Маркса про революційну диктатуру, яку він обгрунтував, виходячи з аналізу буржуазної революції 1848 року в Німеччині. Диктатура пролетаріату і селянства визначає передусім класову основу нової революційної влади, умови її виникнення (гегемонія пролетаріату, союз двох класів), її характер (демократична — як влада революційної більшості), її завдання (повне проведення демократичних перетворень). Така революційна влада сприяла б не тільки ліквідації кріпосницьких пережитків, але й підриву позицій великої буржуазії, створенню умов для переростання буржуазної революції в соціалістичну.

Новими формами організації влади мас стали народжені у класових битвах 1905—1907 років Ради робітничих депутатів. Вивчення їхнього досвіду В. І. Ленін вважав важливим завданням марксистів. «Питання про тимчасовий уряд з теоретичного боку з'ясувалося вже не раз. Можливість участі с.-д. доведена, — писав він після поразки грудневого збройного повстання. — Але тепер цікавіша друга, практична постановка цього питання, дана жовтнем — груднем. Адже Ради робітничих депутатів і т. п. були на ділі зачатками тимчасового уряду; влада неминуче дісталася б їм в разі перемоги повстання. Треба перенести центр ваги саме на вивчення цих історично даних, зародкових органів нової влади, на вивчення умов їх роботи і їх успіху»¹⁶.

Ленінські ідеї про революційно-демократичну владу, про Ради робітничих і селянських депутатів дістали своє практичне втілення спершу в умовах двовладдя в Росії 1917 року, коли Ради робітників і селян здійснювали демократичну диктатуру революційного народу на місцях, а пізніше — під час жовтневого збройного повстання, переможної ходи Великої Жовтневої соціалістичної революції, в утворенні системи Рад як структури нової державної влади, спираючись на яку робітничий клас і селянство, ідейно керовані більшовиками, встановили диктатуру пролетаріату, заклали державні основи соціалістичного ладу. Правильність ленінської оцінки ролі Рад в революційній перебудові суспільства підтверджена всім досвідом реального соціалізму.

Ці ідеї мають винятково важливе значення для розуміння шляхів і засобів революційно-демократичних перетворень у країнах «третього світу», характеру державної влади в умовах розвитку сучасних народно-демократичних революцій, які борються за утворення уряду народної єдності, блоку лівих сил, за антимонополістичну, передову демократію як перший крок до соціалізму. Ленінська концепція дає методологічний ключ до аналізу характеру, виникнення, сутності, змісту і форм народно-демократичної держави, співвідношення старого і нового в її структурі.

¹⁵ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії..., с. 40.

¹⁶ Ленін В. І. Розпуск думи і завдання пролетаріату. — Повне зібр. творів, т. 13, с. 305.

Велике значення має й розроблена на основі аналізу уроків революції 1905—1907 років ленінська теорія Рад. В. І. Ленін показав, що Ради тільки тоді спроможні бути провідником революції, коли їх діяльність спрямовується робітничим класом і його марксистським авангардом. Ленінське вчення про класовий характер Рад і необхідність партійного керівництва ними стало орієнтиром у революційно-перетворюючій діяльності робітничого класу і його Комуністичної партії, парижним каменем політичного і державного будівництва в СРСР.

У революції 1905—1907 років між пролетарською й іншими революційними партіями з цілого ряду питань існували істотні розбіжності. Але завдання спільної боротьби проти самодержавства вимагали вироблення єдиної політичної лінії, що актуалізувало питання про ставлення російської соціал-демократичної партії більшовиків до інших партій і течій. Зокрема, дуже гостро це питання постало щодо партії соціалістів-революціонерів — украї лівого крила дрібнобуржуазної демократії. Засуджуючи угодовську тактику есерів, більшовики вважали, що з метою створення і зміцнення загальнодемократичного фронту необхідно в певних випадках досягти тимчасової згоди й брати разом з ними участь в діяльності революційних організацій (Радах, профспілках, страйкових і селянських комітетах та ін.), а також виступати разом у страйках, політичних демонстраціях. Це була «ліво-блокістська тактика», безпосередньо пов'язана з загальною політичною і тактичною лінією більшовизму.

Ведучи боротьбу за перемогу буржуазно-демократичної революції, ленінська партія приділяла велику увагу з'ясуванню перспектив її переростання в соціалістичну. Творчо розвиваючи ідею К. Маркса і Ф. Енгельса про неперервність революції, сформульовану ними в загальній формі, В. І. Ленін показав, що в умовах Росії 1905—1907 років демократична і соціалістична революції за сприятливого збігу обставин могли б бути хоча й різними, але міцно пов'язаними між собою етапами народної революції. Ленінський аналіз об'єктивних і суб'єктивних умов, в яких розгортались революційні події цього історичного періоду, свідчить про те, що буржуазія не могла бажати і не бажала повної перемоги в революції. Поставлена історією, за словами В. І. Леніна, між двох вогнів (самодержавством і пролетаріатом), розуміючи, що пролетаріат не обмежиться поваленням царизму, буржуазія намагалась обмежити розмах революції, чим по суті прирікала її на поразку. Разом з тим В. І. Ленін зазначав, що не можна недооцінювати участь буржуазії в першому етапі революції, як це робили троцькісти. Така недооцінка не має нічого спільного з пролетарським соціалізмом і обертається кінець кінцем запереченням соціалістичної революції. «Тільки найбільші неуки,— писав В. І. Ленін,— можуть ігнорувати буржуазний характер демократичного перевороту, що відбувається... Хто хоче йти до соціалізму іншим шляхом поза демократизмом політичним, той неминуче приходить до безглуздих і реакційних, як в економічному, так і в політичному розумінні, висновків»¹⁷. Ці ленінські положення, спрямовані проти будь-яких форм ревізіонізму, зберігають свою актуальність і в наш час.

Закликаючи робітничий клас взяти найактивнішу участь у буржуазно-демократичній революції, стати її вождем, ленінська партія, всупереч наклепницьким твердженням сучасних троцькістів, не відтягувала соціалістичну революцію, а робила крок до неї — «єдино можливим способом по єдино правильному шляху, саме по шляху демократичної республіки»¹⁸.

Ленінське вчення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і зроблений В. І. Леніном пізніше висновок

¹⁷ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії..., с. 14.

¹⁸ Там же.

про можливість перемоги соціалістичної революції і побудови соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній окремо взятій країні істотно збагатив марксизм. Ця теорія, з одного боку, спростовує ревізіоністські твердження про безодню, що існує між буржуазно-демократичною і соціалістичною революціями, з другого — розвінчує троцькістську концепцію «перманентної революції», сутність якої полягає у намаганні довести необов'язковість буржуазно-демократичного етапу революції, заперечити революційність селянства і можливість робітничого класу повести його за собою.

Навіть тоді, коли народна демократична революція перемагає у країні, де національний робітничий клас ще не сформувався, не став «класом для себе», керівництво революційним процесом здійснюється спочатку завдяки союзу всіх демократичних сил, а на чолі мас стоїть революційна партія, яка мірою розгортання революції може перетворитися (і звичайно перетворюється) на марксистсько-ленінську. Це свого часу мало місце в Монголії, тепер спостерігається в деяких країнах «третього світу», що обрали соціалістичну орієнтацію. Дальше поглиблення революції, встановлення найбільш розвинутої форми революційно-демократичної влади — революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, а згодом і перехід до соціалістичної держави здійснюються в умовах гегемонії кількісно зростлого, організаційно й ідеологічно зміцненого робітничого класу.

Революція 1905—1907 років стала великою школою політичного виховання робітничого класу і трудового селянства. Оцінюючи її уроки, В. І. Ленін писав, що вона «глибоко зорала ґрунт, викорчувала вікові передсуди, пробудила до політичного життя і до політичної боротьби мільйони робітників і десятки мільйонів селян, показала один одному і всьому світові *всі* класи (і всі головні партії) російського суспільства в їх справжній природі, в справжньому співвідношенні їх інтересів, їх сил, їх способів дії, їх найближчих і дальших цілей»¹⁹. Він вказував, що лютнево-березнева революція 1917 року була, метафорично висловлюючись, «розіграна» начебто після десятка головних і другорядних репетицій; «актори» знали один одного, свої ролі, свої місця, свою обстановку вздовж і впоперек»²⁰.

Перша російська революція повністю підтвердила правильність ідей наукового комунізму, програмних принципів марксистсько-ленінської партії, її політичної стратегії і тактики. Вона показала народним масам, що ленінська комуністична партія є єдино революційною бойовою політичною силою, яка самовіддано захищає їх інтереси і веде до здійснення соціалістичної революції. Одним з переконливих прикладів цього стало величезне зростання чисельності і впливу більшовицької партії за період з весни до осені 1905 року. Революція підтвердила передбачення К. Маркса і Ф. Енгельса про переміщення центру світового революційного руху в Росію. В її ході В. І. Ленін, більшовицька партія, творчо розвиваючи марксистське вчення, озброїли міжнародний робітничий рух новою теорією революції, в якій були поставлені і розв'язані питання про характер, рушійні сили, перспективи, форми і методи здійснення революції, про політичну стратегію і тактику пролетарської партії та ін.

Під безпосереднім впливом революції 1905—1907 років відбулося піднесення робітничого руху в Європі й Азії. У Німеччині, Франції, Австро-Угорщині, Італії й інших західноєвропейських країнах прокотилися численні маніфестації, демонстрації, масові страйки на підтримку революційного пролетаріату Росії. Значним виявився її вплив й на революційно-визвольний рух народів Азії. Демократичні революції в Туреччині, Персії, Китаї, як зазначав В. І. Ленін, доводять, що:

¹⁹ Ленін В. І. Листи з далека.— Повне збір. творів, т. 31, с. 11—12.

²⁰ Там же, с. 12.

перша російська революція глибоко проникла у свідомість всіх трудящих світу. Вона збагатила теорію і практику наукового комунізму, значно прискорила хід світового революційного процесу, стала визначним історичним етапом на шляху людства до комунізму.

* * *

Революция 1905—1907 годов в России — первая народная революция эпохи империализма — оказала огромное влияние на возрастание революционной активности рабочих и крестьян во многих странах мира, вызвала могучий подъем национально-освободительного движения поработенных народов колониального Востока, способствовала расшатыванию мировой системы капитализма, наступлению ее общего кризиса. Ее опыт и уроки важно учитывать в идейно-теоретическом противоборстве с нашими идеологическими противниками. Буржуазные советологи с целью фальсификации истории революционного движения в России, с одной стороны, пытаются доказать «обоснованность» меньшевистского, народнического и буржуазно-либерального толкования революции 1905—1907 годов, а с другой — всячески принизить и исказить ленинский анализ ее опыта. Идейную нищету и политическую реакционность этих устремлений раскрывают работы В. И. Ленина, где на огромном фактическом материале дается всесторонняя оценка классовых битв этого исторического периода, определяются тип, движущие силы революции, стратегия и тактика пролетарской партии, перспективы перерастания народно-демократической революции в революцию социалистическую.

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ В 1985 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГИ:

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ: Справочник: Пер. с укр. / Рук. авт. кол. В. И. Шинкарук, Л. В. Сохань.— 18 п. л.— 1 р. 15 к. 100 000 экз.

У довіднику подано систему понять, категорій і термінів, за допомогою яких аналізуються суть, характерні риси і напрями розвитку соціалістичного способу життя. Нинішнє видання довідника доповнене новими матеріалами, розширене коло досліджуваних питань.

Для лекторів, пропагандистів, слухачів системи партійного та комсомольського навчання, широкого кола читачів.

СУЇМЕНКО Є. І., САКАДА М. О., ПІДДУБНИЙ В. А. КЕРІВНИК — ОРГАНІЗАТОР І ВИХОВАТЕЛЬ.— 12 арк.— 70 к. 10 000 пр.

Автори, використовуючи результати конкретно-соціологічних досліджень, дають детальний соціальний портрет сучасного керівника, розкривають характер, зміст, критерії оцінки управлінської праці. В книзі також узагальнюється досвід роботи керівників передових об'єднань, підприємств, цехів, дільниць, розробляються практичні рекомендації щодо вдосконалення управлінських відносин.

Розрахована на керівників різних ланок, партійно-господарський актив, лекторів, пропагандистів.

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

Є. І. ГОЛОВАХА, С. М. СТУКАЛО

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ І ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Ефективне управління професійним самовизначенням молодого покоління набуває в умовах удосконалення зрілого соціалізму дедалі більшого практичного значення. Це зумовлено перспективами соціального і економічного розвитку соціалістичного суспільства на сучасному етапі, необхідністю раціонального використання трудового потенціалу, а також демографічною ситуацією, яка характеризується значним зменшенням частки молоді в структурі трудових ресурсів країни.

Оптимізація професійного самовизначення важлива як для суспільства, так і для особи, які зацікавлені в тому, щоб процес професійного самовизначення не перетворився в серію «спроб і помилок», невдач і розчарувань, а також у мінімізацію матеріальних, соціальних і моральних витрат. За даними соціологічних досліджень, відповідність реального вибору інтересам і схильностям молоді досить істотно впливає на професійну і соціальну адаптацію, задоволеність працею, на зниження плинності кадрів, зростання продуктивності праці та якості продукції, а тим самим на раціональне використання трудових ресурсів і ефективність суспільного виробництва, на формування творчого ставлення до праці, на активність працівників в управлінні виробництвом, на розвиток здібностей і самореалізацію особи.

Одним з істотних чинників розв'язання проблеми вибору професії є цілеспрямоване формування соціально-професійних орієнтацій молоді з врахуванням здібностей та інтересів юнаків і дівчат, а також потреб народного господарства в оптимальному заповненні робочих місць згідно з існуючою й прогнозованою професійно-кваліфікаційною і територіально-галузеву структурую. В рішеннях XXVI з'їзду КПРС відзначалася необхідність дальшого вдосконалення системи професійної орієнтації і трудового виховання молоді¹. У розв'язанні цього завдання велику роль покликана відігравати здійснювана в нашій країні реформа загальноосвітньої і професійної школи. Одним із найважливіших напрямів реформи є зближення школи й виробництва. «Чим тісніше ми зближимо школу і виробництво,— підкреслював товариш К. У. Черненко,— тим вагомішою буде віддача від реформи. Віддача виховна, політична. Радянська молодь повинна вступати в самостійне життя висококультурною, освіченою і працюютою»².

В Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи зазначається необхідність докорінного поліпшення трудового виховання і професійної орієнтації молоді. Поєднання навчання школярів з суспільно корисною працею, формування у них трудових навичок і вмінь, ознайомлення учнів з основами сучасного виробництва

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 216.

² Матеріали. Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квіт. 1984 р. К., 1984, с. 17.

буде сприяти прищепленню любові до праці, спонукати до свідомого вибору професії.

Виходячи зі зростаючої актуальності удосконалення системи професійної орієнтації молоді, радянські соціологи велику увагу приділяють широкому колу проблем, пов'язаних із вивченням факторів і механізмів професійного вибору, особливостей, динаміки, структури професійних цінностей різних груп молодих людей в процесі трудового самовизначення.

Вибір професії — одна з найважливіших і відповідальних проблем, розв'язання якої багато в чому визначає весь дальший життєвий шлях особи і можливість реалізації ціннісних установок. В період підготовки до трудової діяльності найвагомішого значення набуває орієнтація на професію, що формується під впливом чинників соціального середовища. Серед останніх, як показують дослідження, найістотнішими є сім'я, засоби масової інформації, коло друзів, педагогічний колектив³. Ці чинники значною мірою визначають процес формування ціннісних орієнтацій, що лежать в основі мотивації професійного вибору. Серед цінностей, які школярі старших класів хотіли б реалізувати в професійній діяльності, найважливішими є: суспільна значущість праці, можливість бути корисним людям, суспільству; самореалізація в праці, використання своїх здібностей; повага друзів і знайомих, змістовне спілкування⁴, тобто цінності, пов'язані з розвитком і самореалізацією особи в даній сфері життєдіяльності. Це означає, що праця, професійна діяльність у свідомості радянської молоді пов'язані насамперед з реалізацією основних цінностей соціалізму, що забезпечує суспільні умови для всебічного розвитку особи. Але ці цінності є загальними для сфери праці, їх реалізація можлива у будь-якому виді трудової діяльності, не залежно від її професійної специфіки. Для молоді, яка включається до трудового життя, вони є загальними принципами вибору професії. Дійовим же критерієм соціально-професійного самовизначення виступають специфічні професійні цінності, притаманні певній професії або групі професій. Відсутність у молоді уявлень про ціннісні характеристики тої чи тої професії, несформована система власне професійних цінностей породжує ряд серйозних проблем, а це з усією гостротою виявляється в ситуаціях вибору професії.

Закінчивши середню школу, юнаки і дівчата можуть вибрати між продовженням освіти у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах і оформленням на роботу або навчанням у професійно-технічних училищах (ПТУ). Досі ситуація вибору виникала у школярів і після закінчення восьмого класу, коли перед ними відкривалися можливості вступу до технікуму або ПТУ з середньою освітою. У зв'язку з цим можливі були такі ситуації вибору: 1) після закінчення восьмого класу — школа, технікум, ПТУ; 2) після закінчення десятого класу — виробництво, ПТУ, вуз, технікум; 3) для абітурієнтів, які не вступили у вузи і технікуми, — влаштування на роботу, що пов'язано з необхідністю повторного вибору професії; 4) для тих, хто з будь-яких причин об'єктивного або суб'єктивного характеру зазнав невдачі в ході оволодіння професією, — повторний вибір професії.

Вдосконалення структури загальної середньої і професійної освіти в процесі реалізації шкільної реформи має істотно вплинути на

³ Павлютенко Е. М. Формирование мотивов выбора профессии.— Киев, 1980, с. 60; Піддубний В. А., Ручка А. О., Сакада М. О. Про особливості соціально-професійного самовизначення шкільної молоді.— Філософ. думка, 1979, № 4, с. 61.

⁴ Піддубний В. А., Ручка А. О., Сакада М. О. Про особливості соціально-професійного самовизначення... с. 59; Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Ланиотто В. И. Престиж профессий и проблемы социально-профессиональных ориентаций молодежи.— Киев, 1979, с. 142; Тигма М. Х. Выбор профессии как социальная проблема.— М., 1975, с. 173.

професійне самовизначення школярів. По-перше, ситуації вибору професії будуть виникати після закінчення відповідно 9-го та 11-го класів, тобто після більш тривалого періоду підготовки до праці, ніж у нинішніх умовах навчання. По-друге, передбачене реформою вдосконалення форм і методів трудового виховання має підвищити рівень професійної підготовки учнів. Ці заходи важливі для вирішення проблем, пов'язаних з розглянутими вище ситуаціями, кожна з яких характеризується специфічними рисами, зумовленими їх суспільним значенням, а також соціально-демографічними і соціально-психологічними особливостями груп молоді, яка перебуває в стані вибору своєї професії. В соціальному плані перші дві ситуації значно відрізняються від двох наступних. Їх можна назвати ситуаціями нормального вибору, оскільки кожна молода людина проходить через них і суспільство зацікавлене в тому, щоб вибір, зроблений нею, був успішним. Дві інші ситуації виникають саме в тому разі, коли невдалим виявився попередній вибір. Це — ситуації перевибору, або екстремального вибору. Негативні наслідки ситуації екстремального вибору визначаються, по-перше, тим, що ті, хто не вступив до вузів і технікумів, здійснюють повторний вибір (будучи невідповідними до нього) під впливом випадкових обставин і в стані психологічної жестікості, пов'язаної з нереалізованою поставленою метою; по-друге, перевитратою державних коштів і часу на навчання професійних якостей тих, хто після відповідної підготовки в навчальних закладах або безпосередньо на виробництві вирішує змінити професію.

Соціологічні дослідження, проведені серед міських і сільських школярів восьмих і десятих класів, дозволили виявити ряд серйозних проблем, що постають у зв'язку з ситуаціями нормального вибору. Так, опитування восьмикласників, здійснене в Києві, показало, що 34% опитаних мають абстрактні професійні наміри. Вирішивши поступати в майбутньому на роботу або продовжувати навчання в ПТУ, технікумі, вузі, вони не могли, навіть приблизно, вказати свою майбутню професію або конкретний навчальний заклад, де мають навчатись. Чітко визначили майбутню професію лише 35,4% респондентів; 30,3% — належали до проміжного типу: вони мали уявлення про коло професій, які їх цікавлять, про профіль навчальних закладів, але їм важко було конкретно визначити професію, відділ або факультет. Серед десятикласників кількість опитаних з абстрактними намірами зменшувалася вже майже вдвоє — 18,3%, істотно зросла питома вага тих, хто мав конкретні професійні наміри, — 47,3%⁵.

Аналізуючи ці дані, автори дослідження доходять висновку, що практично майже дві третини восьмикласників і більше половини десятикласників не готові до реального вибору професії.

Друга проблема виникає у зв'язку з тим, що кількість школярів, орієнтованих на професії, які потребують вищої освіти, значно перевищує потреби народного господарства у цій категорії спеціалістів. Особливо помітно така тенденція виявляється серед міських школярів. За даними опитування, проведеного 1977 року в Києві та Київській області, 73,6% міських і майже половина сільських десятикласників були орієнтовані на вступ до вищих навчальних закладів. З цієї кількості вступили до вузів в тому ж році 53% міських і 60% сільських випускників⁶. Отже, значна кількість випускників школи нашоветується на проблему трудовлаштування в умовах, коли вибір не підкріплюється стійкими професійними намірами. В кінцевому підсумку 48,7% міських випускників оформилися працювати, а попе-

⁵ Чорноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниотто В. И. Престиж професій..., с. 156.

⁶ Піддубний В. А., Ручка А. О., Сакада М. О. Про особливості соціально-професійного самовизначення..., с. 60.

редньо це планували тільки 8,8%⁷. Отже, перед ними виникла ситуація екстремального вибору. В цій ситуації значно зменшилася роль попередніх орієнтацій у професійній сфері, що сформувалися у школі і під впливом засобів масової інформації, а на перший план висуваються безпосередні обставини, в яких юнаки і дівчата приймають конкретні рішення. Спонтанність і некерованість у цьому випадку може призвести до помилкового вибору, а в результаті — дезадаптація, низькі виробничі показники, плінність кадрів, що, за даними численних соціологічних досліджень, є характерним явищем для молодих працівників, які випадково обрали свою професію.

Щоб уникнути цих небажаних явищ, за рекомендаціями соціологів при вузах і технікумах створюються громадські комісії у справі трудовлаштування, що включають спеціалістів з профорієнтації, перед якими стоїть завдання оптимального розподілу абітурієнтів, які не пройшли по конкурсу, зі врахуванням їхніх професійних інтересів і схильностей.

Проте зазначені заходи не розв'язують основну проблему — невідповідність первинних професійних намірів, пов'язаних переважно зі здобуттям вищої освіти, реальній структурі робочих місць. Один час соціологи покладали великі надії на престиж професій як на істотний фактор формування професійних намірів. Ці надії ґрунтувалися на виявленому в дослідженнях тісному зв'язку між престижем і привабливістю професій для молоді. Малося на увазі, якщо пощастить піднести престиж масових професій до рівня, близького до високопрестижних професій (як правило, таких, які вимагали вищої освіти), то тим самим буде здійснена перебудова структури професійних орієнтацій молоді. Згідно з цим, профінформація і профпропаганда були орієнтовані на підвищення престижу масових професій серед молоді. Однак реальний досвід показав, що ієрархія престижу професій дуже стійка і протягом десятиріч значно не змінюється.

За останні роки вийшли друком праці соціологів, де висловлюються обґрунтовані сумніви в можливості використання шкали престижу як регулятора професійного самовизначення. Дослідження, проведене серед школярів і робочої молоді Одеси і Одеської області, виявило тісну кореляцію між показниками, одержаними за шкалами престижу і привабливості⁸. Однак авторам вдалося довести, що цей зв'язок пояснюється прихованим впливом професійних намірів і професійної належності, а також схильністю молоді більшою мірою, ніж старші вікові групи, орієнтуватися на професійні стереотипи, тоді як регулятивний вплив престижу на формування привабливості і на поведінку працівників зовсім незначний.

Усебіч дослідивши проблему впливу престижу на орієнтацію молоді у сфері трудової діяльності, В. Ф. Чорноволенко, В. Л. Оссовський, В. І. Паниotto дійшли висновку, що потрібно «спрямовувати зусилля профпропаганди не на перерозподіл місць професій в ієрархії престижу, а на скорочення, «стиснення» цієї ієрархії через знецінювання престижних міркувань, принаймні в очах молоді на етапі її професійного самовизначення», що може бути досягнуто «цілеспрямованим запровадженням у суспільну свідомість цінності високого професіоналізму, кваліфікаційного зростання незалежно від трудової спеціалізації»⁹.

Дальше вивчення ціннісних орієнтацій різних груп молоді дозволило вичленили ще одну проблему, з якою пов'язані труднощі професійного самовизначення молодого покоління. Система ціннісних орієн-

⁷ Там же, с. 61.

⁸ Попова И. М., Моис В. Б. Престиж и привлекательность профессий.— Социол. исследования, 1979, № 4.

⁹ Чорноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниotto В. И. Престиж професій... с. 180.

тацій особи починає формуватися в дитинстві і зазнає зміни протягом усього життя. Особливо інтенсивно структурні перебудови відбуваються в період соціального визрівання індивіда. Сукупність соціальних чинників, що опосередковують формування системи цінностей, впливає в кожному випадку неоднозначно, сприяючи виникненню суперечливого і несуперечливого типів ціннісних орієнтацій. Професійна діяльність перебуває в складному, часто-густо в суперечливому зв'язку з іншими сферами самореалізації особи, оскільки багато які самі по собі позитивні цінності, які юнак чи дівчина передбачають реалізувати у межах позавиробничої діяльності, можуть вступати в суперечності з вимогами професії. Так, наприклад, людина, яка не мислить своє життя без регулярного відвідання театрів, музеїв, художніх виставок, має усвідомлювати, що, обравши професію геолога-дослідника або капітана далекого плавання, вона не зможе повною мірою задовольнити свої потреби в сфері духовного споживання. Або ще такий приклад — орієнтація на серйозний успіх у науковій діяльності лишає дуже мало часу на розваги. Водночас є чимало масових професій, обравши які, юнаки і дівчата з вираженими орієнтаціями на цінності сім'ї, побуту, дозволять могли б цілком суміщати їх реалізацію з успішною трудовою діяльністю.

Згідно з виділенням суперечливих і несуперечливих типів ціннісних орієнтацій конструктивно буде класифікація цінностей на основі зіставлення їх зі сферою професійної діяльності, залежно від можливості реалізації цінностей безпосередньо в професійній діяльності, за рахунок цієї діяльності чи поза нею. Для виявлення суперечливості — несуперечливості ціннісних орієнтацій нами були обрані дві основні цінності, які можуть стати об'єктом орієнтації безпосередньо в професійній діяльності: реалізація фізичних можливостей особи, реалізація інтелектуальних можливостей особи; і дві основні цінності, які можуть бути реалізовані за рахунок професійної діяльності: високе громадське становище, визнання і матеріальна забезпеченість. Серед позапрофесійних цінностей були виділені ті, які впливають на ставлення особи до професії: вільний час, спілкування, а також «необтяжливість» роботи. Певне поєднання цінностей, яким надається перевага, свідчать про суперечливість або несуперечливість ціннісних орієнтацій. Несуперечливим є такий тип структури, поєднання ціннісних орієнтацій якого сприяє їх реалізації. Відповідно, суперечливий тип характеризується наявністю конкуруючих ціннісних орієнтацій, реалізація яких у такому наборі утруднена або взагалі неможлива. Ціннісні орієнтації будуть суперечливі, якщо респондент обирає одну цінність, яка може бути реалізована у професійній діяльності або за рахунок неї, а другу — з цінностей позапрофесійної сфери. Наприклад, прагнення особи реалізувати свої інтелектуальні потенції і орієнтація на невтомлюваність роботою явно суперечливі, бо творча самореалізація потребує значних зусиль. Якщо ж індивід прагне реалізувати свої фізичні можливості й одержати високу заробітну плату, то такий тип орієнтацій несуперечливий. Водночас несуперечливий тип ціннісних орієнтацій може стати суперечливим у зв'язку з неадекватністю ціннісних устремлень конкретному професійному виборі. Так, молода людина, обираючи робочу професію, може орієнтуватися в основному на творчість і громадське визнання, тоді як цінність реалізації фізичних можливостей може бути й незначною. В цьому разі фізична праця, що визначає сутність робочої професії, може викликати негативне ставлення до неї, вступити у суперечність з системою ціннісних орієнтацій. Отже, суперечливість — несуперечливість ціннісних орієнтацій визначається не лише внутрішньою погодженістю — непогодженістю цінностей, а й особливостями професійного самовизначення. Можливі три основних типи ціннісних орієнтацій у сфері профе-

сійної діяльності: несуперечливі орієнтації; внутрішньо суперечливі орієнтації; зовнішньо суперечливі орієнтації, пов'язані з неадекватним професійним вибором. Можливе також таке припущення. Ціннісні орієнтації особи можуть бути внутрішньо погоджені й не суперечити професійному виборі. І все ж цей несуперечливий тип ціннісних орієнтацій може стати суперечливим у зв'язку з неадекватним уявленням про часові можливості досягнення бажаного ціннісного рівня. Наприклад, молода людина, яка прагне виявити творчу ініціативу, повністю розкрити свої інтелектуальні здібності й одержувати високу заробітну плату, обрала шлях ученого-дослідника. Її цінності внутрішньо несуперечливі і погоджені з вибором життєвого шляху. Але юнак чи дівчина бажують реалізувати все це в короткі строки. Досягнення певного наукового результату потребує напруження духовних і фізичних сил, а також відповідного часу, іноді дуже значного. І тоді несуперечливий тип ціннісних орієнтацій набуває суперечливого характеру.

Такий опис суперечливості й несуперечливості ціннісних орієнтацій — досить загальний. З'ясування причин формування даних типів ціннісних орієнтацій дозволяє повніше уявити їх сутність. Різновиди професійної діяльності, що характеризуються неоднаковим функціональним змістом і умовами праці, надають різних можливостей реалізації кількісно-якісних параметрів ціннісних устремлінь, тим самим визначаючи специфіку ціннісно-нормативних систем соціально-професійних груп. Суперечливість — несуперечливість ціннісних орієнтацій у сфері професійної діяльності є похідна від рівня домагань і ступеня усвідомлення можливостей тієї або іншої обраної професії в реалізації ціннісних устремлінь. Під рівнем домагань розуміється ступінь прагнення до реалізації певних цінностей. Формування і корекція рівня домагань визначається сукупністю чинників: соціальним становищем батьків, стандартами успіху референтних груп, рівнем його досягнень, соціально-демографічними характеристиками, професійною належністю і рівнем кваліфікації¹⁰.

За допомогою спеціально розробленої методики, теоретичні передумови якої описані вище, виявлялася наявність суперечливого і несуперечливого типів ціннісних орієнтацій у трьох груп молоді — школярів, учнів ПТУ і молодих робітників¹¹. За даними дослідження, суперечливий тип ціннісних орієнтацій властивий 35,4% опитаних школярів, 37,9% учнів професійно-технічних училищ і 40,9% молодих робітників. Вплив суперечливості ціннісних орієнтацій на професійне самовизначення продемонструємо на групі школярів.

З метою визначення сформованості професійних планів школярів задавалося питання: а чи зробили вони остаточний вибір майбутньої професії? На це запитання твердо змогли відповісти тільки 39,8% школярів. При цьому 34% старшокласників з несуперечливим типом ціннісних орієнтацій не зробили остаточного вибору, а серед школярів з суперечливими орієнтаціями таких виявилось 46%¹². Цілком зрозуміло, що не всім випускникам школи пощастить здійснити свої професійні плани. Тим із них, кому це не вдасться, доведеться знову розв'язати проблему професійного вибору, причому в умовах менш сприятливих, а то й екстремальних. Негативні наслідки ситуацій екстремального вибору для школярів значно знижуються за наявності в них гнучких професійних намірів. Потрібно допомогти школярам усвідомити, що не завжди можна оволодіти бажаною професією і це не є крахом усього життя. Із багатьох професій треба підібрати «запасні», які теж

¹⁰ Свинцицкий А. Л. Социально-психологические проблемы управления.— Л., 1975, с. 14—15.

¹¹ Опитувалися учні шкіл ($n=332$), ПТУ ($n=202$) Києва і молоді робітники Київського електровагоноремонтного заводу ім. Січневого повстання 1918 року ($n=222$).

¹² Відмінності між двома групами значні на 5-процентному рівні.

відповідають схильностям і здібностям індивіда і якими він може реально оволодіти. Цікаво, що суперечливість ціннісних орієнтацій істотно позначається на сформованості й гнучкості професійних планів старшокласників. За даними опитування, 44% школярів з несуперечливими ціннісними орієнтаціями і всього лише 27% з суперечливим типом орієнтацій назвали запасні варіанти трудовлаштування¹³. Тому формування конкретних і гнучких професійних намірів конче потрібно поєднати з одночасною корекцією ціннісних орієнтацій у напрямі зменшення їх суперечливості.

Розгляд проблем професійного самовизначення і результатів досліджень ціннісних орієнтацій молоді у сфері професійної діяльності дозволяють зробити висновок про те, що нині дедалі більшого значення набуває комплексний підхід до розв'язання проблеми формування привабливості професій. Згідно з ним увага профпропаганди акцентується не тільки на внутрішньопрофесійних цінностях, а й на ширших можливостях самореалізації особи, яка обрала відповідну професію. Це передбачає, поряд з орієнтацією на функціональний зміст і умови праці, також орієнтацію на соціальний статус, на образ-ідеал особи як представника певної професії, а в ширшому плані — і орієнтацію на спосіб життя, істотні сторони якого зумовлені професійним вибором¹⁴.

Трудова діяльність дає можливість реалізувати різні цінності, кількісно-якісні параметри яких визначаються особливостями професії. Прийняття будь-якого рішення, в тому числі й під час вибору професії, супроводжується необхідністю керуватися найзначнішими альтернативами. Рішення, внаслідок якого вдається здійснити все бажане, неможливе — завжди доводиться чимось жертвувати. Тому важливо, щоб молодь чітко усвідомлювала і переваги й труднощі, пов'язані з вибором кожної професії, могла на основі об'єктивної інформації приймати рішення, від якого залежить весь дальший шлях особи, її місце в суспільстві та з'ясування смислу власного буття.

Вагомий результатів у формуванні професійних орієнтацій не можна досягти з допомогою окремих акцій, здійснюваних до того ж тільки у випускних класах. Тому іншим важливим принципом є принцип ранньої, неперервної, систематичної профорієнтації¹⁵, яка має починатися в ранньому віці та тривати аж до закінчення процесу адаптації молодого робітника на виробництві. На жаль, нині ранній професійній орієнтації приділяється недостатньо уваги. В результаті, як показують дослідження, проведені в різних регіонах республіки, майже 9% учнів шостих класів під час відповіді на питання «Які ти знаєш професії?» назвали близько 15 поширених професій¹⁶, а більше половини старшокласників не мають чіткої установки на конкретну професію або навчальний заклад¹⁷.

Очевидно, має сенс вивчення досвіду ранньої профорієнтації в НДР, НРБ, УНР і ЧССР, де їй приділяється серйозна увага¹⁸.

Формування професійної спрямованості індивіда становить тривалий процес, який здійснюється протягом багатьох років і зазнає впливу вікових, психологічних і соціальних особливостей особи. У такій профорієнтаційній роботі можна виділити кілька основних ета-

¹³ Відмінності значні на 5-процентному рівні.

¹⁴ Матусевич В. А., Оссовський В. Л. Соціально-психологічні передумови вибору професії.— Філософ. думка, 1978, № 4, с. 117.

¹⁵ Див., наприклад: Йовайша Л. А. Проблемы профессиональной ориентации школьников.— М., 1983, с. 105—108.

¹⁶ Степанюшин Б. Труд и радость.— Правда Украины, 1981, 19 сент.

¹⁷ Матусевич В. А., Паниотто В. И. Типы профессиональных намерений школьников.— Социол. исследования, 1978, № 3, с. 138.

¹⁸ Докладніше про досвід профорієнтації молоді в соціалістичних країнах див.: Сахаров В. Ф., Сазонов А. Д. Профессиональная ориентация школьников.— М., 1982, с. 154—168.

пів: підготовчий, формуючо-спрямовуючий і закріплюючий¹⁹. Систематичність профорієнтацій полягає в послідовній реалізації професійно-орієнтуючих заходів згідно з завданнями кожного виділеного етапу. Дані вікової психології свідчать про те, що в дітей інтерес до професії виникає вже в дошкільному віці, в ході ігрової діяльності. Тому підготовчий етап профорієнтаційної роботи можна здійснювати, починаючи з дитячого садка аж до четвертих — шостих класів школи, розвиваючи інтерес і прищеплюючи любов до праці, поступово формуючи у дітей розуміння того, що професійна діяльність — основна сфера життєдіяльності людини. Потім, враховуючи потреби народного господарства і специфіку регіону, треба конкретніше знайомити школярів з основними професіями і їх особливостями: змістом і характером праці, необхідним комплексом знань і навичок, медико-психологічними вимогами, умовами праці, заробітною платою, перспективами професійного зростання та ін. На цьому етапі профорієнтаційної роботи об'єктом впливу мають бути не тільки школярі, але і їх батьки.

Вироблення працьовитості, уміння цінувати свою працю і працю інших людей — все це має неабияке значення для формування правильних соціально-професійних орієнтацій. Нині неповною мірою використовується поєднання трудового виховання старшокласників з продуктивною працею. Проте випуск продукції, потрібної для нашої країни, і відповідна матеріальна винагорода дають юнакам і дівчатам відчуття значущості праці, сприяють формуванню відповідальності, дисциплінованості, подоланню соціальної інфантильності.

На заключному етапі безперервність профорієнтаційної роботи має особливе значення, сприяючи запобіганню ситуації екстремального професійного вибору. Відомо, що період освоєння професії пов'язаний з труднощами професійної і соціально-психологічної адаптації в трудовому колективі. Не випадково найнижча задоволеність роботою характерна для молоді у віці до 25 років і з загальним трудовим стажем роботи до п'яти років²⁰. Це робить очевидною необхідність цілеспрямованого і безперервного впливу на молодих працівників. Питання соціально-психологічної і трудової адаптації, перспектив кваліфікаційного зростання, заохочення ініціативи молоді у творчості та управлінні виробництвом — це водночас і питання стійкого професійного вибору, подолання негативних наслідків виробничої і професійної плінності кадрів.

Отже, соціологічні дослідження проблеми соціальної орієнтації молоді у сфері праці показують необхідність дальшого удосконалення форми і методів профорієнтаційної роботи на основі принципів комплексного, раннього, безперервного і систематичного формування соціально-професійних орієнтацій зі врахуванням соціально-демографічних і соціально-психологічних особливостей різних груп молоді, а також специфіки етапів професійного самовизначення, пов'язаної з різними ситуаціями професійного вибору, і підготовки до трудової діяльності. За допомогою створення системи профорієнтації, функціонування всіх ланок якої має здійснюватися на єдиній науковій основі, можна чітко визначити завдання, специфічні форми і методи профорієнтаційного впливу на молодь.

* * *

Существенной составляющей процесса совершенствования зрелого социализма является решение задач трудового воспитания, формирование творческого отношения к труду, повышение активности работников в сфере производства, их удовлетворенности трудом, оптимизация профессионального самоопределения.

¹⁹ *Йовайша Л. А.* Проблемы профессиональной ориентации школьников, с. 13—14.

²⁰ *Попова И. М.* Стимулирование трудовой деятельности как способ управления. — Киев, 1976, с. 124—125.

Одним из важных факторов повышения эффективности трудового воспитания, успешного решения проблемы выбора профессии является целенаправленное формирование социально-профессиональных ориентаций молодежи с учетом способностей и интересов каждого юноши и девушки, а также с учетом потребностей народного хозяйства в оптимальном заполнении рабочих мест в соответствии с существующей прогнозируемой профессионально-квалификационной и территориально-отраслевой структурой.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА НАРАДА З ПИТАНЬ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

20—21 листопада в Києві відбулася Всесоюзна науково-практична нарада з питань розвитку соціологічних досліджень, присвячена обговоренню теоретичних і прикладних аспектів соціологічної науки у світлі рішень XXVI з'їзду партії, вимог червневого (1983 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС. В ній брали участь відповідальні працівники ЦК КПРС, ЦК компартій союзних республік, обласних і міських партійних комітетів, Мінвузу, ЦСУ і Держкомпраці СРСР, віце-президенти республіканських академій наук, співробітники науково-дослідних установ, викладачі вищих навчальних закладів, керівники територіальних відділень Радянської соціологічної асоціації та соціологи-практики.

Нараду відкрив вступним словом віце-президент Академії наук УРСР, академік АН УРСР І. І. Лукінов. Докладний аналіз стану соціологічної науки в країні та перспектив її дальшого розвитку було зроблено в доповіді віце-президента АН СРСР, академіка П. М. Федосеева.

На нараді виступив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України О. С. Кап'ю. Він ознайомив її учасників з досягненнями трудящих України по виконанню народногосподарських планів 1984 року і одинадцяті п'ятирічки в цілому, інформував про роботу, яка проводиться в республіці по збільшенню вкладу суспільних наук у розв'язання реальних практичних завдань прискорення економічного, соціально-політичного і духовного прогресу нашого суспільства. У виступі говорилось про конкретні заходи, що їх вжив ЦК Компартії України по розвитку соціологічної науки і підготовці кадрів соціологів у республіці.

Актуальним питанням розвитку соціологічних досліджень у країні була присвя-

чена доповідь директора Інституту соціологічних досліджень АН СРСР доктора-філософських наук В. М. Іванова. Проблеми методології і практики вивчення громадської думки проаналізував у своїй доповіді секретар ЦК Компартії Грузії Г. Н. Єнукідзе. У доповіді керівника кафедри ідеологічної роботи Академії суспільних наук при ЦК КПРС, доктора філософських наук, професора Ж. Т. Гощенко було розглянуто питання використання результатів соціологічних досліджень у практиці партійної роботи. Перший заступник голови Держкомпраці СРСР, доктор економічних наук, професор Л. О. Костін спинився на актуальних проблемах функціонування і розвитку соціологічної служби галузі, торкнувся деяких аспектів удосконалення її структури, поліпшення кадрового забезпечення.

Підсумки роботи науково-практичної наради підбив академік П. М. Федосеев.

Нарада прийняла рекомендації, спрямовані на дальше підвищення ефективності соціологічних досліджень. Визначено актуальні напрями розвитку соціологічної науки, підкреслено необхідність поліпшення координації діяльності наукових установ і органів планування, повнішого задоволення потреб партійних комітетів у соціологічній інформації, удосконалення системи підготовки і перепідготовки кадрів соціологів.

У роботі наради взяли участь завідуючий сектором Відділу науки і учбових закладів ЦК КПРС Д. П. Грибанов, заступник Голови Ради Міністрів УРСР М. А. Орлик, завідуючий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич.

В найближчих номерах журналу будуть розміщені матеріали наради: розгорнутий звіт про її роботу, а також доповіді й виступи її учасників.

Л. Н. КОГАН, О. М. ПЕТРОВА

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ЯК ФАКТОР ВСЕБІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИ

Рішення XXVI з'їзду КПРС, наступних пленумів Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу спрямовують зусилля суспільствознавців на подальше поглиблення досліджень з проблем формування нової людини, найповніше використання матеріальних і духовних можливостей суспільства зрілого соціалізму для всебічного розвитку особи. Теоретичний аналіз всебічності як однієї з головних рис комуністичного типу особи набуває особливої актуальності на сучасному етапі, коли розв'язання завдань планомірного вдосконалення розвинутого соціалізму безпосередньо залежить від рівня розвитку соціально-професійних якостей особи, її свідомості і громадсько-політичної активності, освіченості і загальної культури — всього того, що підносить «кожну людину до рівня творця власної долі, творця історії»¹.

Дослідження проблеми всебічного, цілісного і гармонійного розвитку особи має одним із своїх аспектів виявлення діалектичного взаємозв'язку всебічності й індивідуальності. Всебічне розгортання здатностей людини неможливе без індивідуалізації — свідомого, цілеспрямованого програмування особою свого власного розвитку. Цей аспект проблеми ще не дістав належного висвітлення у філософській і соціологічній літературі. Теза про єдність всебічності та індивідуальності здебільшого лише постулюється дослідниками, а філософсько-соціологічні питання індивідуальності розглядаються переважно в психологічному плані (у «Філософській енциклопедії» взагалі відсутня стаття «Індивідуальність», немає й спеціального розгляду даної проблеми в соціологічній літературі, більше того, навіть висловлюється думка, що соціологія взагалі не повинна її досліджувати). Однак без розкриття феномена індивідуальності не можна зрозуміти й загального, соціально-типового в особі. Щоб оцінювати всякі людські дії, рухи, відносини, зазначав К. Маркс, «ми повинні знати, яка людська природа взагалі і як вона модифікується в кожну історично дану епоху»².

Особа, будучи конкретно-історичною індивідуальною цілісністю, виступає, з одного боку, носієм певних суспільних відносин, з другого — суспільно значущих індивідуальних якостей. Цим пояснюється «двоїстість» вживання поняття «особа» в працях основоположників марксизму-ленінізму. Розглядаючи особу, вони мали на увазі певний соціальний тип людини, належність її до того чи того класу, соціальної групи, нації, суспільства, тобто «персоніфіковану» особу — носія соціальних відносин. У передмові до першого видання «Капіталу» К. Маркс писав: «...мова йде про осіб лише остільки, оскільки вони є уособленням економічних категорій, носіями певних класових відносин та інтересів»³. В. І. Ленін вбачав заслугу марксизму в тому, що

¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доп. на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 63.

² Маркс К. Капітал. Т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 578.

³ Там же, с. 12.

в марксистській соціології найрізноманітніші дії людей узагальнені і зведені до дій класів⁴. Це дає змогу в кожній класово-антагоністичній формації виділити властивий їй тип особи, який має певні класові і соціально-групові ознаки, тобто існує як класовий і груповий тип. У цьому плані поняття «особа» персоніфікує певну соціальну спільність (певні суспільні відносини) і як наукова абстракція може мати різний ступінь узагальнення. Однак треба мати на увазі, що за персоніфікованими категоріями, зокрема за абстракцією «особа», в соціології завжди стоїть «дійсна, жива людина»⁵: необхідно, підкреслював Ф. Енгельс, «виходити з «я», з емпіричного, тілесного індивіда, але не для того, щоб застряти на цьому..», а щоб від нього підвестися до «людини»..; ми повинні загальне виводити з одиничного...»⁶.

Відповідно до діалектики соціального та індивідуального можна виділити й два рівні розуміння останнього: воно може означати і межі соціального буття людини, які визначаються мірою привласнення нею суспільних відносин, й конкретну індивідуальність (власне індивідуальну форму присвоєння останніх).

У життєдіяльності людини відбувається привласнення суспільних відносин — соціалізація особи. Цей процес залежить від дії не тільки об'єктивних, але й суб'єктивних факторів: кожна особа привласнює суспільні відносини відповідно до своєї індивідуальності. Здійснюється індивідуалізація особи, що неможлива поза соціалізацією, завжди є конкретною формою останньої, яка визначає її зміст. Внаслідок цього соціалізація й індивідуалізація виступають як єдність і протилежність змісту і форми. Їхня єдність складається в процесі включення особи в різні сфери соціальної діяльності.

У нашій літературі⁷ всебічність розвитку особи пов'язується з її соціалізацією. Проте, беручи участь в основних видах соціальної діяльності (трудої, суспільно-політичній, соціально-побутової, художньої), особа в кожній з них вибирає певні види професійних і громадських занять відповідно до своїх нахилів. Цей своєрідний для неї «набір» занять зумовлює вибірковість присвоєння суспільних відносин. Звідси зрозуміло, чому соціалізація особи виступає водночас її індивідуалізацією, а розвиток особи у процесі опанування соціальних відносин є разом з тим становленням особистості як індивідуальності. Соціалізація не існує поза індивідуалізацією, так само як індивідуалізація виступає конкретною формою першої.

Поняття індивідуалізації як індивідуальної форми привласнення суспільних відносин, на наш погляд, найбільш придатне у соціологічному аналізі, хоча в цьому понятті може відображуватися й своєрідність індивідуальних психічних якостей особи. Але виявлення і розвиток цих якостей (наприклад, здібностей, творчих можливостей) залежить від характеру суспільних відносин.

Індивідуалізація співвідноситься з індивідуальністю як процес і результат цього процесу. За такого розуміння індивідуальні особливості життєдіяльності особи, її здатності і потреби постають як характеристики її соціального буття, форма реалізації соціальної сутності людини, а взаємодія соціального і індивідуального — як конкретно-історична система, що поєднує їх у процесі практичної діяльності. Саме в практичній діяльності особа реалізує свої потреби й інтереси,

⁴ Див.: *Ленін В. І.* Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Повне збір. творів, т. 1, с. 400.

⁵ Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 98.

⁶ *Енгельс Ф.* Марксу. Лист від 19 листоп. 1844 р.— Там же, т. 27, с. 11.

⁷ *Абульханова-Славская К. А.* Диалектика человеческой жизни: Соотношение философского, методологического и конкретно-научного подходов к проблеме индивидуальности.— М., 1977; *Кемеров В. Е.* Изменение содержания понятия «социальное» и его методологические следствия.— В кн.: Категории исторического материализма в их взаимодействии. Свердловск, 1978.

самореалізується. Самореалізація — основний критерій розвитку особи. Відповідно до міри першої можна робити висновок про рівень розвитку людської особистості, оскільки в процесі самореалізації особа здійснює життєву мету, якій підпорядковані окремі, ситуативні цілі⁸. Соціальне при цьому постає не як зовнішня об'єктивність, а як сфера розгортання активності і самодіяльності людини, в яку індивідуальність включається лише за умови опанування соціальних зв'язків і осмислення своєї життєдіяльності.

Формування соціального типу особи відбувається у процесі становлення її індивідуальності як специфічного виявлення соціально-типового (типових суспільних відносин, суспільних інтересів, суспільної свідомості) в особистих інтересах, індивідуальних потребах, життєвих інтересах, поведінці кожної людини. При цьому соціальне значення індивідуального, як зазначають дослідники, виражається в диференціації індивідів відповідно до рівня їхньої розвинутості, ступеня інтенсивності і глибини оволодіння цінностями культури⁹. Це означає, що індивідуальне не може бути прямою проекцією соціально-типового й не тотожне останньому. Можна припустити, що ці рівні розгляду особи перебувають у відношенні ймовірного зв'язку¹⁰, внаслідок чого одному й тому самому соціальному змістові суспільних відносин може відповідати широке коло індивідуальностей.

Становлення індивідуальності особи детермінується насамперед суспільними відносинами, які панують у тій чи тій соціально-економічній системі. За капіталізму розвиток особи зумовлюється передусім дією тієї сукупності виробничих відносин, що спрямовані на одержання додаткової вартості. Як результат цього формується «одномірною» особа, що реалізує себе або як виробник, або як споживач. Цей процес соціально закріплюється і відтворюється на основі жорсткої регламентації і стандартизації умов виробництва і способу життя капіталістичного суспільства. Тут, зазначав К. Маркс, «всяка індивідуальність, всякі особливі властивості заперечуються і погашаються»¹¹. Звідси зрозуміло, чому в сучасній буржуазній філософії і соціології соціальне тлумачиться або як зовнішнє щодо індивідуального, або як типово-всезагальне, абстраговане від індивідуальних рис життєдіяльності особи.

За соціалізму створюються соціально-економічні, політичні та культурні передумови для всебічного розвитку особи, ведеться велика ідейно-виховна робота у напрямі формування особистості соціалістичного типу. Як підкреслював товариш К. У. Черненко, «ми багато чого добились у здійсненні мети, якої ніхто, крім комуністів, ніколи й не ставив, — формуванні ідейно переконаної, гармонійно розвинутої, духовно багатой особистості, яка буде жити за законами соціальної справедливості й розуму, добра і краси. Але підстав для самозаспокоєння немає. Бо в міру нашого просування вперед постійно зростають не тільки можливості для всебічного розвитку особи, але й вимоги до неї з боку суспільства»¹².

У реалізації можливостей зрілого соціалістичного суспільства щодо розвитку особистості важливе значення має формування в неї марксистсько-ленінського світогляду, її громадянської вихованості, культури. В основу цього соціально-виховного процесу покладено

⁸ *Человек и мир человека*: Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения. — Киев, 1977, с. 281.

⁹ *Киселева Л. А.* К вопросу о структуре и содержании социалистического типа личности. — Социол. исследование, 1980, № 1, с. 50.

¹⁰ *Рубинштейн С. Л.* Принципы и пути развития психологии. — М., 1959; *Попов С.* Сознание и социальная среда. — М., 1979.

¹¹ *Маркс К.* Экономические рукописи 1857—1861 годов. — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 92.

¹² *Черненко К. У.* Актуальные вопросы идеологической, массовой-политической работы партия..., с. 34.

принцип єдності соціального і індивідуального, без якого неможливо забезпечити творення комуністичного майбутнього як світу вищих життєвих цінностей¹³. Разом з тим принцип єдності соціального й індивідуального незвідний до їх простої тотожності. Визначаючи залежність індивідуального розвитку від системи суспільних відносин, В. І. Ленін підкреслював, що в цьому питанні «не можна встановити ніякого співвідношення, придатного для всякої форми устрою суспільства»¹⁴.

Індивідуальність має відносно автономну форму буття. На думку Б. Г. Ананьєва, вона є цілісною, внутрішньо замкненою системою, що самореалізується, вибірково ставиться до зовнішніх впливів і характеризується єдиною спрямованістю розвитку¹⁵. Інші дослідники пов'язують розуміння автономії індивідуальності з такою важливою її характеристикою, як цілісність¹⁶. На наш погляд, своєрідність індивідуального буття особи полягає в усвідомленій вибіркової ставлення до соціального впливу макро- і мікросередовища, що є важливою ланкою опосередкування процесу освоєння індивідом суспільних цінностей, реалізації їх у діяльності і поведінці. Порівняно з серединою 60-х років, коли індивідуальність розглядалася як певна одиничність і неповторність — варіант загальнозначущого¹⁷, нині більшість дослідників вбачає в ній головну системоутворюючу ознаку особи, вираження цілісності соціального суб'єкта в єдності загального, особливого і одиничного (індивідуально-своєрідного і індивідуально-перетвореного)¹⁸.

Поняття «особа» та «індивідуальність», на нашу думку, не можна протиставляти. Вони внутрішньо пов'язані, доповнюють одно одне, відображаючи різні підходи до вивчення людини. Перше розкриває міру привласнення людиною суспільних відносин, індивідуальне буття останніх. У визначенні цього поняття виходять з міри засвоєння суспільних відносин і місця особи в їх структурі. «Індивідуальність» характеризує індивідуальну форму привласнення цих відносин: це не просто неповторне в особі, а певний спосіб реалізації всезагально-діяльнісних здатностей, потреб, соціальних зв'язків¹⁹.

Філософсько-соціологічний розгляд індивідуальності дає змогу розкрити її як елемент соціальної системи через співвідношення з соціальною цілістю. У розкритті закономірностей цього взаємозв'язку індивідуальності і суспільства необхідно виходити з функціонування індивідуальності як моменту розвитку і відтворення соціальної системи. У вивченні індивідуальності треба брати до уваги те, що «сукупність соціальних якостей існує лише в абстракції, реально ж існує конкретна людина, яка має як природне, так і соціальне буття і відповідно до цього природні і соціальні якості»²⁰. Цілісність індивідуальності полягає в тому, що вона, по-перше, відображає загальні риси, які характеризують людський рід; по-друге, має такі соціальні ознаки, які виникають у процесі конкретно-історичного розвитку певної

¹³ Див.: Шинкарук В. І. Категоріальна структура науково світогляду.— Філософська думка, 1980, № 2, с. 23.

¹⁴ Ленін В. І. Економічний зміст народництва., с. 402.

¹⁵ Див.: Ананьєв Б. Г. Человек как предмет познания.— Л., 1968, с. 93—111; Резвицкий И. И. Философские основы теории индивидуальности.— Л., 1973, с. 14, 35—36.

¹⁶ Афанасьев В. Г. Человек в управлении обществом.— М., 1977, с. 29.

¹⁷ Тугаринов В. П. Личность и общество.— М., 1965, с. 71; Гак Г. М. Диалектика коллективности и индивидуальности.— М., 1967, с. 20.

¹⁸ Див.: Целикова О. П. Основные черты индивидуальности как целостности: (Социологический аспект).— В кн.: Прогнозирование социальных типических свойств личности. Тезисы научно-практической конференции. Пермь, 1979, с. 11, 119.

¹⁹ Див.: Красин А. Н., Богатов В. В. Актуальные исследования проблем теории личности.— Вестник МГУ, серия 7, Философия, 1980, № 3, с. 85.

²⁰ Буева Л. П. Человек и общественный прогресс.— Вопр. философии, 1982, № 2, с. 34.

формації з її специфічною соціально-класовою структурою; по-третє, соціально трансформує у своїй життєдіяльності біогенетичні риси і суспільні умови свого буття.

Індивідуальність можна розглядати як систему, що саморегулюється і на основі своєї автономності, цілісності чи якісної визначеності свідомо і цілеспрямовано розвиває свої здатності, тобто саморозвивається. З цього погляду вона виступає як активність і суверенність внутрішнього світу особи, що виявляється в індивідуальній формі привласнення суспільних відносин, у вибіркового ставленні до соціального середовища, в свідомій реалізації конкретної спрямованості розвитку своїх здатностей. У феномені індивідуальності відображується специфічний спосіб буття людини в умовах того чи того суспільства, в якому виявляється її здатність бути самостійним суб'єктом соціальної дії (діяльності). Соціальне відтворення індивідом самого себе у процесі діяльності є здатністю його до саморозвитку як соціального суб'єкта: людина, за словами К. Маркса, виступає передумовою історії «тільки як свій власний продукт і результат»²¹.

Якщо розвиток особи означає присвоєння нею суспільних відносин, то всебічний розвиток є, очевидно, найбільш повним їх привласненням. Водночас він виступає якісно новим ступенем розвитку особи — універсальним розвитком її творчих можливостей, потреб, інтересів, «всіх людських сил як таких, безвідносно до якого б там не було задалегідь встановленого масштабу»²². Це положення К. Маркса має важливе методологічне значення: не можна наперед визначити той рівень, «норматив», сягнувши якого особа може вважати себе всебічно розвинутою. По-перше, з розвитком суспільства вимоги до всебічного розвитку підвищуватимуться. По-друге, не може бути якоїсь загальної мірки, оскільки вимоги суспільства до розвитку особи варіюються і модифікуються від індивіда до індивіда.

Парною і протилежною категорією всебічності виступає однобічність розвитку особи. Вона характеризується: а) гіпертрофованим розвитком якогось одного виду діяльності; б) одномірним розвитком фізичних і духовних здібностей людини. В разі однобічного розвитку особи процес її індивідуалізації істотно деформується. Не випадково поширені нині в буржуазній соціології моделі особи схоплюють ту чи ту її соціальну якість, яка домінує, — «людина, яка виробляє», «людина, яка споживає», «людина, яка розважається» та ін. (Йдеться не про сутність цих концепцій, а про вихідний принцип їх побудови).

Всебічний розвиток особи передбачає насамперед ліквідацію соціально-економічних умов гноблення, встановлення соціальної рівності і справедливості. Важливою умовою такого розвитку особи є активна участь людини в усіх основних видах соціальної діяльності, які надають особі можливість виявити широкий спектр її інтересів, здатностей, творчих можливостей, визначають певний «набір» професійних і непрофесійних занять і в такий спосіб формують індивідуальність. Те з цих занять, яке домінує в життєдіяльності особи, кінець кінцем формує структуру потреб та інтересів і зумовлює загальну спрямованість її розвитку. Навіть за ідентичного «набору» даних занять діяльність індивідів не буде однаковою, оскільки вони мають різні потреби, інтереси і здатності. Звідси зрозуміло, що всебічність розвитку особи не може означати розвиток її здібностей, потреб і інтересів до наперед визначеного масштабу. Це — всебічний розвиток «людських сил» особи, «модель» якого варіюється від індивіда до індивіда. Загальною домінантою індивідуальних моделей всебічного розвитку особи виступає: а) активна участь особи в основних

²¹ Маркс К. Теорії додаткової вартості.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 3, с. 486.

²² Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років, с. 438.

суспільно необхідних видах діяльності, вибір у кожному з них конкретних занять, які найбільше відповідають індивідуальним потребам і здатностям і забезпечують розвиток індивідуальності; б) перетворення необхідності реалізації соціальної діяльності на внутрішню потребу і вільну самодіяльність особи; в) активна життєва позиція особи, спрямованість життєдіяльності на її самореалізацію як особистості. Критерій, який покладено в основу розробки такої «моделі» всебічності розвитку індивіда, має відповідати принаймні двом вимогам: розкривати загальні тенденції розвитку всебічності і запобігати визначенню шляхів самореалізації особи до «наперед встановленого масштабу» (К. Маркс). Всебічність є максимальним виявленням і реалізацією соціальних сил людини («людських сил»), її потреб, здатностей, творчих можливостей та ін. Розвиток особи — це завжди суспільно-індивідуальний процес. Тому «розвиток людських сил» виступає водночас як виявлення неповторної індивідуальності кожної людини.

Всебічний розвиток особи і становлення, розкриття індивідуальності — два взаємопов'язані аспекти єдиного процесу становлення нової людини. Це — не просто розвиток індивідуальності, а розвиток загальносуспільного в індивідуальному і через індивідуальне. Як всезагальне соціальні якості існують у багатоманітності індивідуальних модифікацій. Ліквідація соціально-класових відмінностей, яка вже відбувається на етапі зрілого соціалізму, становлення соціальної однорідності сприятимуть зростанню всезагального (спільних соціальних якостей) у духовному світі людей і в їхньому розвитку. Однак ця всезагальність не тотожна загальності як деякому компонентові соціальної системи, що притаманний рівною мірою всім її елементам, не означає стандартизації розвитку людини. Це така всезагальність, яка містить у собі конкретну багатоманітність свого виявлення в індивідуальному, тобто відкриває можливості всебічного розвитку індивідуальності. В. І. Ленін зазначав, що становлення нового суспільства на комуністичних началах в мільйони раз збільшує «диференціювання» людства в розумінні багатства і різноманітності духовного життя та ідейних течій, прагнень, відтінків²³.

Всебічний розвиток особи не є абстрактним ідеалом. Це високий соціальний ідеал, який ґрунтується на узагальненні досвіду людської історії, надбань культури і враховує величезну будівничу силу реального соціалізму. Так само відповідально, як ми ставимося до розв'язання інших завдань вдосконалення зрілого соціалізму, слід підходити й до процесу виховання нової людини. «Будувати новий світ — це означає безустанно дбати про формування людини нового світу, про її ідейно-моральне зростання»²⁴. Тим-то й сприйнятий великий інтерес суспільної науки до співвідношення соціального і індивідуального як важливого принципу соціально-виховного процесу.

* * *

В жизнедеятельности человека происходит присвоение им общественных отношений — социализация личности. Этот процесс детерминируется действием не только объективных, но и субъективных факторов: каждая личность осваивает общественные отношения в соответствии со своей индивидуальностью. Осуществляется ее индивидуализация, которая является конкретной формой социализации, определяющей содержание всего процесса развития человека — формирования его способностей, потребностей, интересов. Вследствие этого социализация и индивидуализация выступают как единство и противоположность содержания и формы, а сама индивидуализация превращается в фактор всестороннего развития личности.

²³ Див.: Ленін В. І. Головна праця німецького опортунізму про війну. — Повне збір. творів, т. 26, с. 264.

²⁴ Черненко К. У. Промова на позачерговому Пленумі ЦК КПРС, 13 лют. 1984 р. — В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р. К., 1984, с. 16.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

«ДІАЛЕКТИКА ПРИРОДИ» Ф. ЕНГЕЛЬСА: СВІТОГЛЯД, ФІЛОСОФІЯ, СУЧАСНІСТЬ

(Круглий стіл філософів Київського державного університету
ім. Т. Г. Шевченка та Інституту філософії АН УРСР)

(Закінчення. Початок — у № 5, 6 за 1984 рік)

М. Ф. ТАРАСЕНКО (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії). Проблема категоризації природи і культури в «Діалектиці природи» Ф. Енгельса.

«Природа,— підкреслював Ф. Енгельс,— є пробний камінь для діалектики», її правильне відображення — «справа важка, продукт тривалої історії досвідів»⁶⁵. Суть проблеми полягає в тому, що природа не дана людині безпосереднім чином, а через працю і пізнання й відображається у формах мислення остільки, оскільки існує у формах практики. «Пробний камінь» для діалектики і полягає саме у розкритті механізму трансформації за допомогою праці й пізнання об'єктивної діалектики природи в суб'єктивну діалектику діяльності й мислення. Сама ж діалектика за її культурно-історичним змістом — це перетворена працею об'єктивна сутність природи, виражена в системі знання, логіці понять і законів.

На наш погляд, природу треба розглядати в загальному контексті матеріалістичного розуміння історії і розвитку людської культури.

Довести факт, що природа має власну історію, незалежну і відмінну від людини і людства, стало можливим завдяки з'ясуванню того, що являє собою історія суспільства або суспільна історія. Натуралістичне розуміння історії, зазначає Ф. Енгельс, було однією з головних причин ідеалістичного розуміння природи⁶⁶.

Поняття «природа» формується історично і є загалом суспільним духовно-практичним концептом. Воно відображує соціально-історичне, предметно-практичне узагальнення об'єктивної реальності за допомогою матеріальної життєдіяльності суспільної людини. В долюдському бутті «властивість» матеріальної дійсності «бути природою» злита з буттям матерії як такої. Подібно до того, як людина виявляє свої природні й суспільні якості у сфері суспільно-історичної практики, матеріальна дійсність виявляє визначеність «бути природою» стосовно життєдіяльності людини й через неї. Саме поняття «природа» позначає своерідну «межу» життєдіяльності суспільства щодо об'єктивних умов його існування. Воно виражає буття зовнішньої реальності стосовно внутрішньої життєдіяльності соціуму, особливо те, що ця реальність об'єктивна, незалежна, не передана людській практиці. Інакше кажучи, сам практичний зв'язок людського суспільства з зовнішніми умовами його іонування втілюється в понятті «природа». Останнє відображає сукупність властивостей матеріальної реальності, виявлених у ході її взаємодії з колективною, родовою життєдіяльністю людини.

⁶⁵ Енгельс Ф. Матеріали до «Анти-Дюрінга». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 616, 590.

⁶⁶ Енгельс Ф. Діалектика природи. — Там же, с. 507.

Матеріальна дійсність, на відміну від природи, не має своєї історії, вона абсолютна, неминуща, вічна. Природа ж має свою історію як генезис сукупності тих властивостей матерії, які складають п'єдестал людського існування. Тому поняття «природа» акумулює в собі й зовнішню стосовно роду дійсність і водночас внутрішню реальність суспільного життя. Адже поняття «рід» — також духовний результат практичної взаємодії колективних кровно-родинних зв'язків людей з зовнішніми матеріальними умовами її життя. Воно відображає і зовнішню природу і внутрішнє життя роду як певний стан природи. Отже, поняття «рід» і «природа» характеризують відповідний ракурс матеріальної цілісності об'єктивного світу, яка реально виникає внаслідок спільної, колективної життєдіяльності людей на «стику» з зовнішньою матеріальною дійсністю, а також всередині колективного життя. Тому родова життєдіяльність виступає способом самовизначення людини у світі природи, і водночас самовизначення природи через життєдіяльність роду, у формі його буття⁶⁷. В практиці природа існує для людини як сукупність об'єктивних умов і як загальний предмет людської праці, за допомогою якої здійснюється суспільна життєдіяльність. Як об'єктивна умова і предметний засіб діяльності природа виступає «арсеналом» знарядь виробництва, джерелом природних ресурсів і предметів споживання. У єдності цих моментів вона становить матеріальний субстрат суспільної життєдіяльності загалом і узагальнено виявляється як «зовнішнє середовище». Водночас природа — об'єктивне матеріальне начало в самій людині, її тілесна і родова організація, включаючи ті процеси, які в них здійснюються. В цьому розумінні поняття «природа» репрезентує «внутрішнє середовище». Тут природа виступає певною умовою людського існування, засобом до життя і самим людським життям. «Організм,— акцентує Ф. Енгельс,— є, безперечно, вища єдність, яка зв'язує в собі в одне ціле механіку, фізику і хімію, так що цю трійцю не можна більше роз'єднати»⁶⁸. Саме тому, що природа зумовлює всебічне існування суспільства і людини, вона є універсально-загальною матеріальною сутністю і виявляється у практиці й пізнанні як внутрішня об'єктивна закономірність речей і явищ соціально-історичної дійсності. Це дістало відображення у термінах «природа пізнання», «природа держави» та ін.

У сфері практики буття природи подвоюється на «незайману» («чисту») природу і створену людиною в процесі праці «другу природу», предметно включену в сферу соціальних зв'язків,— олюднену або соціалізовану природу. Перша становить потенціальний об'єкт діяльності і пізнання, друга — ойкумену людської культури. Дані властивості практичної специфіки природи функціонують у виробництві як соціально-екологічне і культурно-історичне середовище, як можливий і дійсний об'єкт життєдіяльності й пізнання, які охоплюють мікро- і макросвіт, органічну й неорганічну природу, космос і всесвіт. В аспекті сутнісних сил людини і пізнавальних здібностей суб'єкта природа є матеріальною основою сукупності сформованих суспільно-історичною практикою природних сил людини і пізнавальних здібностей виробників, а також передумовою тілесності «мислячого мозку» людини і її чуттєво-духовних задатків⁶⁹. У процесі відтворення людини як людини соціалізована природа є об'єктом суспільного виховання загалом і економічного виховання зокрема. Нарешті, з погляду підсумкового результату сукупної практики, перетворена людиною природа висту-

⁶⁷ З родом пов'язане не лише народження нового — рід, народ, родити та ін. а й природа. Див.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981, с. 453.

⁶⁸ Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 524.

⁶⁹ «Психічне, свідомість і т. д. є вищий продукт матерії (тобто фізичного), є функція того особливо складного куска матерії, який зветься мозком людини», — відзначає В. І. Ленін (Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 221).

пає предметним людським світом, в природній тканині якого матеріалізована життєдіяльність людства і культура.

Усталена структура природи виявляється в практиці у певних формах матеріального руху: механічній, фізичній, хімічній, біологічній⁷⁰. Найвищою формою є суспільно-історичний процес. Матеріальні форми руху в природі становлять об'єкт наукового пізнання конкретних наук і визначають їх класифікацію. Кожна з наук «аналізує окрему форму руху або ряд зв'язаних між собою і таких, що переходять одна в одну, форм руху»⁷¹. Відповідно до специфіки зв'язку форм руху матерії і людського способу життєдіяльності будується наукове знання і його застосування у практиці: природознавство, технікознавство, суспільствознавство. Єдність природи, людської праці й пізнання виражається в єдності природничих, суспільних і технічних наук, в якій природою створюється сукупний (комплексний) об'єкт дослідження — природа як географічне середовище, біосфера, антропосфера, ноосфера та ін. Вищий синтез цієї єдності зосереджується в предметі філософської науки, що узагальнює розвиток і перспективи взаємодії природи, суспільства і культури.

Як бачимо, у сфері людської практики природа виявляє сукупність своїх властивостей і визначень. Причому всі ці характеристики природи об'єднуються на основі її предметно-практичної визначеності як об'єктивної умови людського життя і загального матеріального предмета практики. Тому розгляд природи як соціально-історичної визначеності об'єктивної реальності є базисним для наступних її категоріальних специфікацій — як буття, сутності, матерії, біосфери та ін. Категоріальні форми визначення природи похідні від предметно-практичних структур її перетворення.

Потрібен був тривалий історичний період розвитку суспільно-історичних форм практики, щоб людина дістала можливість у формах практики відображувати буття природи самої по собі, тобто як щось об'єктивне, незалежне від самої практики. Так, наукове визначення природи як матерії стало можливим на рубежі ХХ ст. Вироблене В. І. Леніним поняття «матерія», розвиваючи і конкретизуючи вчення Ф. Енгельса про природу і форми руху матерії, дозволило розкрити загальну об'єктивну сутність природи як вона існує незалежно від практики і водночас відкрило перспективу для розгляду природи як об'єктивної властивості самої матерії, її конкретно-історичної форми.

САВЕЛЬЄВ Ю. К. (кандидат філософських наук, доцент університету). Питання історії науки в «Діалектиці природи» Ф. Енгельса.

Проблемам історії науки, і насамперед її двом найважливішим аспектам — історії філософії та історії природознавства, приділяється велика увага в «Діалектиці природи» Ф. Енгельса. Останні розглядаються як взаємопов'язані і взаємозумовлені процеси, що кінець кінцем детермінуються суспільно-історичною практикою, розвитком виробництва.

Водночас Ф. Енгельс підкреслював, що наука має зворотний вплив на практику — обставина, яка з усією силою виявилась нині, коли наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу, один з провідних чинників в розвитку матеріального виробництва. Однак у 70—80-х роках ХІХ ст. у боротьбі з ідеалістичним розумінням історії треба було насамперед наголошувати саме на зумовленості науки розвитком виробництва⁷².

В історії науки Ф. Енгельс виділив три великі етапи: (1) науку рабовласницького суспільства (і насамперед давньогрецьку), (2) фео-

⁷⁰ Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 522, 523.

⁷¹ Там же, с. 522.

⁷² Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 466, 467.

дального і (3) капіталістичного суспільства (від другої половини XV ст.).

Аналізуючи перший з них, Ф. Енгельс показав, що вже у VI ст. до н. е. в Стародавній Греції зароджуються перші філософські вчення і перші галузі природознавства (астрономія, математика, механіка), хоча чіткої диференціації філософського і природничого знання ще не було: перші грецькі філософи (Фалес, Анаксимандр, Піфагор, Геракліт та ін.) були водночас і природознавцями. Відзначаючи стихійно-матеріалістичний характер поглядів перших мислителів, їхню орієнтацію на «тілесне», безпосередньо-чуттєве витлумачення першоснов сушого, Ф. Енгельс вважав, що відтоді починає виявлятися тенденція до поляризації двох головних напрямів — матеріалізму та ідеалізму: «При всьому наївно-матеріалістичному характері світогляду в цілому, вже у найдавніших греків є зерно пізнішого розколу»⁷³.

І справді, в період розвитку давньогрецької філософії (V—VI ст. до н. е.) остаточно складаються дві лінії («лінія Демокріта» і «лінія Платона»), конфронтація яких стала закономірністю розвитку історико-філософської думки.

У «Діалектиці природи» Ф. Енгельс ґрунтовно аналізує погляди давньогрецьких матеріалістів — атомістів Левкіппа і Демокріта. Спираючись на першоджерела (зокрема, на праці Аристотеля і Д. Лаєрція), він відзначає наявність певної атомістичної концепції у Демокріта, який покладає в основу світу найдрібніші матеріальні частинки (атоми), що різняться між собою формою, черговістю та положенням і перебувають у стані вічного руху⁷⁴.

Як відомо, філософи-ідеалісти вважали Демокріта своїм ідейним противником. Це виявилось у прагненні або замовчати, або фальсифікувати його вчення. Фальсифікація почалась ще за часів Платона, її продовжив Гегель, а у XX столітті — Р. Віллі, К. Поппер, Б. Рассел та ін. буржуазні філософи.

Визначним філософом за умов занепаду давньогрецького робітничого суспільства Ф. Енгельс вважав Епікура, який творчо розвинув атомістичне учення Левкіппа — Демокріта. У зв'язку з цим Енгельс в «Діалектиці природи» писав про те, що «Епікур приписував атомам не тільки відмінності щодо величини і форми, а також і відмінності щодо ваги, тобто, що Епікур по-своєму вже знав атомну вагу і атомний об'єм»⁷⁵.

Другому етапу в історії науки, який пов'язаний з виникненням і розвитком феодального суспільства, Енгельс в «Діалектиці природи» мусив приділити порівняно менше уваги, оскільки філософія і природознавство тоді розвивалися відносно повільно. Головна причина цього — негативний вплив церкви, релігійного світогляду на науку. Щоправда, у середньовічній філософії була наявна досить сильна матеріалістична тенденція (номіналізм); деякі філософи (Авіценна, Р. Бекон та ін.) вельми успішно займалися окремими природничими науками, спостерігався певний науково-технічний прогрес⁷⁶.

Третій великий етап в історії науки, пов'язаний з виникненням і розвитком капіталізму, Ф. Енгельс розділив на три періоди.

Перший період (друга половина XV — перша половина XVIII ст.) визначається домінуванням емпіричного природознавства і метафізичного матеріалізму (від XVII ст.). Аналізуючи природознавство цього періоду, Енгельс підкреслював насамперед заслуги Леонардо да Вінчі і М. Коперника, характеризуючи роботу останнього. «Про обертання небесних кіл» (1543 р.) як «безсмертний твір». «Звідси, — писав Ен-

⁷³ Там же, с. 470.

⁷⁴ Див. там же, с. 470—471.

⁷⁵ Там же, с. 345.

⁷⁶ Див.: там же, с. 472—473.

гельс,— починає своє літочислення звільнення природознавства від теології»⁷⁷. XVII — перша половина XVIII ст.— часи бурхливого технічного прогресу і розвитку конкретних природничих наук, особливо механіки і математики. Розвиток природознавства в цей час був пов'язаний з іменами Галілея і Торічеллі, Бойля і Гарвея, Декарта і Кеплера, Ломоносова і Ньютона. Саме під впливом емпіричного природознавства і виникає метафізичний матеріалізм, в становленні ідейної платформи якого, на думку Ф. Енгельса, вирішальну роль відіграли Ф. Бекон і Д. Локк.

У другий період (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.) відбувалось поступове формування теоретичного природознавства і розклад метафізичного матеріалізму, виникнення в 40-х роках XIX століття сучасної форми матеріалізму — діалектичного, створеного Марксом і Енгельсом.

Початок розкладу метафізики в галузі природознавства поклав І. Кант у творі «Загальна природнича історія і теорія неба» (1755 р.), слідуючий удар по метафізичному мисленню завдав Ч. Ляйбель, засновник вчення про розвиток в галузі геології. Однак вирішальне значення в поваленні основ метафізичного стилю мислення мали, за Ф. Енгельсом, три великих відкриття XIX століття: 1) органічної клітини, 2) закону зберігання і перетворення енергії, 3) теорія Ч. Дарвіна. Завдяки ним природознавство переходить на стихійно-діалектичні позиції.

Узагальнюючи найважливіші природничонаукові досягнення другої половини XVIII — першої половини XIX ст., Ф. Енгельс підбиває підсумок: «Новий погляд на природу був готовий в його основних рисах: все застигле стало текучим... І от ми знову повернулись до погляду великих засновників грецької філософії...»⁷⁸. І далі: «Разом з піднесенням Константинополя і падінням Рима закінчується древність. З падінням Константинополя нерозривно зв'язаний кінець середньовіччя. Новий час починається з поверненням до греків.— Заперечення заперечення!»⁷⁹.

Отже, в «Діалектиці природи» Ф. Енгельс переконливо довів, що в історії науки проявляється «спіральна форма розвитку»⁸⁰. Наука розвивається поступово—прогресивно (спиралевидно), за законами діалектики, включаючи закон заперечення заперечення. При цьому цілком очевидно, що третій етап у розвитку науки ні в якому разі не означає, за Ф. Енгельсом, завершення її розвитку. Звичайно, прогрес науки продовжується, наука в своєму подальшому розвитку підноситься на нові, більш високі рівні.

Ця закономірність в розвитку науки (суспільствознавства і природознавства) переконливо підтверджується і сучасною епохою.

В. П. КОЗЛОВСЬКИЙ (науковий співробітник Інституту філософії). Ф. Енгельс про соціально-культурні передумови генезису новоєвропейської науки.

Питанням історії науки, історії науково-теоретичних і технічних відкриттів Ф. Енгельс приділяє багато уваги в «Діалектиці природи». Генезис науки нерозривно пов'язаний з глобальними соціально-економічними і культурними перетвореннями епохи капіталізму. Ф. Енгельс підкреслює, що знання набуває рис науки насамперед у сфері досліджень природи. Строго кажучи, сам феномен природи («чистої природності») з'являється тоді, коли «бюргерство зламало міць феодалізму»,

⁷⁷ Там же, с. 327.

⁷⁸ Там же, с. 333—334.

⁷⁹ Там же, с. 472.

⁸⁰ Там же, с. 323.

тобто в епоху, яка «розбила межі старого обрис і вперше, власне кажучи, відкрила Землю»⁸¹.

«Відкриття Землі» — це не тільки виявлення її просторової і часової визначеності (географічні відкриття, геліоцентризм Коперника), але й виявлення її «природності», що не могло не викликати до життя природничонаукове дослідження природи, покликане розкривати її натурально-речові параметри. Це не могло не позначитися на світоглядному осмисленні природничонаукового підходу до природи, оскільки в загальносвітоглядному плані «увага зверталася тільки на протяжність у просторі»⁸².

Просторова інтерпретація природи, намагання вишукувати кількісні закономірності завдавало удару по релігійно-теологічному світогляді середньовіччя. Однак імпліцитно світогляд ранньобуржуазної епохи «опинився перед наскрізь консервативною природою, в якій і тепер все було таким самим, як на початку світу»⁸³.

У соціально-культурному розумінні генезис науки тісно пов'язаний зі зміною становища людини у світі, з появою і розвитком буржуазного індивідуалізму. Ф. Енгельс прямо пов'язує формування соціально-культурних і світоглядних передпосилок науки з епохою Ренесансу, коли виразно заявили про себе характерні риси буржуазної індивідуалістичної культури. Нова культура складалася як культура, яка вносить у світ нові виміри свободи, нові творчі потенції. Титани епохи Відродження відкривали нові сфери буття не тільки своїми позитивними науковими пошуками, а й іншим ставленням до життя, до світу. Життєвий процес немов центрувався навколо вільної, багатогранної, сильної особистості, навколо людини, для якої нормальним станом є той, що відповідає її свідомості і повинен бути створений нею самою.

Свобода набуває нового соціально-культурного значення і насамперед нового самовизначення людини — як здатність індивіда творити себе і свій світ у актах самодіяльності, що спирається на індивідуальну «онтологічну» автономію, на її моральну і релігійну «самозаконність».

Наука як різновид духовного виробництва дістає своє самообґрунтування у сфері цієї автономії, будучи важливим чинником соціально-практичного оволодіння природою і культурного самоутвердження свободи індивіда буржуазної епохи. Не випадково Ф. Енгельс вбачає певну соціально-культурну і світоглядну єдність між виникненням феномена науки (насамперед природознавства) і реформацій у релігійно-моральній сфері, тобто торжеством різних протестантських течій у ранньобуржуазній Європі. Емансипація совісті, ствердження пріоритету особистого акта віри перед тотальним пануванням авторитету церкви — все це сприяло генезису нового типу людської суб'єктивності, істотним виміром якої є вільне дослідження природи як універсальної предметної області, яка підлягає оволодінню і перетворенню.

У контексті буржуазної практики й культури наука набуває статусу неодмінної умови здобування не лише позитивного знання про природу, а й статусу умови відтворення соціального процесу загалом.

Ю. О. КАЛІНІН (кандидат філософських наук, доцент університету). «Діалектика природи» Ф. Енгельса і розвиток наукового атеїзму.

Ідейний зміст праці Ф. Енгельса «Діалектика природи», принципи нового діалектико-матеріалістичного світогляду, сформульовані в ній, становлять методологічний фундамент розробки проблем наукового атеїзму.

⁸¹ Там же, с. 473—474.

⁸² Див. там же, с. 475.

⁸³ Там же, с. 475.

Розглядаючи досягнення сучасного йому природознавства, Ф. Енгельс указує на те, що нові відкриття дозволили зробити рішучий крок у бік формування наукового світогляду. Новому природознавству з необхідністю потрібна була нова філософія. На зміну натурфілософії йшла діалектика природи. Утвердження як теоретичного природознавства, так і наукової філософії здійснювалося у жорсткій боротьбі з релігією. Релігія була тоді панівною формою суспільної свідомості, яка виконувала роль і буденної онтології, і логіки світобудови. Необхідною передумовою створення наукового світорозуміння було подолання релігійного світогляду. Тому одним із основних завдань діалектико-матеріалістичного світогляду, що виникають перед ним у процесі його історичного генезису, є критика філософсько-методологічних основ релігійних догматів.

Аналіз релігійної ідеології, здійснений з цього погляду, показує, що можна умовно виділити три етапи філософського обґрунтування релігії: вульгаризації, еклектики і плюралізму. Християнство вперше свідомо використало філософію для свого обґрунтування. Цей етап неодмінно пов'язаний з вульгаризацією філософського знання, оскільки релігія не могла в чистому вигляді включити в себе філософію, а мала пристосувати її до своїх догматів, що було пов'язано з неминучою деформацією, вульгаризацією принципів філософського знання.

Другий — еклектичний підхід — розвивається в період панування релігії. Релігії треба було вже не стверджувати себе, а доводити істинність своїх положень. Тому різні богословсько-філософські системи являють собою набір ідей, який мав виправдати існування релігії. Цей підхід з наперед відомим початком, кінцем і метою доведення, має упереджений, апологетичний характер.

Третій етап — плюралізм. Він характеризує стан кризи релігії, коли для її обґрунтування застосовуються різні філософські концепції, починаючи з об'єктивного і суб'єктивного ідеалізму, кінчаючи пантеїзмом, теорією подвійної істини, деїзмом.

Утвердження принципів нового, діалектико-матеріалістичного світопогляду, що ґрунтується на узагальненні досвіду історії пізнання суспільства і природи, відбувалося в період, коли релігія у спробах свого обґрунтування використовувала принципи і постулати різних філософських концепцій. У цій ситуації було очевидно, що подолання релігійного світосприйняття можливе передусім через критику його філософського обґрунтування, бо вона підірває саме єство релігії, показує її неспроможність у розв'язанні складних світоглядних проблем.

Велике значення для виконання цього завдання має зміцнення союзу діалектичного матеріалізму з природознавством. Використання принципів діалектико-матеріалістичного світогляду, розроблених Ф. Енгельсом у «Діалектиці природи», допомагає у розкритті неспроможності сучасних релігійно-ідеалістичних теорій. Спроби богословів примирити науку і релігію за допомогою їх поєднання або розмежування марні. Їхнє прагнення пристосувати віру в бога до досягнень НТР доводить лише цілковиту неспроможність релігії, бо жодні богословські «виправлення» і «уточнення» не усувають докорінної протилежності наукового і релігійного світогляду, і релігія, як завжди, лишається ворогом наукового знання. Неможливість відмахнутися від науки примушує богословів зайнятися науковою еквілібристикою. Вони вже визнають науки, але як щось зовнішнє щодо божественної сутності й здатне тільки підтримати мудрість божественного провидіння. Так, факти науки використовуються для обґрунтування телеологізму, провіденціалізму.

Поряд зі спробою «поєднати» релігію з наукою спостерігається і прагнення їх розмежувати. Аналіз засобів і методів, які беруться на озброєння захисниками християнства, доводить їхній крайній еклек-

тизм. Тут маємо поєднання релігійних елементів учень минулого, трансформованих на теологічний лад.

Критичний аналіз зазначених спроб показує, що боротьба між наукою і релігією вступила нині в нову фазу. Тепер, як ніколи раніше, наука проникає в усі сфери життя, піднісся її авторитет і в очах віруючих. Це, в свою чергу, викликало зміну у ставленні самих релігійників до науки: вони розуміють, що сьогодні зберегти релігію, заперечуючи науку, вже не можна — доводиться змінювати своє ставлення до науки, щоб підновити з допомогою наукових даних релігійну картину світу. Тому, щоб ефективно боротися сьогодні з релігією, слід розкривати прийоми модернізації цієї занепадаючої ідеології, яка намагається довести, що поправки, які вимушено вносяться богословом в релігійне віровчення, аж ніяк не змінюють його антинаукової сутності.

Методологічні принципи «Діалектики природи» Ф. Енгельса дають змогу показати ідейно-теоретичну і практичну неспроможність сучасних богословських теорій. Спроби нинішніх теологів вдихнути в них новий зміст лише з новою силою підкреслюють правильність положення діалектико-матеріалістичної філософії, основні принципи якої дістали фундаментальне обґрунтування у праці Ф. Енгельса «Діалектика природи», про те, що релігія як форма суспільної свідомості, як світогляд вичерпала свої історичні можливості й нині існує як пережиток.

Визначні твори людської думки, — а до них по праву належать праці основоположників марксизму-ленінізму, — мають особливу здатність активізувати мислення читача, організувати атмосферу творчих дискусій навколо вираженого в них змісту. Явище це не випадкове, оскільки створювались ці праці насамперед як вираження та узагальнення проблемності людського буття. Тому за міркуваннями над тією чи тією проблемою, розв'язанням, на перший погляд, конкретного питання, простежується зв'язок з всезагальним — універсумом людського існування, його вищими цінностями та суспільно виробленими ідеалами.

Обговорення ідей «Діалектики природи» учасниками Круглого столу засвідчило, що світоглядний зміст і неминуще значення твору Ф. Енгельса полягає саме в орієнтації всього розмаїття поставлених ним проблем на фундаментальні основи суспільного буття людини. І хоч яке питання ми б узяли — про зв'язок філософії і природознавства, про діалектику як метод філософсько-теоретичного мислення, теорію пізнання і категорій, практику як спосіб буття людини та ін. — ключем до осягнення справжньої значущості втіленого в них світоглядного змісту є розгляд їх у контексті більш загальних гуманістичних цінностей, всього спектру тих почуттів суспільної людини, які К. Маркс називав «духовними», «теоретичними». Візьмемо, наприклад, питання про так звані екстрасенсорні можливості людської психіки, навколо яких на Заході здійнялася хвиля містицизму. Відлуння ілюзійних витлумачень цього феномена природи можна подібати і в нашій популярній пресі, і в масовій аудиторії. Що це — недостатня обізнаність з суттю справи чи схильність масової свідомості до такого типу пояснення, який не потребує напруженої розумової роботи? Уявляється, що справа значно складніша і полягає насамперед у недостатній світоглядній культурі, недосконалій озброєності та дисциплінованості мислення, про що як про неодмінну передумову справді наукового типу пояснення невідомих явищ, писав Ф. Енгельс у своїй праці. І давати пояснення таким явищам, виходячи з орієнтації виключно на дані точних наук або наук гуманітарного комплексу, недостатньо. Необхідне синтетичне, світоглядне узагальнення наукових даних на основі

принципів і категорій матеріалістичної діалектики, таких як абсолютна і відносна істина, діалектика істини і заблудження, причини і наслідку, взаємодії тощо.

Або розглянемо інше питання «Діалектики природи» — про негативні наслідки людської діяльності, яке справедливо розглядається нині як передхоплення Ф. Енгельсом ситуації, що склалася в умовах хижацького, приватновласницького відношення до природи. Буржуазні ідеологи прагнуть довести, що такий стан природних основ людського буття нібито спільний для всіх промислово розвинутих країн і що до цього між капіталізмом і соціалізмом, мовляв, немає різниці. Проте відмінність є, і до того ж принципова. Хижацьке ставлення до природи існує там, де відбувається знищення людської сутності, а система вищих суспільних цінностей та ідеалів зазнає тотальної деструкції, наслідком чого є обожнення низького і потворного, зневажання доброго і прекрасного.

Світоглядний контекст осмислення проблем, які обговорювались учасниками Круглого столу, дозволяє, як засвідчили їхні виступи, розкрити евристичну значущість і співзвучність ідей «Діалектики природи» духовним і практичним запитам сьогодення. У животворній силі цих ідей переконуємося ще й ще раз, уважно перечитуючи сторінки визначного твору войовничого матеріалізму.

Матеріали Круглого столу підготував В. О. ЗВІГЛЯНИЧ

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ПЛЕНУМ ПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ФТ СРСР

16 листопада 1984 р. відбувся пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР. З доповіддю про хід виконання відділенням і його обласними підрозділами постанов чervневого (1983 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС виступив голова УВ ФТ СРСР академік АН УРСР В. І. Шинкарук. Про завдання республіканського штабу філософів у комуністичному вихованні молоді в світі постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» розповів кандидат філософських наук Є. І. Суїменко. Вчений секретар Українського відділення ФТ СРСР кандидат філософських наук В. І. Кузнецов проаналізував тематику кандидатських і докторських дисертацій з філософії і наукового комунізму в УРСР на 1984—1985 рр.

У роботі пленуму взяв участь віце-президент Філософського товариства СРСР професор В. А. Малінін.

Виступили голови обласних відділень В. К. Шановський (Вінниця), Ф. І. Прокоф'єв (Дніпропетровськ), І. І. Фурсін (Севастополь), В. І. Передерій (Чернівці), а також — голова Ревізійної комісії УВ ФТ СРСР В. І. Солдатов.

Пленум відзначив, що обласні відділення провели 11 конференцій і семінарів, присвячених актуальним питанням

сучасної ідеологічної боротьби, проблемам формування нової людини, питанням організації контрпропаганди. Розробляються методичні посібники і практичні рекомендації з ідейно-виховної, лекційної і контрпропагандистської роботи.

Пленум зобов'язав обласні відділення, первісні організації, усіх членів Філософського товариства взяти активну участь в лекційно-пропагандистській роботі, присвяченій підготовці до XXVII з'їзду КПРС, подавати дійову наукову і організаційну допомогу органам народної освіти в здійсненні реформи загальноосвітньої і професійної школи, переглянути і конкретизувати тематику досліджень у світлі рішень квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС, виступів Генерального секретаря ЦК КПРС, голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненко, і вдосконалювати форми і способи участі Українського відділення ФТ СРСР в діяльності товариства «Знання» і бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР, Головам обласних відділень В. К. Шановському, І. Н. Храковському, С. П. Щербі, В. Т. Жирильчуку, В. Л. Гавеле, Л. Ф. Мокряку, В. М. Кожину, В. М. Лендельу, А. І. Уїомову, К. С. Константинову, В. І. Передерію було вказано на необхідність рішуче підвищити рівень науково-організаційної і методичної роботи згідно зі Статутом ФТ СРСР.

Л. В. Нікогорова

Ю. Ф. БУХАЛОВ

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ОСНОВНОГО ПИТАННЯ І ПРОБЛЕМИ «СУБ'ЄКТ — ОБ'ЄКТ» У МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

Проблема зв'язку основного питання філософії і суб'єкт-об'єктного відношення має важливе значення для дослідження предмета, структури і функцій марксистської філософії. Відношенню «матерія — свідомість», а також «об'єкт — суб'єкт» присвячена досить велика література. Звичайно, розглядаючи одне із цих відношень, автори так чи інакше зачіпають і питання про інше, але їх зв'язок спеціально не досліджують.

Як відомо, основним питанням філософії є питання про відношення матерії і свідомості. В домарксистському матеріалізмі це відношення розумілося абстрактно, без урахування його конкретно-історичних форм, поза суспільною практикою. Свідомість розглядалася як природна і в цьому розумінні позаісторична властивість окремої людини. Матерія звичайно зводилася до деяких загальних об'єктивних властивостей — маси, протяжності та ін. Домарксистський матеріалізм чітко не усвідомлював того, що визначення матерії має смисл тільки стосовно свідомості, тобто в рамках основного питання філософії.

Внаслідок цього домарксистський матеріалізм давав по суті емпіричну характеристику ознак матерії, а не теоретичне визначення її сутності, яке необхідно пов'язане з основним питанням філософії. Таке визначення було вироблене у філософії діалектичного матеріалізму, де матерія розуміється як об'єктивна реальність, що існує поза і незалежно від свідомості.

«Єдина «властивість» матерії, з визнанням якої зв'язаний філософський матеріалізм, — відзначав В. І. Ленін, — є властивість *бути об'єктивною реальністю*, існувати поза нашою свідомістю»¹. Незалежність матерії від свідомості виявляється в тому, що вона первинна щодо свідомості, а в твердженні про матерію як суб'єктивну реальність відображена її сутність як загальна визначеність буття світу, його внутрішньої єдності. Свідомість вторинна щодо матерії не тільки в тому розумінні, що вона є продуктом розвитку матерії, а й у тому, що вона є її відображенням. Обидві ці істотні ознаки зафіксовані у марксистському розв'язанні основного питання філософії, у ленінському визначенні матерії². Виходячи із визнання первинності матерії і вторинності свідомості, діалектичний матеріалізм послідовно обґрунтовує моїзм своєї теорії, проблему начала філософського знання і визначає розуміння емпіричних характеристик (властивостей) матерії і свідомості.

Марксистська філософія принципово відрізняється від домарксистських і сучасних немарксистських теорій насамперед тим, що вона науково поставила і розв'язала основне питання філософії на основі матеріалістичного розуміння історії, яке відкрило визначальну роль матеріального виробництва у формуванні й розвитку свідомості, показало,

¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 254.

² Там же, с. 119, 136, 137.

що відношення свідомості й матерії становить не природне, а суспільне відношення, бо «свідомість... з самого початку є суспільний продукт»³. І тому «не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям... а буття людей є реальний процес їх життя»⁴.

Поза суспільством, по суті, немає відношення свідомості й матерії. Реально це відношення виявляється тільки в житті суспільства (і людини як члена суспільства), у відношенні ідеального і матеріального в діяльності людей, і найконцентрованіше — у відношенні суспільної свідомості й суспільного буття.

Матеріалістичне розуміння історії з необхідністю передбачало докорінне переосмислення традиційних філософських категорій, розробку принципово нових за своїм змістом категорій — суспільного буття, практики, базису, надбудови та ін.

Діалектичний матеріалізм виходить з визнання матеріальності речей і процесів, їх існування поза і незалежно від свідомості й зміни за об'єктивними законами природи. При цьому він істотно збагачує розуміння матеріальності в суспільному житті, підкреслюючи, що матеріальна діяльність є не тільки первинною, а й визначальною щодо свідомості та здійснюється поза свідомістю⁵. Матеріальне в суспільстві виступає насамперед як певні соціальні відносини в практичних зв'язках між людиною і природою та іншими людьми, відносини, які існують поза і незалежно від свідомості й визначають її. Матеріальне виробництво на відміну від інших форм діяльності є причиною самого себе, воно детерміноване, так би мовити, внутрішньо, тобто певною взаємодією елементів власної структури.

Іноді визначальною ознакою матеріальності суспільних явищ вважають те, що вони здійснюються за об'єктивними законами. Але таке розуміння матеріальності, на наш погляд, затушовує принципову відмінність між матеріальною і духовною (наприклад, науковою) діяльністю, яка також здійснюється і розвивається за певними об'єктивними законами. Не розглядаючи тут спеціально політичну діяльність і взагалі діяльність в галузі ідеологічних відносин, відзначимо, що вона на відміну від виробничої діяльності не є первинною і визначальною щодо свідомості. Вона виступає як матеріальна остілка, оскільки відбувається поза свідомістю, викликає безпосередньо реальні зміни в суспільному житті (а не лише у свідомості як відображенні останньої) і здійснюється за об'єктивними законами, визначуваними у кінцевому підсумку законами матеріального виробництва. У рамках цієї об'єктивної визначеності діяльність у галузі ідеологічних відносин має відносну самостійність і водночас залежить від свідомості.

Власна сфера буття свідомості — це духовна діяльність. Свідомість як ідеальне не існує сама по собі, вона не має власного предметного змісту, її змістом є відображення матеріального світу.

Свідомість, духовна діяльність має відносну самостійність стосовно матеріального світу і матеріальної діяльності. Людина у своїй свідомості може довільно творити такі уявлення, які можуть не відповідати дійсності (міфологія, релігія та ін.). Така довільність, на нашу думку, є однією з відмітних ознак ідеального. Але основна історична роль свідомості полягає в тому, що вона є засобом орієнтації людини в навколишньому світі й головне — засобом практичного перетворення цього світу. Свідомість може виконувати і виконує цю роль остілки, оскільки вона правильно відображає світ, його закони. Тому свідомість у своїй

³ Маркс К., *Енгельс Ф.* Німецька ідеологія.—Твори, т. 3, с. 28.

⁴ Там же, с. 24.

⁵ Вислів «поза свідомістю» вживається тут і далі не в тому розумінні, що матеріальна діяльність відбувається без участі свідомості, а в тому, що вона здійснюється поза власною сферою свідомості, виявляється в реальному перетворенні природи і суспільства.

основній тенденції забезпечує не тільки об'єктивне відображення істотних властивостей і зв'язків наявної дійсності, а й відкриває перспективи її майбутнього практичного перетворення. Свідомість становить особливу діяльну здатність суспільної людини, яка передбачає мислене творче перетворення дійсності у ході цілепокладання, що може передбачати реальні можливості, шляхи і засоби такого перетворення і відповідно до цього — спрямовувати й регулювати практичну діяльність.

Звичайно, духовна діяльність з допомогою певних матеріальних дій і засобів опредметнюється в процесі й продуктах духовної і матеріальної культури. Ці опредметнені форми ідеальної, духовної діяльності існують поза і незалежно від свідомості індивіда, який у процесі діяльності освоює їх. Але з цього не випливає, що опредметнена духовна діяльність становить об'єктивну реальність, як гадає, наприклад, Е. В. Ільєнков⁶. Він справедливо підкреслює, що ідеальне — це соціальне, воно існує тільки в соціальній діяльності. Ідеальність — «це форма функціонування фізичної речі в процесі суспільної діяльності»⁷. І далі: «В ньому (ідеальному. — Ю. Б.) перебувають усі ті речі, якими опосередковані індивіди, які суспільно виробляють своє життя: і слова мови, і книги, і статуї, і храми, і клуби, і телевізійні вежі і (насамперед) знаряддя праці, починаючи від кам'яної сокирки й кістяної голки до сучасної автоматизованої фабрики і електронно-обчислювальної техніки. В них, у цих речах і існує «ідеальне» як опредметнена в природному матеріалі «суб'єктивна» доцільна формоутворююча життєдіяльність суспільної людини⁸. Але хіба функціонування знарядя праці в процесі виробництва є ідеальним процесом, хіба знаряддя праці існують в ідеальному вимірі? З'ясовуючи це питання, звернемо увагу на те, що в опредметненій безособистісній формі ідеальне існує лише в можливості, актуалізованій тільки в ході сприйняття, усвідомлення і використання людиною ідеального у своїй діяльності. У книжці самій по собі, взятій безвідносно до суспільної діяльності людей, немає ідеального як такого. Воно виявляється у використанні цієї книжки згідно з її основним соціальним значенням і тим ідеальним змістом, який був раніше вкладений в неї. Ідеальний зміст книжки може бути виявлений тоді, коли її будуть читати, а не топити нею піч.

Знакові форми, в яких об'єктивується знання, самі по собі, безвідносно до пізнавальної діяльності людей, ще не становлять знання, як гадає К. Поппер, стверджуючи самостійне, автономне існування так званого третього світу — готових знань, виражених у мові⁹. Знакові форми виступають як виразники знання, якщо вони включені в пізнавальну діяльність, минулу або теперішню, якщо вони, як відзначає О. І. Ракитов, становлять певне відношення до немовних феноменів, що утворюють сферу значень для знакових конструкцій, а також до інших одиниць і систем знання¹⁰.

Свідомість як ідеальна, як суб'єктивна реальність актуально існує в особистісній формі як реальність думок, почуттів, образів, цілей та ін. людини, в її цілепокладаючій суспільній діяльності. Творцем ідеального, знання завжди є індивідуальний суб'єкт, який виступає, звичайно, як член суспільства. Суспільна свідомість в її об'єктивованих формах не залежить від свідомості індивіда, але, відрізняючись від індивідуальної свідомості за своїм змістом, закономірностями розвитку, вона, проте, складається в історичному процесі з діяльності окремих осіб, актуально

⁶ Див.: Ільєнков Э. В. Проблема идеального.— Вопр. философии, 1979, № 6, с. 136, 139—140.

⁷ Там же, № 7, с. 148.

⁸ Там же, с. 158.

⁹ Див.: Поппер К. Логика и рост научного знания.— М., 1983, с. 439—446, 450—455 та ін.

¹⁰ Див.: Ракитов А. И. Философские проблемы науки.— М., 1977, с. 103—105.

існує тільки у формі свідомості живих людей, які утворюють певні соціальні спільності.

Отже, відношення «матерія — свідомість» «матеріальне — ідеальне» виражають діалектику суспільної діяльності, в якій матеріальне, існуючи поза свідомістю, поза ідеальним, є первинним і визначальним щодо неї і в цьому розумінні незалежним від неї. Мислення, свідомість як ідеальне, за своїм визначенням не може перетворитися в матеріальне, воно лише втілюється, об'єктивується в ньому. Чимало аспектів проблеми відношення матерії і свідомості, ідеального і матеріального дістають своє висвітлення під час розгляду названої проблеми в контексті суб'єкт-об'єктних відношень.

Основоположним для діалектико-матеріалістичного світогляду в цьому питанні є розуміння людини насамперед як суб'єкта матеріально-практичної діяльності. Вихідним же щодо суб'єкта і об'єкта є не пізнавальна, а виробнича діяльність, яка становить основу існування і розвитку людини і її свідомості. Суб'єкт завжди має конкретно-історичний характер. Історичний суб'єкт, як відзначає В. І. Шинкарук, — це суспільство в людині й людина в суспільстві, діалектична єдність загального й особливого, суспільного й індивідуального¹¹, де визначальним є суспільство. Закономірності розвитку суспільства, його матеріальні потреби, рівень культури так чи інакше визначають діяльність індивіда. Загальним, універсальним суб'єктом є людство, суспільство в його історичному розвитку¹², діяльність його виявляється в діяльності певних соціальних груп, а також окремих осіб.

Суспільство вступає як суб'єкт насамперед стосовно природи. Природа становить потенціальний вихідний об'єкт. Явища і предмети природи є актуальними, дійсними об'єктами тоді, коли вони включаються в процес суспільної діяльності, насамперед виробничої.

Властивість предметів природи бути об'єктом — функціональна властивість, пов'язана з діяльністю суб'єкта. Процес перетворення природи — це соціальний процес, здійснюваний з допомогою певних знарядь і засобів, процес відтворення і розвитку соціальних відносин, а також самої людини як соціальної істоти. Зрозуміло, що як об'єкт виступає і людина, її діяльність, знаряддя і засоби, соціальні відносини, а також свідомість. Отже, суспільство є і суб'єктом і об'єктом власної діяльності.

Природний предмет, будучи включеним у соціальну діяльність, практику, в систему суспільних відносин, виступає як засіб задоволення суспільних потреб. Тим самим він набуває нової, соціальної форми буття, певного соціального значення, становлячи діалектичну єдність природного і соціального. Розвиток матеріального виробництва — основа не тільки соціальної історії суб'єкта, а й соціальної історії об'єкта. Визначеність об'єкта має суспільно-історичний характер, це виявляється в тому, що виділення об'єкта, його функціонування, а тим більше перетворення зумовлюється рівнем розвитку суспільства і змінюється залежно від цього рівня.

Предмети природи, дані людині у формах суспільно-історичної практики, являють собою предмети і засоби її діяльності, будучи опосередковані її потребами, цілями, знаннями та ін. Але цілі у свою чергу визначаються об'єктивними можливостями і законами природи, з якими людина повинна зіставити свою діяльність.

Свідомість, відображаючи об'єктивний світ, здатна виявляти різні можливості використання тих чи інших властивостей предметів, того чи

¹¹ Див.: Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. Введение в диалектическую логику.— Киев, 1977, с. 187.

¹² К. Маркс вживає поняття суб'єкта в значенні «людство», «суспільство». Див.: Маркс К. Вступ. (З економічних рукописів 1857—1858 років).— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 12, с. 669, 685).

того їх поєднання та ін. і в цьому розумінні — спрямовувати й регулювати практичну діяльність, передбачаючи її майбутній результат. Але спрямовуюча і регулююча роль свідомості й кожна дія людини у здійсненні мети обмежені об'єктивними можливостями і законами. Свідомість може успішно спрямовувати і регулювати виробничу діяльність згідно з її метою тільки тоді, коли вона правильно відображує властивості й закони об'єкта, тобто коли вона має об'єктивний зміст.

У виборі мети результат практичної діяльності визначається не свідомістю, а взаємодією засобів і предметів праці, яка становить матеріально-практичний процес, і в цьому розумінні не залежить від свідомості. Щодо цього В. І. Ленін характеризував практику як форму об'єктивного процесу¹³. Свідомість є похідною від матеріальної діяльності і в кінцевому підсумку — від об'єктивного світу.

Взаємодія суб'єкта і об'єкта являє собою специфічне відношення, відмінне від взаємодії інших матеріальних явищ. На боці об'єкта — предметні можливості його зміни, майбутнього стану. На боці суб'єкта — реалізація цих можливостей, здійснювана в його свідомій діяльності.

У виробництві відбувається включення закономірностей природи в людську діяльність, а останньої — у взаємозв'язок природних процесів, у закони розвитку природи. Водночас перетворення природних об'єктів має відносну самостійність щодо властивостей і законів природи, бо має соціальний характер. Об'єктивно-речовинні компоненти матеріального виробництва, зокрема технічні засоби, становлять певну систему, яка функціонує за законами соціального цілого і об'єкти якої разом з тим підпорядковуються дії певних природних закономірностей.

Втілюючись в об'єктах, суб'єктивне набуває відносно незалежності не лише від окремої людини, а й від суспільства загалом. У зв'язку з цим можна виділяти і детерміновану соціально активність об'єкта. Вона виражається в особливій закономірності його зміни, відмінної від зміни предметів природи — в закономірності, з якою мають рахуватися не тільки окрема людина, а й суспільство загалом. Така відносна активність, очевидно, виявляється в самоорганізації і самоуправлінні складних технічних і власне соціальних систем, у тих об'єктивних законах, які характеризують ці процеси.

Об'єкт як такий існує тільки в діяльності суб'єкта. Поза нею він втрачає своє соціальне значення і стає просто матеріальним предметом. Але суспільне виробництво, відзначав К. Маркс, створює не тільки предмет споживання, а й спосіб споживання, створює суб'єкта, здатного споживати предмет певним чином, передбаченим самим виробництвом, і створює у суб'єкті потребу в цьому предметі¹⁴. В об'єкті відображається і виражається суб'єкт, рівень його розвитку, міра оволодіння об'єкта суб'єктом. Водночас сам рівень розвитку суб'єкта зумовлюється ступенем його оволодіння об'єктом. Розглядаючи суб'єкт-об'єктні відношення, нерідко взагалі абстрагуються від суб'єкт-суб'єктних відношень. Таке абстрагування в принципі не можна визнати виправданим. Саме суб'єкт-об'єктне відношення як певне соціальне відношення не може існувати поза суб'єкт-суб'єктними відношеннями. В об'єкті й відношенні суб'єкта до об'єкта, як відзначав К. Маркс, виявляється і суб'єкт-суб'єктне відношення¹⁵.

Суб'єкт-суб'єктне відношення можна розглядати як відношення між суб'єктами в їх спільній діяльності щодо перетворення об'єктів. Суб'єкт-суб'єктні відносини, насамперед виробничі, будучи похідними від суб'єкт-об'єктних відношень, роблять, як відомо, істотний зворот-

¹³ Див.: *Ленін В. І.* Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 160.

¹⁴ Див.: *Маркс К.* Вступ. (З економічних рукописів 1857—1859 років).— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 12, с. 675; *Маркс К.* Капітал. Т. 1.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 180.

¹⁵ Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 53.

ний вплив на суб'єкт-об'єктні відношення; вони значною мірою зумовлюють можливості розвитку самого суб'єкта, а отже, і його відношення до об'єкта як предмета і результату його діяльності.

Поняття суб'єкта і об'єкта конкретизуються залежно від характеру і форм діяльності й в цьому зв'язку можуть набувати відносно різного значення.

Співвідношення суб'єкта і об'єкта розкривається в поняттях суб'єктивного і об'єктивного. В нашій літературі немає достатнього обґрунтування цих понять. Нерідко вони вживаються взагалі поза їх визначенням, на інтуїтивному рівні або за допомогою перелічення їх різних виявів. Розглянемо зміст цих понять.

Значення понять суб'єктивного і об'єктивного є похідним від понять суб'єкта і об'єкта в їх вихідному значенні (суб'єкт — суспільство, об'єкт — природа, включена в суспільну діяльність) і виражає діалектичне взаємовідношення суб'єкта і об'єкта, активний соціально-перетворюючий характер людської діяльності, її спрямованість, зміст, співвідношення між діяльністю та її результатами, взаємозв'язок різновидів діяльності, розмаїття форм ставлення людини до світу. В цьому виявляється методологічна роль понять суб'єктивного й об'єктивного.

Суб'єктивність як визначення суб'єкта становить специфічну, соціальну за своєю природою його активність, яка в загальному вигляді виявляється у свідомій практичній і пізнавальній діяльності суб'єкта, у виборі об'єктів, цілей, способів, засобів їх перетворення, у характері й ступені організованості самої діяльності та ін. Оскільки сама діяльність суб'єкта є його взаємодія з об'єктом, то вона становить певну єдність залежного від суб'єкта і незалежного від нього. Виходячи з цього, під суб'єктивним треба розуміти ті сторони, результати діяльності, які виражають активність суб'єкта, залежать від його потреб, цілей, знань та ін., а також від способів і засобів діяльності, а під об'єктивним — ті сторони діяльності, які не залежать від даного суб'єкта.

У зв'язку з цим сам об'єкт як перетворюваний і перетворений суб'єктом, як результат його активної діяльності також становить єдність об'єктивного і суб'єктивного. Але треба розрізнити залежність об'єкта від діяльності суб'єкта і залежність його від свідомості суб'єкта. Перетворення об'єкта здійснюється в процесі свідомої практичної діяльності, а не діяльності самої свідомості. Причиною перетворення об'єкта є діяльність, а не свідомість. Залежність об'єкта від суб'єкта включає його залежність від свідомості, але не зводиться до неї, бо свідомість є тільки моментом діяльності. Ідеальні цілі, плани та ін. самі по собі ще не визначають змісту діяльності й відповідної зміни об'єкта. Діяльність завжди має певний об'єктивний зміст, незалежний від суб'єкта, бо вона являє його взаємодію з об'єктом.

Зміст суб'єктивного й об'єктивного виявляється в процесах опредмечування і розпредмечування. У продуктах праці, в результатах діяльності відбувається опредмечування діяльності, цілей, здібностей, творчого прагнення суб'єкта. Опредмечування полягає в об'єктивізації не тільки ідеальних, а й суб'єктивних сторін діяльності. Але опредмечування необхідно передбачає розпредмечування, тобто суб'єктивізацію об'єкта, споживання продуктів, результатів діяльності, виявлення і використання тих форм і засобів суспільної діяльності, тих сутнісних сил суб'єкта, того соціального значення, які втілені в об'єкті, дальший розвиток їх сучасним і майбутнім поколіннями. Процес опредмечування — розпредмечування є об'єктивізація суб'єкта і суб'єктивізація об'єкта.

Єдність суб'єктивного і об'єктивного в діяльності — діалектична суперечлива єдність, що історично розвивається, утворюючи реальний фундамент соціальної творчості. Дістаючи своє відносне розв'язання на певному історичному ступені, вона відтворюється на новій основі на наступному ступені.

Нарешті, досліджуючи категорії «матерія і свідомість», «об'єкт і суб'єкт», вкажемо і на відмінність матерії і об'єкта. Об'єкт становить явища об'єктивної реальності, з якими взаємодіє суб'єкт. Як об'єкти виступають і ідеологічні суспільні відносини, і установи, і надбудова в цілому, а також і свідомість. Об'єкт на відміну від матерії завжди має соціальне значення й суспільно-історичний характер.

Категорії матерії і об'єкта не збігаються і за обсягом. Матерія, з одного боку, ширша за об'єкт, бо вона репрезентує всю об'єктивну реальність, незалежно від того, чи вона залучена у сферу людської діяльності. З другого боку, об'єкт ширший за матерію, бо включає і нематеріальні явища. Очевидна відмінність суб'єкта від свідомості. Як суб'єкт виступає не свідомість, а суспільство (і людина як член суспільства), що являє собою матеріальну реальність, яка має свідомість.

Відрізняються між собою також матеріальне й об'єктивне, ідеальне й суб'єктивне. Матеріальне — те, що існує поза і незалежно від свідомості суб'єкта. Об'єктивне — те, що не залежить від діяльності суб'єкта. Об'єктивне включає незалежність від свідомості суб'єкта. Об'єктивне може існувати і в самій свідомості (об'єктивні закони її формування і розвитку, об'єктивна істина). Відповідно розрізняються і ідеальне і суб'єктивне.

Відношення «матерія — свідомість» відрізняється від відношення «об'єкт — суб'єкт». Матерія, існуючи поза і незалежно від свідомості, є первинною і визначальною стосовно свідомості. В цьому виявляється абсолютна протилежність матерії і свідомості. У зв'язку «об'єкт — суб'єкт» незастосовне в прямому розумінні генетичне відношення первинності — вторинності: як об'єкт, так і суб'єкт є матеріальними явищами. Процес формування суб'єкта — це водночас процес виділення і перетворення об'єкта. Зв'язок «об'єкт — суб'єкт» відображає їх взаємозалежність, в якій визначальним виступає об'єкт. Але причиною зміни об'єкта є його взаємодія з суб'єктом. Відношення «об'єкт — суб'єкт» не містить абсолютної протилежності між ними. У зв'язку «об'єкт — суб'єкт» специфічним є активна свідома діяльність суб'єкта у перетворенні об'єкта. Поняття об'єкта і суб'єкта й відношення між ними (на відміну від понять матерії і свідомості) конкретизуються залежно від того, хто виступає як об'єкт і що є об'єктом його діяльності, від характеру діяльності, її форм і рівнів і в цьому зв'язку мають відносне значення.

Відношення «суб'єкт — об'єкт» необхідно опосередковує і конкретизує відношення «свідомість — матерія». Матерія, природа сама по собі не дана свідомості безпосередньо. Матерія виступає перед людиною у формі об'єкта, насамперед об'єкта виробничої діяльності, яка і здійснює безпосередній зв'язок людини із зовнішнім світом, природою та іншими людьми і на основі якої відображується у свідомості цей світ.

Поняття свідомості й матерії і їх відношення становлять вищий рівень абстракції порівняно з поняттями суб'єкта і об'єкта і їх відношення, становлять, так би мовити, подвійну абстракцію від реальності. В понятті свідомості виділяється одна сторона взаємодії суб'єкта з об'єктом, а саме — ідеальна форма його діяльності. У понятті матерії вирізняється друга сторона — матеріальна, яка існує поза і незалежно від свідомості й фіксується в реальній зміні об'єкта.

За загальною абстракцією відношення свідомості й матерії виявляється конкретно-історичне відношення суб'єкта і об'єкта. На будь-якому ступені історичного розвитку суспільства співвідносяться не матерія і свідомість взагалі, а об'єкт, як певний фрагмент об'єктивної реальності, поданий в конкретно-історичних формах діяльності суб'єкта, і усвідомлення цього об'єкта суб'єктом.

Поза відношенням, взаємодією суб'єкта і об'єкта неможливо розкрити дійсне відношення свідомості й матерії, з'ясувати властивості са-

мої матерії, показати процес формування і розвитку свідомості, її соціальну сутність і роль у суспільному житті, взаємозв'язок ідеального і матеріального в різних його формах, діалектику процесу пізнання, відношення суспільного буття і суспільної свідомості. Саме відношення суспільного буття і суспільної свідомості не є безпосереднім, воно здійснюється в ході активної діяльності суб'єкта, насамперед практичної.

У зв'язку з цим вважаємо виділення у філософії, так би мовити, двох основних питань: першого — про відношення матерії і свідомості взагалі, другого — про відношення матерії і свідомості стосовно суспільства, — необгрунтованим, бо перше так чи інакше зводиться, по суті, до відношення природи і свідомості. Насправді ж у марксистській філософії не розглядається відношення матерії і свідомості взагалі, поза суспільством, поза людською діяльністю. Як уже говорилося, відношення матерії і свідомості виявляється тільки в діяльності людей, у відношенні матеріального й ідеального в ній, і найчіткіше — у відношенні суспільного буття і суспільної свідомості.

Марксистський розгляд діяльності як єдності суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відношень становить найважливішу передумову розуміння зв'язку природи, суспільства і свідомості й знань про них. Саме в діяльності людей, насамперед виробничій, виявляється ця єдність, бо сама діяльність становить єдність природного, соціального й духовного. В предметно-практичній діяльності суб'єкта, в його взаємодії з об'єктом формуються знання про матерію і свідомість, про відношення між ними.

Та обставина, що відношення матерії і свідомості розкривається і пізнається на основі взаємодії суб'єкта і об'єкта, аж ніяк не применшує фундаментального значення основного питання філософії. Поняття матерії і свідомості є найбільш загальними і визначальними у філософії. Розв'язання основного питання філософії задає характер і спрямованість філософських досліджень, їх соціальну роль. Тільки на основі діалектико-матеріалістичного розв'язання основного питання філософії всі інші філософські категорії, в тому числі суб'єкт, об'єкт, практика, пізнання, набувають наукового значення. Правильне розуміння відношення об'єкта і суб'єкта як матеріальних реальностей і вихідної взаємодії між ними як матеріальної, практичної, можливе тільки на основі послідовного матеріалістичного розв'язання основного питання філософії, визнання первинності матеріальної діяльності щодо ідеальної.

* * *

Исследование взаимосвязи основного вопроса философии и субъект-объектного отношения основывается на принципе практики. Сквозь призму предметно-практических отношений человека к миру вскрывается социальная определенность понятий «материя» и «сознание», объект и «субъект», «субъективность» и «объективность». Отношение сознания и материи выступает как важнейшая, существенная сторона отношения субъекта и объекта. В марксистской философии единство и взаимосвязь отношений «сознание — материя» и «субъект — объект» представлены в материалистическом понимании истории, которое обосновывает определяющую роль материального, объективного.

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ЕСТЕТИЧНОГО І УТИЛІТАРНОГО

Проблема зв'язку естетичного і утилітарного — похідна від проблеми зв'язку мистецтва з життям. Отже, вона має велике теоретичне і соціально-практичне значення. Як зазначалось на XXVI з'їзді КПРС, партія вітає «активне втручання мистецтва в розв'язання проблем, якими живе наше суспільство»¹. Як відомо, XXVI з'їзд КПРС визначив основні завдання художньої творчості, естетичного виховання, центральним із яких є, безперечно, посилення дієвості мистецтва в комплексі завдань удосконалення розвинутого соціалізму.

Естетична теорія зазнає, однак, певних труднощів у розв'язанні цього завдання. Є відставання у висвітленні низки корінних теоретичних проблем, до яких, зокрема, належить співвідношення естетичного і утилітарного. Нерозробленість цієї проблеми є істотною перешкодою на шляху до аналізу естетичного феномена.

Специфіка естетичного найяскравіше виявляється в естетичній емоції. Безкорисливий характер естетичного переживання розглядається багатьма теоретиками як очевидний, емпірично фіксований факт. При цьому часто не береться до уваги, що саме існування естетичної емоції є парадоксом. Безкорисливість естетичної емоції не вкладається в рамки основного закону емоційного життя людини. Сутність останнього, як відомо, полягає в тому, що емоційне переживання тим сильніше, чим більше значення має відображуване явище для даної людини. Естетичну ж емоцію викликають і такі явища, які не можуть мати ніякого утилітарного значення (скажімо, «приголомшуючий захід сонця»). При цьому естетичне переживання може бути досить інтенсивним, навіть шаленим. Естетична емоція частіше за все є нейтральною щодо утилітарного значення явищ. Але іноді вона може суперечити утилітарному, особливо у випадках естетичної оцінки корисного як потворного, а некорисного і навіть шкідливого — як прекрасного (хоча й поширена сумісність корисного і прекрасного в одному й тому ж явищі).

Як же пояснити ці парадокси? Історії науки відомі два взаємовиключаючі способи їх розв'язання. Перший втілює сократівська традиція ототожнення прекрасного з корисним, за якою суть прекрасного вбачається у відповідності речі своєму призначенню. Другий спосіб репрезентує теоретична позиція, найчіткіше окреслена Кантом. Вона стверджує самоцінний, «незаінтересований», тобто ізольований від «практичної пожадливості», характер естетичного переживання. Ущербність обох точок зору очевидна, бо перша, розчиняючи естетичне в утилітарному, виявляється неспроможною пояснити мету мистецтва і навіть сам факт його існування, тоді як друга, навпаки, абсолютизуючи безкорисливість естетичного, заперечує його зв'язок з практикою і призводить до концепції «мистецтва для мистецтва».

Марксизм уперше підійшов до вивчення цієї проблеми з справді наукових позицій. Згідно з К. Марксом, ключ до розв'язання всіх загадок соціального, в тому числі й естетичного, треба шукати в практичній діяльності людей. Але як саме практика породжує «незацікавлене» естетичне ставлення людини до дійсності? На жаль, це питання ще не дістало задовільного розв'язання. Чимало дослідників намагалися ви-

¹ *Матеріали XXVI з'їзду КПРС.*— К., 1981, с. 74.

вести безкорисливу емоцію і всі інші особливості естетичного з суспільної практики, однак поки що ці зусилля не увінчалися успіхом².

У пропонованій статті робиться спроба пояснити парадокс естетичної (безкорисливої) емоції, проаналізувавши її генезис, і на цій основі певною мірою з'ясувати питання про сутність естетичного.

Логічно припустити, що початковим моментом виникнення людських емоцій взагалі (а отже, й естетичних) були біологічні емоції, тобто емоції, пов'язані з біологічно значущими явищами. У процесі трудової діяльності неминуче виникає стійкий зв'язок між біологічно значущими явищами і явищами біологічно нейтральними (насамперед—знаряддями праці). Відповідно і в психіці первісної людини мало здійснюватися «перенесення» біологічних емоцій на знаряддя праці: позитивна емоція виникала тоді, коли індивід бачив не тільки їжу, а й «добутливий спис». Таке «перенесення» властиве й сучасній людині. Його фізіологічною основою є механізм тимчасових нервових зв'язків, умовних рефлексів. За даними сучасної психології, в основі емоцій лежать «широкі системи тимчасових зв'язків у корі»³.

Це самий початок процесу. Тут позитивна емоція ще не дуже відрізняється від біологічної. Але механізм «перенесення» емоцій у зв'язку з розвитком і ускладненням людської практики і свідомості, як ми побачимо, приводить до виникнення найскладніших естетичних феноменів.

Наступний етап у розвитку емоційної сфери людини і форм естетичної свідомості пов'язаний вже із ставленням людини до своїх емоцій, спробами штучного збудження певних емоцій. Про це свідчить поява у первісному суспільстві «штучних речей» — відображень окремих моментів практики, здатних викликати емоцію згідно з утилітарним значенням відображуваного явища. Такі зображення, спеціально створені з метою викликання певних емоцій, прийнято називати творами первісного мистецтва. Безперечно, що спочатку вони імітували процеси, пов'язані тільки з емоціями задоволення⁴. Але потім з'являються й імітації іншого роду, наприклад бойові маски, виготовлені для того, щоб залучувати ворогів.

Поява творів первісного мистецтва супроводжується виникненням особливих образів свідомості — естетичних образів. У продуктах первісної естетичної діяльності, як правило, фіксуються не цілісні речі або практична діяльність, а лише окремі фрагменти дійсності. Адже творці первісного мистецтва — це, найчастіше, орнаментовані або розфарбовані утилітарні речі. Яким же чином орнамент або певний колір стають здатними викликати емоції? На наш погляд, це пояснюється тим, що деякі властивості дійсності, наприклад симетрія, часто сприяють досягненню успіху в практичній діяльності людини. В результаті, в її свідомості встановлюється міцний зв'язок між чуттєвим образом даної властивості й позитивною емоцією. Споглядання симетрії в будь-яких речах і процесах тепер безпосередньо викликає задоволення. Симетричне людське обличчя починає подобатися, оскільки симетричний спис, ніж, шатро та ін. забезпечували практичний успіх. І навпаки, асиметричне обличчя відштовхує, бо несиметричний спис легить недалеко і неточно. Так і з'являються естетичні образи типу «красива лінія», «приємний колір», «чіткий ритм», «жахливий звук», «потворна фігура» та ін.

Як бачимо, вказані образи становлять чуттєве відображення деяких властивостей, спільних для багатьох практичних процесів, таких, що викликають емоцію, яка відповідає утилітарному значенню цих властив-

² Див.: Вопр. философии, 1977, № 12, с. 120—121.

³ Див.: Психология. Учебник для пединститутів / Отв. ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, В. М. Теплова.—М., 1962, с. 396. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций.—М., 1979, с. 90—95.

⁴ А. Д. Авдеев прямо зазначає, що в мисливському танку зображується не взагалі полювання, а тільки успішне. (Авдеев А. Д. Происхождение театра.—М., 1959, с. 53).

востей. Гносеологічна своєрідність аналізованої форми відображення полягає в тому, що емоція «зростається» не з цілісним уявленням про річ, а лише з чуттєвим уявленням про її окремі властивості. З допомогою практичного досвіду і під впливом емоцій відбувається немовби інтуїтивне чуттєве абстрагування практично важливої властивості від інших властивостей. Тому зручно було б, на наш погляд, дані образи називати «естетичними абстракціями», на відміну від логічних абстракцій, які, по-перше, позбавлені емоційного забарвлення, по-друге, є результатом усвідомленого виділення окремих властивостей, незалежно від їх ролі в практиці. Отже, внаслідок стихійно-практичного узагальнення встановлюються особливі соціальні стандарти емоційного відношення до практично важливих властивостей дійсності. Причому естетична абстракція може бути утворена не тільки у зв'язку з засобами праці, але й як відбиття певного характеру відносин людей в суспільстві — «прекрасний (тобто морально виправданий) вчинок» та ін.

Звичайно, ні первісна, ні сучасна людина, як правило, не встановлює свідомо зв'язок між емоцією і образом дійсності у рамках естетичної абстракції. Тому важко пояснити, чому, наприклад, цей колір здається приємним, а така форма невдалою. Відбувається відокремлення естетичних процесів від утилітарних. Естетична діяльність людей набуває такої форми, що значення утилітарних моментів у ній не виявляється.

Урахування вказаних особливостей естетичної абстракції (фрагментарність, інтуїтивний, підсвідомий характер зрощування емоцій з конкретно-чуттєвим образом дійсності) дозволяє пояснити, окрім безкорисливого характеру естетичної емоції, і деякі інші естетичні парадокси. Наприклад, цілком можна пояснити естетичні враження під час сприйняття явищ, картин природи. Вони суть результати випадкової збігу властивостей природи і властивостей, що відіграють важливу роль у практиці.

Роль естетичних образів у суспільному розвитку здавна цікавила теоретиків. Ще Сократові задавали ущиплює питання: якщо корисне завжди прекрасне (як він його розумів), то чи можна вважати прекрасною корзину для перегною? Виходячи із запропонованої гіпотези про естетичну абстракцію, можна твердити, що як корисне може набирати вигляду потворного, так і шкідливе — прекрасного, бо тут ми маємо справу зі стихійним, некерованим процесом ототожнення естетичної риси з утилітарною. Оцінки, зроблені на основі естетичних абстракцій, можуть суперечити дійсному утилітарному значенню і шкодити практиці. В. Кожевников у повісті «Хлопчик з окраїни» показав підлітка-ремісника, який, бажаючи відзначитися, так ретельно відполірував замовлені йому бовти і гайки, що останні сповзали з бовтів при найменшому подихові (у ремісничому училищі це вважалося вищим шиком). Однак майстер з обуренням забракував роботу, бо саме шорсткі поверхні забезпечують міцність з'єднання гайки з бовтом.

Яким же чином долаються суперечності між естетичними абстракціями і практикою? Насамперед сама практика дозволяє «змінювати знак» естетичної абстракції. Г. В. Плеханов наводив такий факт: «У племені Батока у верхів'ях Замбезі вважається некрасивою людина, в якій не вирвані верхні різці»⁵. Таке дивне уявлення про красу Плеханов пояснює тим, що основне багатство цього племені становлять корови, що й породжує прагнення бути подібним до них. Однак не завжди шкідливі естетичні абстракції долаються легко і просто, бо це зумовлено складністю соціальних відносин, інтуїтивною природою виникнення естетичних абстракцій. Відомо, що мода іноді примушує навіть розумних людей носити незручну одезу і взуття, віддавати перевагу незручному житлу і меблям тощо.

⁵ Плеханов Г. В. Эстетика и социология искусства.— М., 1978, т. 1, с. 152.

Визначаючи характер естетичної абстракції і її відношення до утилітарного значення речі як такої, розум допомагає уточнити результати естетичного пізнання і тим самим подолати суперечність естетичного і утилітарного. Агроном цілком може вибрати «прекрасний перегній» і відмовитися від непридатного; паталогоанатом — продемонструвати студентам «прекрасний цироз печінки». В середовищі медиків чи поміж будьками може йтися навіть про «прекрасне випорожнення» у дитини, яка видужує від дизентерії.

В основі подолання початкового або загальноприйнятого естетичного відношення лежить, звичайно, практика, її запити та інтереси. Суспільна практика породила дану естетичну абстракцію, вона ж може і змінити її характер («знак») у будь-якому напрямі. Якщо ж прийняти, що естетичні властивості існують насправді до і незалежно від суспільної практики, то тоді боротьба з суперечністю естетичної оцінки утилітарному значенню речей безглузда і неможлива. В цьому разі спроби «подолання краси» треба було б розглядати як варварство.

Паралельно з стихійним намаганням подолання суперечності естетичного і утилітарного формується і розвивається спеціальний механізм управління естетичними процесами — мистецтво. Мистецтво зароджується в момент відокремлення естетичної діяльності від утилітарної. Як уже відзначалося, спочатку твори мистецтва становили імітацію емоційно насичених фрагментів виробництва людського життя, потім — прикрашання утилітарних речей. Однак мірою розвитку людини і суспільства ці імітації-зображення, що викликають певні емоції, виявляють тенденцію позбавлятися утилітарних функцій і відокремлюватися у самостійний різновид діяльності.

Чим це було зумовлено? На наш погляд, одним із вирішальних чинників тут стало посилення потреби людини в більш інтенсивному і тривалому естетичному переживанні⁶. Під впливом цієї потреби людина прагнула втілити у створюваній речі більшу кількість естетичних абстракцій. У результаті виникає і загострюється суперечність естетичного і утилітарного в рамках виробництва, що в кінцевому підсумку приводить до появи особливих речей, в яких концентрація естетичних абстракцій досягла такого ступеня, що річ стає непридатною до практичного використання. Відповідно формується особливий різновид виробництва, пов'язаний з виготовленням таких речей.

Свідченням того, що вказаний процес насправді спостерігався, є виникнення парадної одежі, парадного оздоблення, парадної зброї. Ці речі піддаються дедалі більшому прикрашанню і в результаті значною мірою втрачають здатність виконувати утилітарні функції.

Тільки у світлі «очищення» колись практично корисних речей від утилітарних функцій можна пояснити цікаву практику закономірність, про яку говорив М. С. Каган: «...усе повсякденне життя стародавніх людей було просочене художньою «субстанцією» безконечно більшою мірою, ніж у всі наступні епохи. Лінгвістична палеонтологія давно вже виявила дивовижну насиченість мови на перших фазах її історичного розвитку образно-поетичними елементами... Щось подібне можна побачити і в інших галузях давньої культури — в гончарному виробництві, у виготовленні знарядь праці, одяжі, у розмальованих печерах, скелях, валунах; всюди ми виявляємо тим більшу міру художньої активності, чим архаїчнішим є досліджуваний культурний шар»⁷. Чому ж відбувається «зниження рівня художньої дифузії»? Мабуть, прагнення посилити естетичне враження змушувало створювати дедалі складніші естетичні моделі-зображення виробничих процесів, що, в свою чергу, потребувало зосе-

⁶ Наявність в організмі «природженої (що прижиттєво розвивається) потреби в емоційному насиченні» відзначає Б. І. Додонов у своїй монографії «Емоція як цінність» (М., 1978, с. 82).

⁷ Каган М. С. Морфология искусства.— М., 1972, с. 182.

реджувати зусилля на невеликій кількості моделей. Логічне завершення цей процес дістає тоді, коли в класовому суспільстві на основі суспільного поділу праці з'являються професійні художники, зароджується «художнє виробництво, як таке»⁸.

Остаточне звільнення колись практично значущих речей від своїх утилітарних функцій знаменує появу творів мистецтва у власному розумінні цього слова. Їх сприймання породжує художні образи, які відзначаються підвищеною емоційністю. Ця емоційна насиченість забезпечується високою концентрацією естетичних абстракцій, що, у свою чергу, пов'язано з високою пластичністю матеріальної основи художніх творів. І чим менше митець змушений зважати на утилітарні вимоги, тим більшу свободу концентрації естетичних абстракцій він має. В цьому розумінні у живопису набагато більше творчого простору, ніж в архітектурі.

Незалежність від утилітарних вимог дозволяє не тільки концентрувати естетичні абстракції, але й вилучати дисонуючі деталі з художнього твору. В результаті, мистецтво створює образи явищ, що рідко зустрічаються чи навіть зовсім неможливі у дійсності.

Для чого ж людині потрібне мистецтво? Які соціальні функції воно виконує? По-перше, високохудожні твори викликають у нас почуття задоволення; гедоністична функція завжди визнавалася однією з найважливіших функцій мистецтва. По-друге, мистецтво здатне пробуджувати емоційне ставлення до певних явищ дійсності. В цьому полягає його стимулююча функція. А якщо емоційні оцінки мистецтва активізують діяльність людей, змушують їх діяти певним чином, викликають позитивне або негативне ставлення до тих чи інших явищ дійсності, то звідси випливає, що мистецтво — це дійсно велика соціальна сила, свідоме і цілеспрямоване застосування якої може мати серйозний вплив на соціальний розвиток. Усі суспільства і всі класи використовували мистецтво як ефективний засіб соціального регулювання⁹.

Потрібно відзначити, що питання про стимулюючу функцію мистецтва у вищезгаданому значенні ще не достатньо розроблено в естетичній літературі.

Пояснюється це, зокрема, тим, що сучасна психологія уникає однозначного тлумачення емоцій як стимулів діяльності. А тим часом підхід до розуміння суті мистецтва, який спирається на схему «мистецтво — емоційні оцінки дійсності — створення стимулів для соціальної дії», на нашу думку, виявляється найбільш перспективним. Але його реалізація потребує подолання вищезгаданих теоретичних труднощів.

Основна трудність сучасного вчення про емоції, мабуть, полягає в тому, що вони не завжди виявляють себе як стимули діяльності. Особливо це характерно для естетичних емоцій, в тому числі викликаних мистецтвом. Твір мистецтва здатний примусити людину бурхливо переживати, але це переживання часто не спричинює будь-яких змін у її життєдіяльності. У цьому зв'язку О. Леонтьєв пише: «На відміну від афектів, власне емоції становлять тривалі стани, які іноді лише слабо виявляються у зовнішній поведінці»¹⁰. У психології розрізняються емоції стеничні (активні) і астенічні (пасивні). Перші збільшують, а другі — знижують життєдіяльність людини. У зв'язку з цією обставиною в літературі можна натрапити на судження, що емоції, безперечно, «включені у мотивацію нашої поведінки, але самі по собі не становлять мотиви, як і не визначають однозначно прийняття рішення про розгортання тої чи тої діяльності»¹¹. Але чому емоції в мотивацію включаються, але

⁸ Маркс К. Вступ (3 економічних рукописів 1857—1858 років.) — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 692.

⁹ Не заперечуючи поліфункціональність мистецтва, у цій статті ми розглядаємо тільки дві його функції.

¹⁰ Филос. енциклопедия.— М., 1970, т. 5, с. 555.

¹¹ Додонов Б. И. Эмоция как ценность.— М., 1978, с. 46.

мотивами не є? Мабуть, логічніше було б визнати, що дана емоція є мотивом діяльності поряд з багатьма іншими мотивами, якщо вже емоції включаються в мотивацію. Усі ці хитання пов'язані з «дивним поведінкою» емоцій, які то виступають як стимули поведінки, то ні. Справа доходить до того, що така течія буржуазної психології, як біхевіоризм, розглядає емоції як епіфеномен, «тінь» реальних процесів в організмі, яка не має реального значення¹².

Все-таки, а чи є емоції стимулами, чи ні? Пропонуємо такий спосіб подолання цієї антиномії. Емоції є своєрідними «представниками потреб», які діють як стимули на фізіологічній основі. У разі зіткнення потреб одночасна дія взаємовиключаючих фізіологічних механізмів становить небезпеку для організму. Тому еволюція, очевидно, і пішла по шляху створення «репрезентації потреб» у корі мозку, де зіткнення психічних образів відносно безпечніше для організму, ніж зіткнення фізіологічних стимулів. На рівні психологічних образів і виробляється «рішення», а «підсумкова» емоція вже спричиняє певну діяльність по його реалізації.

Таке припущення збігається з поглядами на роль емоцій, які висловлюються у нашій психологічній літературі. Так, на думку П. В. Симонова, «...є вагомі підстави твердити, що конкуренція мотивацій відбувається лише після їх трансформації в емоції...»¹³. Джерелом же антиномії в ученні про емоцію, на наш погляд, є та обставина, що емоції можуть виступати не тільки як стимули діяльності, але і як «напівфабрикати» процесу вироблення фізіологічних стимулів і, в разі зміни ситуації прийняття рішення, можуть навіть блокувати психіку: виникає стан, що паралізує усяку діяльність, — шок.

Отже, якщо безпосереднім результатом впливу творів мистецтва на людину є збудження емоцій, згідно з соціально-практичним значенням зображуваних у творі моментів дійсності (а емоції суть стимули діяльності), то не залишається ніякого сумніву, що створення стимулів соціальної діяльності людини (стимулююча функція) є однією з найважливіших функцій мистецтва. Її здійсненню сприяють особливі властивості емоцій, відзначувані психологами: «Власне емоції мають чітко виражений ідеаторний характер; вони здатні передбачати ситуації і події, які реально ще не настали і виникають у зв'язку з уявленнями про пережиті або уявлювані ситуації. Важлива особливість емоцій полягає у здатності до узагальнення і комунікації; тому емоційний досвід людини значно ширший, ніж досвід її індивідуальних переживань, — він формується також і в результаті емоційних співпереживань, що виникають у спілкуванні з іншими людьми і, зокрема, тих, що їх викликають засоби мистецтва (Б. М. Теплов).»¹⁴

Якщо кожна естетична абстракція пов'язана з емоцією, то можна думати, що існує простий закон: чим більше естетичних абстракцій використовує художник, тим сильніше естетичне переживання реципієнта. Насправді це далеко не завжди так. Нерідко спостерігається інша ситуація: скажімо, нас лякають, а нам не страшно. Сильніше враження виникає лише в тому разі, якщо показані у творі мистецтва моменти дійсності, спеціально відібрані художні деталі особливим чином узгоджуються одна з одною. Тільки тоді виникає емоція вищого порядку — естетичне почуття. Від чого ж залежить ця узгодженість? Чи може бути вона тільки результатом інтуїції художника? Ні в якому разі. На нашу думку, це залежить насамперед від того, випадковим чи закономірним для суспільства є збіг обставин (а, відповідно, і почуттів), характерний для даного твору. Саме з цих позицій оцінює В. І. Ленін роман

¹² Див.: *Ительсон Л. Б.* Лекции по общей психологии, ч. 2.— Владимир, 1972, с. 83—84.

¹³ *Симонов П. В.* Высшая нервная деятельность человека: мотивационно-эмоциональные аспекты.— М., 1975, с. 112.

¹⁴ Цит. за: *Леонтьев А.* Эмоции.— В кн.: Филос. энциклопедия, т. 5, с. 555.

В. К. Винниченка у відомому листі до І. Ф. Арманд: «Поодинокі буває, звичайно, в житті все те із «страхиття», що описує Винниченко. Але з'єднати їх усі разом і таким чином — значить, *малювати* страхиття, лякати і свою уяву і читача...»¹⁵.

Мистецтво широко використовує вигадані ситуації. Однак вони мають бути життєво типовими ситуаціями. Чому, наприклад, хокей або футбол здатні викликати такі бурхливі емоції? Мабуть, спортивний матч примушує переживати тому, що під час гри глядачі відчувають «стандартну структуру» колективної людської діяльності, «стандартну структуру» людської боротьби. Найвище призначення мистецтва, на нашу думку, і полягає саме в тому, щоб розпізнавати в дійсності типові ситуації, художньо відтворювати їх, примушувати людину емоційно переживати їх і тим самим виховувати в ній почуття, які виступають у ролі стимулу і здатні впливати на формування соціально необхідних норм поведінки. Зауважимо, що значення має не тільки стандартність, типовість ситуацій, але й ступінь її значущості для людини і суспільства.

Отже, якщо емоції становлять спеціальні психічні механізми активності, стимули людської діяльності, то одне з важливих завдань мистецтва полягає у створенні стимулів діяльності для розв'язання проблем, що стоять перед суспільством, за допомогою формування у людей необхідних форм емоційного ставлення до явищ дійсності. Це переконання було притаманне багатьом художникам, які, використовуючи мистецтво в соціально-політичній боротьбі, створювали визначні художні твори. Однак відомі випадки, коли митці, що добровільно підпорядковували свої художні задуми політичним інтересам, чужим їхньому світогляді, зазнавали поразки (згадаймо, наприклад, історію написання і спалення Гоголем рукопису другого тому «Мертвих душ»). Цілеспрямований захист художниками певних соціальних ідеалів, конкретних соціальних (у тому числі й політичних) явищ та інтересів або їх критика можливі й необхідні; але для того, щоб твори мистецтва справді ефективно впливали на маси, викликали потрібні емоції, необхідним є, — окрім власне художньої творчості, — ще й процес художнього пізнання.

Що він собою являє? Щоб це зрозуміти, розглянемо процес створення Л. М. Толстим роману «Анна Кареніна». Йому передували, як пише В. Б. Шкловський, певні уявлення письменника про сімейні стосунки: «Найміцнішим здається Л. Толстому сім'я, дім, мораль. Ті, хто руйнує сім'ю, — вороги, їх треба знищувати і висміювати. Вони нігілісти, вони живуть з чужими жінками або коханками, коханки їх нещасливі...»¹⁶. Згідно з цим уявленням письменник і формує художній твір, підбирає відповідні художні деталі (естетичні абстракції): чоловік героїні в першому варіанті «був ідеальною людиною, він зразу погодився на розлучення, а потім виховував чужу дитину (...)». Характеристика Тетяни (ім'я героїні в початковому варіанті. — *авт.*) така, що в одному місці сказано прямо: «вона огидна жінка. У неї погані манери: вона бере перлину в губи, розмовляє надто голосно»¹⁷. Але потім справа набирає зовсім іншого характеру: «Романіст вимагає від своєї героїні вірності. Він вдивляється у її чоловіка, і чоловік дедалі більше змінюється під цим поглядом». Ідеальний чоловік тепер схожий на живого трупа, який заражає мертвечиною все, до чого він торкається;» ...він не мужчина і хоча й ревнує, розмовляє з жінкою, послуговуючись термінологією канцелярії...»¹⁸. Погана звичка Кареніна — тріскотіти пальцями — виразна деталь, що підкреслює мертвотність цієї людини (пор. ляскіт кісток скелета). Толстой немов би запитує: хіба можна жити поряд

¹⁵ *Ленін В. І. Ф. Арманд.* — Повне збір. творів, т. 48, с. 290.

¹⁶ *Шкловський В. Б. Лев Толстой.* — М., 1963, с. 473.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, с. 498.

з мерцем? Анна — жива людина, з живими людськими почуттями. Її цькують не за подружню зраду, а за відмову від обману, від фарисейства (на що штовхає її власний чоловік). Вдивляючись у життя, Л. М. Толстой бачить несумісність даного устрою суспільства зі справжніми людськими почуттями: «Істинна людська мораль суперечить релігійному епіграфові, і не бог, а люди, ті люди, які ненавиділи самого Толстого, кидають Анну під колеса поїзда»¹⁹.

Як зрозуміти таку перебудову художньої концепції? Тут саме йдеться про процес художнього пізнання. Письменник вдивляється у складне соціальне явище і емоційно оцінює кожен його деталь. В його свідомості виникають певні емоції. Вони можуть бути несподіваними для самого митця й здатні «зруйнувати» початкове емоційне ставлення до розглядуваного явища (що й сталося з Л. М. Толстим під час роботи над «Анною Кареніною»). У свідомості художника образ складається, мабуть, з образів окремих деталей, і ці образи не що інше, як естетичні абстракції — найпростіші естетичні образи, у складі яких присутні естетичні емоції. Незалежність характеру емоцій від художника пояснюється в даному разі роллю відповідних моментів дійсності у житті людини і в житті суспільства (це — головне), а також вихованням, яке прищеплює прийняте в даному суспільстві певне емоційне ставлення до тих чи тих явищ. І лише в тому разі, якщо в митця і публіки є достатня спільність у вихідних естетичних абстракціях, емоційних оцінках дійсності, художник може розраховувати на розуміння, і тільки в тому разі його мистецтво виявляється соціально дійовим.

Художнє розуміння відрізняється від наукового (логічного) тим, що в ньому встановлюється зв'язок не між поняттями, а між емоціями. Внаслідок установаження таких зв'язків визначається емоційне відношення до складних явищ дійсності, яке і примушує людину ставитися до «інтересів речі», як до потреб свого власного тіла, до інтересів суспільства, — як до власних інтересів. Встановлення логічних зв'язків також має значення для художнього пізнання. Вони потрібні для членування дійсності, встановлення необхідних зв'язків між явищами. Треба, щоб комплекси явищ, що підлягають емоційній оцінці, становили єдність, дійсно важливу з соціального погляду.

В цьому ж дусі В. Б. Шкловський і оцінює процес створення «Анни Кареніної»: «Усі елементи зчеплення строго вимірні, водночас вони не тільки підкоряють читача, вони підкоряють собі і письменника, який скоряється силі зчеплення так, як учений скоряється фактам, виявленим на спеціально поставлених дослідах»²⁰. Однак згаданий автор спеціально не виділяє емоційний компонент і не фіксує уваги на специфіці художнього пізнання.

В процесі художнього пізнання митець працює і над художньою формою, прагнучи досягти максимального емоційного враження. Для цього він вводить нові і нові художні деталі (естетичні абстракції), комбінує їх, посилюючи емоційне напруження. Тільки так, з допомогою естетичних абстракцій, тобто спільних для багатьох людей емоційних реакцій на ті чи інші явища дійсності, митець може передати своє бачення дійсності іншим.

Однак створювалося і створюється чимало творів, де художньому пізнанню у вищезгаданому розумінні надається другорядного значення, його роль часто зводиться до мінімуму, а то й відхиляється зовсім. Йдеться про твори мистецтва, де домінує не стимулююча функція, яка спирається на художнє пізнання, а гедоністична функція. Тут художні деталі (естетичні абстракції) комбінуються не для того, щоб зробити більш емкими і вражаючими результати художнього пізнання, а для того, щоб викликати в публіки почуття задоволення. Цим і виправдову-

¹⁹ Там же, с. 475.

²⁰ Там же, с. 502.

ється існування творів мистецтва з переважанням гедоністичної функції. Проте людина має потребу не тільки в емоції задоволення, а й в найрізноманітніших інтенсивних емоційних переживаннях, у тому числі й негативних. Ми вже відзначали, що психологи доводять наявність «функціональної потреби людини в емоційному насиченні»²¹, в регулярному функціонуванні всієї «емоційної апаратури»²² подібно до того, як вона має потребу в регулярному фізичному русі і навантаженні.

Цікаві думки щодо цього висловлює М. Н. Афасижев. Він вважає однією з важливих функцій естетичного — підтримання фізіологічної і психічної рівноваги в людському організмі. Тільки замість терміна «гедоністична функція» він уживає термін «компенсаторно-розважальна функція»,²³ що, мабуть, точніше відображає суть справи.

Здійснення мистецтвом стимулюючої функції передбачає художнє відтворення типових життєвих ситуацій, що мають важливе значення для життя людини і суспільства. Тільки на цій основі мистецтво може формувати емоційні орієнтири поведінки. При здійсненні ж гедоністичної функції мистецтва згадане відтворення типових життєвих ситуацій не обов'язкове. Якщо ми милуємося натюрмортом, де зображені небували квіти, то ми не будемо, озброївшись ботанічним атласом, докоряти художнику у відступі від «правди життя», бо навіть, якщо таких квітів ніколи не було і бути не може, це аж ніяк не позбавляє привабливості і цінності твір мистецтва.

Що ж до стимулюючої функції, то відступи від дійсності припустимі лише тоді, коли вони дозволяють точніше і яскравіше відобразити дійсність, як це зробив, наприклад, М. С. Салтиков-Щедрін у своїй «Повісті про те, як один селянин двох генералів прокормив».

Отже, застосований аналіз співвідношення естетичного і утилітарного дозволяє твердити, що безкорисливість естетичної емоції, факти суперечності естетичного утилітарному можна пояснити за допомогою категорії естетичної абстракції.

Механізм естетичної абстракції становить основну «клітинку» всіх естетичних процесів. Найвищою формою естетичного є мистецтво, яке спирається на особливий різновид пізнання — художнє пізнання. Останнє становить пізнання соціально зумовлених емоційних оцінок дійсності. Спираючись на результати художнього пізнання, мистецтво формує, перетворює емоційний світ особи, прищеплюючи їй певні соціальні оцінки явищ дійсності. В основі такого впливу мистецтва лежить механізм естетичної абстракції.

* * *

Предпринятый анализ соотношения эстетического и утилитарного позволяет утверждать, что бескорыстность эстетической эмоции, факты противоречия эстетического утилитарному можно объяснить с помощью категории эстетической абстракции. Эстетическая абстракция суть особый образ сознания, включающий в себя эмоцию и отражение некоторого фрагмента действительности. Связь между компонентами такого образа устанавливается в ходе практической деятельности и, большей частью, носит подсознательный характер.

Механизм эстетической абстракции представляет собой основу, «клеточку» всех эстетических процессов. Высшей формой эстетического является искусство, которое опирается на особый вид познания — художественное познание. Последнее представляет собой познание социально обусловленных эмоциональных оценок действительности. Опираясь на результаты художественного познания, искусство формирует, преобразует эмоциональный мир личности, прививая ей определенные социальные оценки явлений действительности. В основе подобного воздействия искусства лежит механизм эстетической абстракции.

²¹ Додонов Б. И. Эмоция как ценность, с. 103, 82.

²² Там же, с. 100.

²³ Афасижев М. Н. Эстетические потребности человека.— М., 1979, с. 20—22.

О. Ф. ОМЕЛЬЧЕНКО

ОЦІНКА ДІЛОВИХ ЯКОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ І ДОБІР КАДРІВ

В. І. Ленін, розкриваючи значення правильного добору і розстановки кадрів для розвитку виробництва і суспільства загалом, підкреслював: «Ми прийшли до того, що основа становища — в людях, у доборі людей»¹.

Кадрова політика КПРС і нашої держави спрямована на забезпечення підготовки, виховання і раціональної розстановки працівників відповідно до їхніх громадсько-політичних і ділових якостей, знань, досвіду роботи і здібностей. Під керівництвом КПРС на сучасному етапі зрілого соціалізму здійснюється перехід на переважно інтенсивний шлях розвитку виробництва, його успіх визначають ефективність і якість роботи, економія, раціональне використання наявних ресурсів, упровадження передової техніки і технології.

В умовах науково-технічної революції економічна ціна помилкових кадрових переміщень зростає у багато разів. Водночас НТР ставить підвищені вимоги до соціально-психологічних і виховних аспектів правильного оцінювання працівників. Адже, як підкреслює товариш К. У. Черненко, «праця в нас — основа громадського визнання людини, її соціального престижу»².

Завдяки послідовній реалізації соціально-економічної політики партії наша країна має величезний кадровий потенціал. Тим-то й важливі питання оцінки й добору кадрів, адже

йдеться про мільйони людей, їхню віддачу суспільству, тобто про питання не лише господарські, а й політичні. У народному господарстві нині працює понад 31 млн. дипломованих спеціалістів — майже чверть усіх працюючих. «Одним з ключових питань удосконалення партійного керівництва прискоренням науково-технічного прогресу, — відзначає товариш В. В. Щербицький, — є добір, розстановка і виховання кадрів»³. Розв'язанню цього питання підпорядкована і здійснювана під керівництвом партії реформа загальноосвітньої і професійної школи.

У нашій країні право добору і розстановки кадрів законодавчо належить керівникові колективу. На нього покладено і відповідальність за результати діяльності підприємства, установи. Здавалося б, збалансованість прав і відповідальності робить малоймовірними помилки в розв'язанні кадрових питань. Практика, проте, свідчить, що тут є ще чимало вад.

Значною мірою це пояснюється відсутністю особистих контактів керівника з більшістю працівників, що змушує його спиратися в оцінюванні людей на не завжди достатню, а подеколи й недосить точну інформацію, почерпнуту з усних рекомендацій, анкетних даних і офіційних характеристик. Навіть коли керівник перебуває в постійному і тісному контакті зі своїми підлеглими, об'єктивність оцінки все ж може деформуватись особистим ставленням до працівника. Це може негативно

¹ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б): Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б), 27 березн.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 104.

² Черненко К. У. Народ і партія єдині: Промова на зустрічі з виборцями, 2 берез. 1984 р.— Радянська Україна, 1984, 3 берез.

³ Щербицький В. В. Научно-технічний прогрес — забота партійная.— Київ, 1983, с. 295.

впливати на розв'язання кадрових питань.

Досвід свідчить також про слабкість впливу на поліпшення розстановки кадрів атестації ІТП і конкурсів наукових працівників, які здійснюються на основі затвердженої загальносоюзної методики. Витрати сил і коштів тут значні, а результати практично малопомітні.

Названі недоліки ставлять перед необхідністю розроблення шляхів і методів поліпшення добору і розстановки кадрів. Поки що замало теоретичних, добре обґрунтованих досліджень з проблем оцінювання працівників. Перша монографія на цю тему⁴ була видана десять років тому, та й вона зачіпала лише проблеми оцінювання керівних кадрів. Тому значний інтерес становить досвід підприємств і організацій, які розробили і застосували на практиці конкретні методики оцінювання. Їх можна поділити на чотири групи. До першої належать системи, що мають за основу оцінку працівників за результатами їхньої діяльності.

Насамперед заслуговує на увагу методика «Пульсар», розроблена у Львівському філіалі Інституту економіки АН УРСР під керівництвом В. М. Якушева і застосована у відділі головного технологів львівського виробничого об'єднання «Електрон»⁵. Вона передбачає періодичне (один раз на рік) і обов'язкове підвищення в посаді або окладі 10% кращих працівників і зниження — такого ж числа гірших. Кращі і гірші працівники визначаються спеціально виділеними інженерами-експертами за допомогою нормативного контролю за фактичною кількістю і якістю індивідуальної праці. За будь-яку роботу, виконану оцінюваним працівником, нараховувались бали залежно від її обсягу, якості і складності. Раз на місяць підбивались підсумки, одержаним результатам надавалась широка гласність.

⁴ *Меньшиков Л. И.* Деловая оценка работников в сфере управления.— М., 1974.— 159 с.

⁵ *Якушев В. М.* Распределение по труду. Взаимосвязь хозяйственного механизма и соревнования.— Социол. исследования, 1982, № 3, с. 68—78.

На початку експерименту відбулось різке піднесення трудової активності. Але через три місяці вона дещо знизилась. Як з'ясувалося, віддаленість часу «віддачі» результатів оцінювання породжувала байдужість до експерименту, незважаючи на наявність моральних стимулів. Для подолання цього недоліка вдались до свого роду матеріального стимулювання: з 20% відстаючих утримувалась частина премії, яка й нараховувалась 20% кращих працівників.

Широко відома «саратівська система» бездефектної праці. Її основний принцип полягає у знятті оцінних балів за встановленою шкалою, за упушення в роботі. Цей же принцип використовується в багатьох інших методиках оцінювання персоналу. В їх числі — система Львівського заводу телеграфної апаратури, Тульського машинобудівного, томського заводу «Сиб-електромотор», інших підприємств і організацій⁶.

Велику групу систем оцінювання за результатами діяльності становлять ті, які характеризують ділові якості наукових працівників. Серед них такі, як «Карпівська», система НДІнафтохімі (Ленінград), Інституту органічної хімії АН СРСР, ЦНДІЕІ приладобудування та ін.⁷ Спільним для них є застосування формальних норм як критеріїв бальної оцінки складових елементів праці. Інтегральна оцінка визначається підсумуванням балів, «набраних» працівником в кожному з напрямків діяльності, з урахуванням їх відносної значущості.

Системи оцінки першого типу є певним кроком у розв'язанні проб-

⁶ Див.: *Трофимович А. А.* О системе организации бездефектного труда: Организация управления.— М., 1972; *Скоробогатов И. Б.* Формирование резервов хозяйственных кадров.— М., 1979; *Матирко В. И.* Отраслевая система повышения квалификации руководителей и специалистов.— М., 1984; *Матирко В. И.* Совершенствование организации работы с кадрами в народном хозяйстве.— М., 1982.

⁷ Див.: *Оценка деятельности научных и инженерно-технических работников и улучшение их использования.* / Ред. А. А. Зворыкин и Е. И. Киссель.— М., 1973; *Совершенствование оценки деятельности НИИ* и КБ. / Ред. Е. И. Киссель, Е. А. Олейников.— М., 1984.

леми. Однак серйозні, спільні для них усіх вади не дають змоги досягти високої ефективності в їх застосуванні. Так, наприклад, система «Пульсар» мала коротке життя — поки тривав експеримент під керівництвом самих учених-розроблювачів. Не пройшли перевірки часом і бездефектні системи, що мали на меті різко підняти якість праці. Що ж до нормативно-бальних методів оцінювання наукових працівників, то на конференції «Удосконалення оцінювання діяльності НДІ і КБ» у московському Будинку науково-технічної пропаганди ім. Ф. Е. Дзержинського (26 — 27 січня 1984 р.) підкреслювалось, що визначення точних оцінок ще лишається гострою проблемою.

Невдачі, які спіткали розроблювачів, пов'язані передусім з тим, що ці системи є по суті засобом стимулювання трудової діяльності, а не методикою оцінювання працівників з метою добору і розстановки кадрів. За їх допомогою не можна виявити ступінь відповідності того чи того кандидата — вакансії, вимоги якої істотно відрізняються від тих, що ставить його посада (хоча, зазначимо, ці системи дозволяють «висвітлити» осіб, що не справляються з роботою). Наперед вироблені оцінні нормативи не можуть повною мірою враховувати конкретні умови роботи, ступінь її новизни, неординарності і цінності. Це неминуче поділяє роботу на «вигідну» і «невигідну», що утруднює складання об'єктивної оцінки і не сприяє створенню належного мікроклімату в колективі.

Особливо це стосується діяльності наукових, інших творчих працівників, непіддатної адекватній формалізації: нормативна оцінка не може охопити всієї багатогранності і неповторності такої праці. Нормативи лише приблизно рангують за значущістю ті сторони діяльності, які враховуються під час оцінювання. Тим паче не обґрунтованим є зважування у балах кожного елемента праці, прийнятого за норму.

Оцінювання за результатами, засноване на фіксації кожного упущення в роботі (за допомогою від-

німання балів та ін.), гальмує виробничий пошук, упровадження нових методів і засобів праці, може породжувати перестраховку. Коли беруться за основу індивідуальні результати, окремі працівники не втримуються від спокою в гонитві за потрібними показниками вдаватися до способів, шкідливих для колективу і суспільства: приписок, зниження якості робіт, відмови в допомозі партнерові та ін. В такому разі не враховується вплив працівника на трудову віддачу інших членів колективу і виконання спільних завдань. Тому інколи цінність високого особистого результату може виявитись значно меншою за «ціну» завданих колективу і суспільству збитків.

Нормативні системи оцінок мало ефективні за межами досліджуваного періоду трудової діяльності і в разі, коли індивідуальний внесок у «чистому вигляді» не можна виділити з результату колективної праці. Вони, як правило, складні і трудомісткі в практичному застосуванні, що теж утруднює їх поширення.

Другий тип систем оцінок має за основу порівняння якостей працівників і вимог вакантної посади. Даних належать, зокрема, система горьківських учених і виробничників, методика оцінок, розроблена Міністерством промисловості будівельних матеріалів СРСР та ін.

На жаль, досвід їх застосування як у нас, так і в інших країнах⁶ показує, що для конкретної посади неможливо створити точну формальну модель ідеального працівника у вигляді переліку вимог, пов'язаних з цією посадою. По-перше, особу працівника можна оцінювати тільки в цілому, з урахуванням усієї багатоманітності її соціальних якостей і здібностей, рівнів і форм їх взаємозв'язку. Роздільна оцінка має сенс і припустима тільки для попереднього розв'язання кадрових питань. По-друге, і сама посада визначає шляхи і ступінь розвитку якостей людини, типи її соціальних зв'язків і форми спілкування. Тому, оцінюючи трудовий потенціал праців-

⁶ Ладензак К. — п. др. Руководитель. Коллектив. Личность.— М., 1974.

ника, треба зважати на можливості і динаміку розвитку його ділових здатностей. По-третє, потрібно враховувати, що вчинки людини, стиль і методи її діяльності можуть визначатись не лише її особистими якостями, а й значною мірою — соціальною роллю. Зв'язок рольової психології (посадової, професійної, етнічної, побутової та ін.) з динамікою структури особи має складний, неоднозначний характер⁹. Тому з психологічної структури якогось певного конкретного типу особи не можна вичленити її загальні і специфічні (для неї) властивості, наприклад, з метою створення посадових «портретів вимог». По-четверте, успішна діяльність працівника на даній посаді залежить також від тих, з ким він перебуває в тісному контакті на роботі (насамперед від того, як він «вписується» в колектив контактних співробітників з професійного погляду, якою мірою його знання, досвід, здібності доповнюють цю групу людей).

Добір кадрів — це не тільки добір конкретного працівника для заповнення певної посади, а й формування всього колективу. Підхід з таких позицій дозволяє якостями одного працівника доповнювати брак аналогічних якостей в інших і, врешті решт, з не зовсім ідеальних людей створювати ефективно функціонуючий колектив¹⁰.

Оцінюючи відповідність особи працівника певній посаді, потрібно враховувати також сумісність людей. «Важливо зважати на той факт, — пише А. М. Омаров, — що багато самих по собі достойних з усіх поглядів людей бувають несумісні один з одним. З появою в колективі хоча б одного «несумісного» люди починають нервувати, виникає атмосфера взаємної неприязні і відчуження»¹¹.

Несприятливий мікроклімат у колективі знижує продуктивність праці на 15—40%. Соціологи виявили:

⁹ Кайдалов Д. П., Сушменко Е. И. Психология единоначалия и коллегиальности.— М., 1979, с. 59—60.

¹⁰ Полов Г. Х. Оценка работников управления.— М., 1976, с. 16, 182.

¹¹ Омаров А. М. Управление: искусство общения.— М., 1983, с. 188.

лише на московських підприємствах загальні втрати часу від конфліктів і післяконфліктних переживань становлять 15% його робочого фонду¹².

До третього типу належать системи, засновані на неформальних групових експертних оцінках працівника. Серед відомих — розроблені в Інституті електродинаміки АН УРСР, Інституті управління ім. Серго Орджонікідзе¹³ і методика, викладена у загальносоюзному Положенні про порядок проведення атестації ІТП та службовців. Застосування системи цього типу передбачає, що кожний з експертів оцінює діяльність конкретного працівника за допомогою бальної шкали або ж вербально і в цілому, як пропонується згаданим Положенням.

Головна вада таких систем полягає в тому, що більшість експертів не може мати повної і точної інформації про трудову діяльність і особу оцінюваного працівника, хоча б тому, що вони належать до іншого підрозділу. А складання оцінки лише на основі запропонованих для вивчення матеріалів (хай найдокладніших і безсторонніх) не позбавлене обмеженості і «запрограмованості». «Сторонні» експерти не можуть повною мірою визначити сумісність працівника з колективом, вплив його на трудову віддачу інших. Адекватну інформацію забезпечує тільки сукупність оцінок усіх контактних з ним членів колективу.

Негативним фактором є й те, що експерти не мають особистої заінтересованості у правильному доборі кадрів того підрозділу, до якого належить або належатиме оцінюваний працівник. Автори розроблених методів розглядають цю «незалежність» як позитивний момент, гарантію об'єктивності. Однак гарантувати від протилежного ефекту така відстороненість аж ніяк не може, навпаки — не виключено, що саме вона знижує ефективність регулярної атестації працівників підприємств і установ. Мабуть, однією з важливих умов об'єктивного оцінювання є посилення особистої заінте-

¹² Там же, с. 173.

¹³ Див.: Филиппов Л. Человеческий фактор.— Соц. индустрия, 1984, 28 июля.

ресованості експертів у створенні працездатного колективу.

Розглянуті нами типи систем оцінок не репрезентовані у «чистому» вигляді в усіх відомих нам методиках. Багато з них включають у себе елементи інших і певною мірою поділяють їх недоліки. У деяких з них математичний апарат перетворюється чи не на самоціль, як компенсація слабкості вихідних засновків, заміна об'єктивності оцінки працівника самою формалізацією оцінювання.

І ще одна істотна обставина. Ці системи полишають рядових працівників у ролі пасивних спостерігачів, коли оцінюється діяльність членів їхнього колективу. В кращому разі тільки деякі з них залучаються до участі в цьому процесі. В умовах недосконалості застосовуваних методик це неминуче призводить до існування двох оцінок: офіційної і неформальної. Розбіжність між ними може породжувати незадоволення, чутки, негативну позначатись на продуктивності праці.

У нас (напр. в Грузинській РСР, Українській РСР), в інших соціалістичних країнах (наприклад в Угорській Народній Республіці) партійні організації нагромадили позитивний досвід у врахуванні думки колективу під час оцінювання керівників. Цей досвід можна використати і стосовно працівників нижчого рангу. У Законі СРСР про трудові колективи сказано, що вони беруть участь в управлінні на основі «всєбічної оцінки діяльності службових осіб та інших членів колективу»¹⁴.

Недоліки розглянутих вище методик певною мірою долаються в системі колективної оцінки працівників, яка набула поширення в бригадних формах організації й оплати праці. У постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток і підвищення ефективності бригадної форми організації і стимулювання праці» (1983 р.) відзначаються як величезні освоєні можливості такої форми,

так і її резерви. І одним з тих питань, яке ще належить розв'язати, є саме оцінювання працівників.

Методичні основи бригадної форми організації і стимулювання праці в промисловості, розроблені в 1981 р. Всесоюзним науково-дослідним інститутом праці Держкомпраці СРСР, узагальнили нагромаджений багаторічний досвід і містять в основному рішення, знайдені практиками. Проте вони потребують уточнення, виправлення окремих положень. Часто-густо зазначається, що треба робити, але не сказано як. Це змушує виробничників емпіричним шляхом шукати потрібні рішення. Насамперед, не сформульовано однозначного критерію, за яким визначається рівень коефіцієнта трудової участі (КТУ). Відзначено лише, за що він знижується або підвищується (п. 6.8)¹⁵.

Методика припускає оцінювання працівника всіма членами трудового колективу, але не зобов'язує до цього. У пункті 6.5 пишеться, що «за рішенням ...загальних зборів (бригади) можуть бути застосовані коефіцієнти трудової участі»¹⁶. Нам здається сумнівною ефективність розв'язання надзвичайно важливих і тонких питань оцінювання працівників відкритим голосуванням. Адже потрібно доказово визначити не якісну характеристику праці (погано — добре), а точну кількісну величину, яка включає в себе обов'язково незалежну індивідуальну оцінку кожного експерта. Інакше метод оцінки не може бути коректним.

Гадаємо, автори методики знають це і самі. Але вони змушені вдаватися до такого рішення, тому що не знайшли способу узагальнення оцінок експертів, який би гарантував додержання головного обмеження: середнє значення КТУ для бригади має «дорівнювати одиниці, або середньому коефіцієнту виконання норм виробітку» (п. 6.9)¹⁷. Адже сумарна величина винагороди кожного не може перевищувати загаль-

¹⁴ Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями. Ст. 4.— Радянська Україна, 1983, 19 черв.

¹⁵ Методические основы бригадной формы организации и стимулирования труда в промышленности.— М., 1981, с. 13.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, с. 14.

ного обсягу заробленого колективом і розподілюваного за допомогою КТУ фонду матеріального заохочення.

Серйозною перешкодою в успішному поширенні колективних форм праці є порушення ленінського принципу соціалістичної єдиноначальності в керівництві. Він передбачає не лише колегіальність у виробленні рішення, а й єдиноначальне його прийняття і відповідальність за нього. У методиках, на жаль, це питання не дістало висвітлення. Керівник повинен мати право коригування колективної оцінки, коли є потреба. Звичайно, скористатись з нього годиться тільки в крайньому разі — лише коли керівник справді впевнений, що має рацію. Принцип єдиноначальності надає таке право не лише бригадирові, а й вищестоящим керівникам. Він становить реальну підйому ефективного управління колективом, зберігає одну з важливих складових авторитету керівної ланки підприємства, установи та ін.

У методичних вказівках щодо організації бригадних форм праці не згадується і про добір кадрів.

Розроблена нами методика оцінювання працівників спрямована на вдосконалення оплати їхньої праці, добору і розстановки кадрів, вона базується на використанні відповідної інформації, що наявна в трудовому колективі як думка його членів. На основі такої інформації кожний учасник трудового процесу (часом мимохіть, але точно) складає оцінку поточної трудовіддачі, відповідності «найближчих» співробітників посадам і прогнозує їх використання на вакантних місцях.

За узагальнюючий (інтегральний) критерій такої доцільності в методиці править «прогностичний рівень суспільної корисності працівника на вакантній посаді». За критерій поточного індивідуального трудового внеску прийнято не прогностичний, а вже фактичний рівень в оцінюваний проміжок часу. Застосування названих критеріїв диктується необхідністю узгодження суспільних, колективних і особистих інтересів. Характеристиками, які всебічно визначають суспільну ко-

рисність працівника є, на нашу думку, кількість, якість особистої праці, його вплив на трудовіддачу інших членів колективу.

Поширений нині спосіб збирання інформації від кожного члена колективу поелементним чином, у вигляді відповідей на запитання, що відображують окремі сторони діяльності оцінюваного працівника, для вироблення на їх основі інтегральної оцінки рівня його суспільної корисності, — трудомісткий і мало-ефективний шлях. Наша методика передбачає, що кожний з експертів одразу ж дає кількісну інтегральну оцінку за допомогою п'ятибальної шкали. Це дозволяє уникнути штучного розчленування праці і цілісності особи працівника на конечне число елементів з наступним порівнянням їх з «еталонними» вимогами посади. Природно, оцінка кожного експерта має відбиток його індивідуальності — особливостей сприйняття, емоцій, установок та ін. Взаємокомпенсація цих факторів досягається усередненням оцінок.

На об'єктивність колективної оцінки значною мірою впливає вибір експертів. До їх числа включаються всі члени того найнижчого в структурі підприємства виробничого осередку, працю якого можна оцінити, наприклад, за ступенем виконання планів (або в інший спосіб). Так, робітника оцінюють члени його ланки, якщо планові показники «спускаються» до неї. Якщо ж вони адресуються бригаді загалом, то експертами виступають всі її члени. В такий же спосіб визначаються ті, хто має оцінювати, скажімо, працівника проектного (наукового) інституту — група, бригада (лабораторія) або весь відділ; торговельного працівника — відділ або колектив усього магазину та ін.

Як свідчить досвід, оптимальна група експертів складається з 5—25 чоловік, які належать до однієї або близьких спеціальностей з оцінюваним працівником, перебувають з ним у постійному трудовому контакті, мають спільні планові показники і фонди матеріального заохочення. До числа експертів не включаються особи, чия діяльність за попередній

період дістала незадовільну оцінку (нижчу за три бали). Це є додатковим моральним стимулом для підвищення ефективності їхньої праці.

Об'єктивність оцінки значною мірою залежить також від методів збирання і обробки базової інформації — оцінок, виставлених працівникові кожним з експертів. Головною вимогою щодо них є виключення деформуєчих впливів на первинну інформацію. Цим вимогам найбільше відповідає анкетування. Тривалий досвід його застосування психологами і соціологами підтвердив оперативність здобуття інформації, її об'єктивність, надійну захищеність експерта від можливого індивідуального і групового «тиску». Анкетування не порушує соціально-психологічної стабільності колективу, забезпечує незалежність оцінок, даних різними експертами певному працівникові, утруднює навмисне викривлення первинної інформації під час її обробки, уможливує її наступне зберігання, аналіз і контроль. Як відзначалося вище, кожний експерт складає свою оцінку на основі порівняння працівника з іншими членами колективу. Анкета дає можливість водночас оцінити всіх працівників. Це досягається тим, що в неї вписуються всі члени первинного колективу, включаючи й самого експерта, інакше порушилася б таємність оцінок.

З виховною метою важливо з'ясувати вербальну оцінку всіх параметрів трудової діяльності працівника. Тому в анкету, крім графі «фактичний (прогнозний) рівень корисності працівника на зайнятій (рекомендованій) посаді» з п'ятьма (за кількістю балів) підграфами, вводиться графа «причина зниження загальної оцінки» з трьома підграфами: «кількість праці», «якість праці», «вплив на трудовідачу інших». Рівень інтегральної оцінки і причина його зниження відзначається експертами знаком + у відповідній підграфі, що виключає ідентифікацію оцінок за почерком. Краще це робити м'яким олівцем, щоб використовувати анкету багаторазово.

Відомо, що самооцінка здебільшого дає завищені результати. Для

уникнення цього наслідку найвищі і найнижчі оцінки діяльності працівника не беруться до уваги під час підбиття підсумків. Такий захід не тільки стримує експертів від необ'єктивності, а й певною мірою нейтралізує можливу упередженість.

На основі інформації, здобутої за допомогою анкетування, визначається усереднена оцінка суспільної корисності працівника на його посаді в оцінюваний період часу або прогнозі суспільної корисності — на рекомендованому місці. Підраховується також, який процент опитуваних вважає, що працівник має поліпшити ту чи ту сторону своєї діяльності.

Зручнішим і місткішим за змістом є коефіцієнт корисності працівника на посаді (K_n). Він обчислюється як відношення його оцінки до середнього значення оцінок усіх членів виробничого осередку. Пересічний працівник має коефіцієнт, що дорівнює одиниці; вищий за середній рівень — більший одиниці; нижчий за середній рівень — менший одиниці. Перетворення «бальної» оцінки на коефіцієнт суспільної корисності виключає вплив «власного розуміння» експертом еталонів роботи (відмінної, доброї, задовільної і незадовільної), забезпечує об'єктивність оцінки.

Коефіцієнт корисності — величина, адекватна коефіцієнтові трудової участі. Викладений порядок його визначення гарантує середнє значення K_n (КТУ) в колективі, яке дорівнює одиниці за будь-якого рівня індивідуальних оцінок. Рангування (порівняння) працівників одного виробничого осередку здійснюється за абсолютною величиною їхніх коефіцієнтів корисності, різних осередків — за величиною добутку коефіцієнта корисності працівника на коефіцієнт виконання даним колективом виробничого плану з головного показника.

Під час підбиття підсумків індивідуального соцзмагання, визначення розмірів оплати праці і атестації працівників застосовуються коефіцієнти корисності за оцінюваний період (місячні, середньоквартальні, середньорічні).

Процес добору кадрів організується за такою схемою. Один раз на рік прізвища всіх працівників, вищих за середній рівень (середньорічний коефіцієнт більший одиниці) включаються в анкету. Проти кожного з них ставиться назва вищестоящої посади, на яку його рекомендовано. Щойно описаним способом визначаються коефіцієнти прогнозу суспільної корисності працівників на рекомендованих посадах. З тих осіб, які дістали найвищі оцінки, формується список резерву, затверджуваний в установленому порядку.

Список служить для планомірної роботи з кадрами (навчання працівників, стажування, підвищення кваліфікації в такій спосіб, як виконання складних громадських навантажень та ін.), а також для стимулювання працівників.

Коли з'являється вакансія, на суд експертів виносяться всі кандидатури на її заміщення. Причому до складу експертів включаються члени осередку, де є вакансія. Цим здійснюється повторна перевірка придатності кандидатури для конкретного призначення і сумісності цього працівника з даним колективом. Повторне прогнозне оцінювання суспільної корисності кандидата на заміщення вакансії здійснюється і в разі належності працівника до того осередку, де вивільнилася посада.

Очевидно, що точність прогнозу стосовно доцільності призначення на вакантну посаду набагато вища, коли кандидатом на висунення є працівник цього ж трудового колективу. Таким призначенням віддається перевага ще й в інтересах стимулювання працівників і збереження в колективі нормального соціально-психологічного мікроклімату. Однак не виключено, що в колективі може не виявитись працівника, здатного на достатньому рівні виконувати обов'язки на посаді, яка звільнилась. У такому разі проводиться конкурс у встановленому порядку. Наприкінці випробувального строку (до його закінчення) всі призначені особи знову оцінюються уже за їхньою фактичною корисністю.

Про ефективність даної системи свідчать результати експериментального впровадження її в УкрНДІ-просільгоспі, у колективах будівельного комбінату об'єднання «Київзалізобетон», магазину № 21 київської фірми «Взуття».

В УкрНДІпросільгоспі трьома незалежними методами (поширенням нині — за ступенем виконання планів робіт, а також з погляду керівника підрозділу і за допомогою викладеної вище системи) одночасно оцінювались 32 співробітники. При цьому керівник знав, що його оцінки перевірятимуться. Виявилось, що рівень їх пересічно на 11,3% нижчий за рівень оцінок, даних колективом. Водночас близько 10% співробітників дістали завищену, порівняно з останніми, оцінку керівника.

Найнижчі оцінки і з боку колективу, і з боку керівника дістали одні й ті самі працівники, за винятком одного, чия праця керівник оцінив як одну з найгірших у підрозділі, тоді як колективна оцінка перевищувала першу в півтора раза. Вищу оцінку з боку колективу дістали 11 чоловік, а з боку керівника — сім, причому відмінна робота чотирьох з цих семи визнана в обох випадках, а рівень колективної оцінки решти (трьох) був близький до середнього у підрозділі. Одному з них колектив знизив оцінку в основному не за кількість і якість результатів його особистої праці, а за негативний вплив своїми діями, своєю поведінкою на продуктивність праці інших співробітників.

На будівельному комбінаті робітники двох бригад арматурного цеху (які склалися з 10 і 37 чоловік) оцінювались трьома способами: за допомогою запропонованої нами методики, застосовуваним нині бригадним методом і керівником цеху. 22 працівники магазину—чотирма: за новою методикою, директором магазину, завідуючими відділами і радою представників колективу.

Ефективність методики визначалась чотирма способами: порівнянням оцінок, одержаних запропонованим і досі використовуваними методами; експертним (опитуванням працівників, підданих оцінюванню);

порівнянням колективних оцінок з визначеними керівником до озаяомлення з результатами проведення експерименту і після нього у той самий день; порівнянням колективних оцінок з оцінками керівника, даними ним після озаяомлення з результатами експерименту, проведеного в попередньому місяці.

Як приклад, що відбиває характер результатів експертного опитування, наведемо дані щодо інституту. 24-м з 32-х оцінюваних співробітників було роздано анкети з питаннями, основною метою яких було уточнення ефективності нової системи оцінки, знайдення правильних шляхів її дальшого впровадження.

На запитання, чи є запропонована система оцінювання досконалішою за діючу, позитивно відповіли 70,8% співробітників (17 з 24-х), негативно — 12,5% (3 чол.), утримались 16,7% (4 чол.), 83,3% (20 чол.) висловились за дальше впровадження в цьому колективі нової системи оцінювання. 87% (24 чол.) виступили з побажанням використовувати одержані за її допомогою оцінки у підбитті підсумків соцзмагання, 75% (18 чол.) — у розподілі премії, 70,9% (17 чол.) — у реалізації службових переміщень.

Після озаяомлення керівника з результатами колективного оцінювання йому надавалась можливість ще раз, не заглядаючи у відомість перших оцінок, оцінити працю своїх підлеглих. Результати повторного оцінювання свідчать про визнання керівником колективної оцінки як об'єктивнішої.

Відзначимо, що, маючи право коругувати колективну оцінку, жоден керівник не скористався з нього ані разу за час проведення експериментів у названих організаціях.

Було виявлено також, що в деяких випадках думка вищестоящого керівника мала негативний вплив на оцінку працівника його безпосереднім начальником. У квітні 1984 р. завідуючі відділами магазину не знали думки директора, а в травні і липні вона була їм відома. Графіки квітневих оцінок свідчать про значні розбіжності (часом аж до діаметральної протилежності) оці-

нок праці підлеглих з боку директора і заввідділами. Наприклад, щодо одного з працівників відділу чоловічого взуття оцінка директора була найнижчою, а з боку заввідділом — найвищою. Колективна ж оцінка мала середнє значення.

Встановлено зростання екстремальності оцінки працівників з підвищенням рівня експертів в ієрархічній структурі управління. Так, у липні 1984 р. колективна оцінка (за новою методикою) праці одного із співробітників магазину була вища за середню по відділу на 6%, оцінка ж, дана йому заввідділом, вища на 37%, а директором — на 45%.

Гостра реакція керівників на плану або відмінну працю своїх підлеглих може сусідити з тенденцією до «зрівнялівки» в оцінках, даних іншим працівникам. Це пояснюється, по-перше, дією соціально-психологічних факторів, зокрема «рольовою» психологією керівника (так, з просуванням керівника по службовій драбині підвищуються вимоги до нього самого, що відповідно позначається і на підлеглих). По-друге, звужується «висхідний» потік інформації про діяльність кожного працівника. Керівник часто-густо реагує лише на відхилення від норми. Порог сприйняття цих відхилень збільшується з підвищенням посади. Вищестоящий керівник дедалі більшою мірою спирається на вторинну інформацію, яка надходить «знизу». В процесі її передання багато обставин, що могли б «заспокоїливо» вплинути на оцінку, випускаються. І хоча інформація по суті лишається правильною, дається ознаки її обмеженість і різка «контрасність». Одержані за нашою методикою дані мають меншу «амплітуду» і більш диференційовані (практично кожний співробітник дістає «свою» оцінку, відмінну від інших). У зв'язку з цим нагадаємо, що об'єктивність і дієвість оцінки чималою мірою залежить від обгрунтованості рангування працівників. Так, «дані соціологічних досліджень свідчать про те, що задоволеність заробітною платою залежить насамперед не від її абсолютної величини, а від того, наскільки

вона відповідає «нормі» зарплати, яка визначається у тій референтній групі, до якої залічує себе працівник»¹⁸.

Пропонована методика проста і нетрудомістка у застосуванні. Вона одразу ж ставала зрозумілою всьому колективі, де її впроваджували. Процес анкетування працівників одного підрозділу триває 3—5 хвилин, обробка результатів потребує 0,5—3 години залежно від чисельності колективу.

Постійне зростання ролі трудових колективів у суспільному виробництві — одна з важливих рис соціалістичного способу життя. Визначаючи основні напрями перетворення суспільства на комуністичних засадах, В. І. Ленін ставив завдання «ще і ще розширяти участь самих трудящих в управлінні господарством і будівництві нового виробництва»¹⁹.

Пропонована система оцінювання, на наш погляд, якраз і дозволяє на практиці здійснювати новий підхід

¹⁸ Головаха Е. И. Структура групповой деятельности: Соц.-психол. анализ.— Киев, 1979, с. 128.

¹⁹ Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді профспілок.— Повне збір. творів, т. 37, с. 430.

до управління організацією праці. Вона може подати істотну допомогу в доборі і розстановці кадрів, у дальшому розширенні і поліпшенні колективних форм організації праці.

* * *

Право підбора і расстановки кадрів законодательно належить руководителю коллектива, на которого возложена вместе с тем и ответственность за результаты деятельности предприятия. Такая, казалось бы, сбалансированность прав и ответственности делает маловероятными ошибки в решениях кадровых вопросов. Практика, однако, показывает, что положение дел в этой области имеет еще немало изъянов. Это актуализирует проблему поисков путей и способов улучшения подбора и расстановки кадров, по которой пока что еще нет достаточно обоснованных теоретических исследований. Определенный интерес с этой точки зрения представляет опыт предприятий и организаций, которые разработали и применяют на практике конкретные методики оценки. Однако наряду с положительными моментами эти системы имеют существенный недостаток — «отстраненность» экспертов и лиц, готовящих материалы для оценок с учетом конечного результата — правильного подбора и расстановки кадров. Этот недостаток может быть преодолен лишь при условии усиления личной заинтересованности экспертов в создании работоспособного коллектива. Исходя из этой задачи в статье предлагается методика оценки деловых качеств работников, которая базируется на использовании информации, имеющейся в трудовом коллективе.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ЗУСТРІЧ З ЛЕНІНГРАДСЬКИМ УЧЕНИМ

22 листопада 1984 р. в Інституті філософії відбулася зустріч з завідуючим сектором Інституту соціально-економічних проблем АН СРСР доктором філософських наук професором Б. Д. Паригінінм (Ленінград). У своєму виступі він розповів про результати досліджень, що їх здійснює очолюваний ним сектор соціально-психологічних проблем трудових колективів.

Розв'язання великомасштабних соціальних завдань, які постають перед суспільством розвинутого соціалізму, дальше розгортання науково-технічної революції потребують, зазначив Б. Д. Паригінін, максимальної активізації всього соціально-творчого потенціалу кожної людини. Недостатня включеність особи у працю значною мірою гальмує темпи наукового і технічного прогресу, негативно позначається на

ефективності соціально-економічної діяльності суспільства загалом. Усе це робить особливо актуальними дослідження соціально-психологічних аспектів життєдіяльності людини за умов НТР.

На основі вивчення соціально-психологічних тенденцій сучасної науково-технічної революції Б. Д. Паригінін та очолюваний ним колектив науковців виробили цілу концепцію соціально-психологічного клімату колективу, з якою й були ознайомлені присутні. Особливий інтерес викликала методика діагностики, прогнозування і регулювання соціально-психологічного клімату, апробована на декількох підприємствах Ленінграда. Жваве обговорення порушених питань стало свідченням того, що зустріч була цікавою і корисною.

I. Е. Бекешкіна

Е. В. ЖУЛІНСЬКА

ФІЛОСОФСЬКІ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЮРІЯ КРИЖАНИЧА

Ідейна спадщина слов'янського мислителя другої половини XVII ст. Ю. Г. Крижанича (1617—1683 р.) вже багато десятиріч привертає пильну увагу вчених у багатьох країнах — СРСР, Югославії, НДР, ФРН, Франції, Італії, США, Австрії та ін. На IX Міжнародному з'їзді славистів (Київ, 1983 р.), зокрема, зазначалося, що творчість Крижанича стала здобутком загальноєвропейської культури. В ній певною мірою простежується «історична траса» українсько-сербсько-хорватсько-російських зв'язків другої половини XVII ст. у всій складності їх взаємопереплетінь.

До філософської спадщини мислителя звертались і звертаються дослідники різних світоглядних орієнтацій¹. Це цілком закономірно пояснюється своєрідністю порушених Крижаничем проблем, їх актуальністю для розвитку суспільної і, зокрема, філософської думки південних і східних слов'ян другої половини XVII ст. Слов'янський учений, який творив у руслі передових ідей загальноєвропейської культури цього періоду, відобразив у своїх філософських і суспільно-політичних поглядах чимало ідей, що передували петровським реформам у Росії². Його твори, проникнуті особливою любов'ю до Росії, являють собою важливе історичне джерело дослідження слов'янської і, зокрема, російської суспільно-політичної та філософської думки.

Наукове дослідження творів Крижанича почалось через 200 років після того, як були написані його головні праці — «Політичні думи» (1663—1666)³, «De Providentia Dei» (1666)⁴, «Обличение на Соловецкую челобитную» (1675). Ці твори, різні за тематикою, міс-

¹ Див., напр.: Вальденберг В. Е. Государственные идеи Крижанича.— СПб, 1912, с. 5, 171; Плеханов Г. В. Сочинения. В 24-х т.— М.: Л., 1925, т. 20, с. 296; Murko M. Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven.— Prag-Heidelberg, 1927, s. 47—59; Шкеровић Н. Твор Крижанича, његов живот, рад и идеје.— Београд, 1936, с. 49; Иовчук М. Т. Формирование философской и общественно-политической мысли в России XV—XVIII веков.— М., 1946, с. 19—20; Пичета В. Ю. Крижанич и его отношение к Русскому государству.— В кн.: Славянский сборник. М., 1947, с. 209, 210 та ін.; Scolardi P. Au service de Rome et de Moscou au XVII-e siècle. Krijanich, messenger de l'unité des chrétiens et père du panslavisme.— Paris, 1947, p. 205; Pažanin A., Pojam mudrosti u filozofiji Jurja Križanića.— Politička misao, 1972, IX, br. 1, 3—8; Frančić M. Jaraj Križanić ideolog absolutizmu.— Krakow, 1974, 133 s.

² Хорватський мислитель прожив у Росії 18 років, з них 15 в засланні, в Тобольську. Немає прямих вказівок на причину його заслання. Можна припустити, що, оскільки Крижанич потрапив до Росії в часи зіткнення там церковної влади зі світською, то його прогресивні філософські погляди не влаштували царських чиновників, які вирішували його долю.

³ Цей твір був знайдений лише в XIX ст. і опублікований в 1859—1860 рр. з деякими скороченнями П. Бессоновим під назвою «Російська держава в половині XVII ст.» Ця публікація стала бібліографічною рідкістю. Тому представники IV Міжнародного з'їзду славистів, який проходив в 1958 р. в Москві, звернулися до радянських учених з проханням про нове видання цієї праці Крижанича. В 1965 р. вона була видана під редакцією М. М. Тихомирова також з скороченням і називалася «Політикою».

⁴ Ю. Крижанич перекладає заголовок «De Providentia Dei» російською мовою «Про божий нагляд».

тять чимало суперечливих положень. Хоч власне філософські ідеї Крижанича в них виражені досить чітко, однак реконструкція його поглядів як філософа є справою досить складною. Ідейну спадщину Крижанича треба характеризувати в розвитку, на основі принципу історизму, враховуючи особливості світогляду мислителя на різних етапах його ідейного формування.

Вивчаючи філософську і суспільно-політичну думку того часу, слід враховувати домінуюче місце релігії як форми суспільної свідомості в усіх сферах громадсько-політичного життя. Проте об'єктивною необхідністю вже дедалі гостріше поставала проблема звільнення теоретичної думки від релігійних пут. Саме в таких історичних умовах формувалися погляди Крижанича.

У XVII — на початку XVIII ст. критичне ставлення до офіційних релігійно-богословських концепцій людини і світу виявляли прихильники різних течій вільнодумства, раціоналізму і особливо дійсночного світогляду. До мислителів, які ще не зовсім вийшли за рамки схоластичної філософії і ортодоксальної християнської релігії (але у яких вже був наявний міцний пласт ідей вільнодумства і раціоналізму), належав і Крижанич. Водночас у певних межах його можна вважати і дійстом. Він виходив з положення про те, що бог створив світ з нічого і може перетворити його в ніщо. Проте, на відміну від середньовічних теологів, він вважав, що бог є лише першопричиною світу, «...початком всіх предметів, перша і панівна причина, що розпоряджає і управляє усіма людськими предметами»⁵. Крижанич, як відомо, був сучасником Гассенді, Гоббса, Спінози, Локка, які також вважали бога першопричиною всесвіту. Зазначимо, що в епоху, коли жив мислитель, звільнення філософії від релігії не було і не могло бути завершене через незрілість матеріально-економічних і ідеологічних передумов теоретичного й практичного подолання релігії. Але питання про потребу серйозних перетворень у духовному житті суспільства вже настійно ставилося передовими діячами тієї епохи. Серед них був і Крижанич.

Він був освіченою людиною⁶, поборником звільнення філософії від богослов'я. Ця обставина має велике значення. Адже релігійні діячі католицької, уніатської і православної церкви були противниками всякої філософії, незалежної від богослов'я. Реакційним догмам церковників Крижанич протиставляв свої, антисхоластичні погляди, стверджує, що філософія — це основа знань і уявлень, які визначають устрій життя народу. На противагу уявленням про філософію як «дивовижне мистецтво», пізнання «таємничого світу», «роздуми про смерть» мислитель намагався переосмислити зміст самого поняття «філософія». Він вважав, що грецький переклад слова «філософія» як «мудролюбство» не зовсім точно розкриває його зміст.

Крижанич наголошує, що правильніше під філософією розуміти «бажання мудрості», прагнення до наукових знань⁷. Учений ставить на перший план зв'язок філософії з життям, який, на його думку, до-

⁵ Крижанич Ю. Г. О промысле.— М., 1860, с. 48.

⁶ Крижанич навчався в Болоні, Відні, Римі, мав ступінь доктора філософії, зустрічався з І. Ісаковським, Ф. Баровицьким, Мілетієм Смотрицьким, які розширили його знання про Російську державу. Відомо, що він працював у бібліотеках Лондона, Парижа, Венеції і Амстердама.

По дорозі до Москви Крижанич зупинився 1659 р. у Ніжині. В своїх публіцистичних текстах, які були написані там, він виступив захисником возз'єднання України з Росією. (Див.: *Собранные сочинения Юрия Крижанича*.— М., 1891, вып. I, с. 7—16). Відомо, яку велику роль в цьому історичному русі відіграли діячі Клево-Могилянської академії — І. Гізель, І. Галятівський, С. Яворський, Ф. Прокопович. Ю. Крижанич був в одному ряду з видатними мислителями і діячами Росії. Йому імпонувала широка ерудиція київських авторів. У творчості тобольського періоду, який ми вважаємо періодом зрілості мислителя, він дає високу оцінку творчості Петра Могили, Інокентія Гізеля і Лазаря Барановича (там же, с. 52).

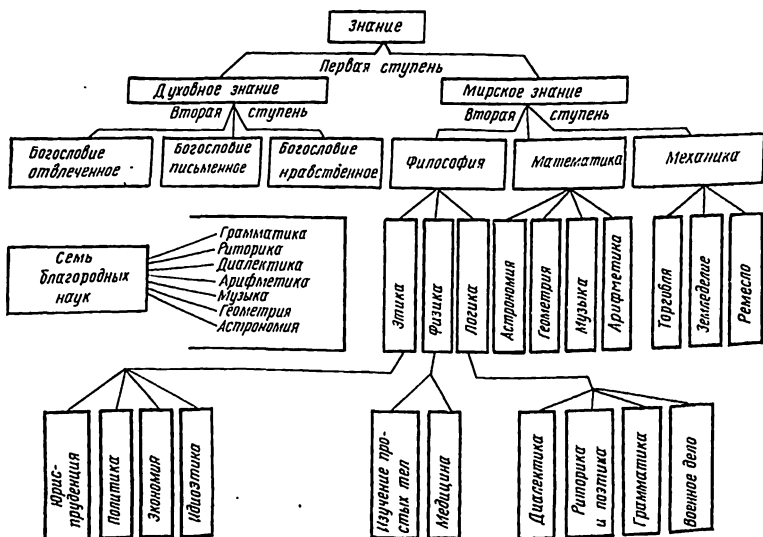
⁷ Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века. Открыл и издал: П. Бессонов.— М., 1859, ч. 1, с. 113.

помагає розібратися в явищах навколишнього світу. За Крижаничем, філософія — це здатність правильного судження про всі речі, а філософи «відкривають людям сховану істину». «Філософія, — пише він, — це обґрунтований, деякий умілий і упорядкований розгляд речей... я висловлюю свою подяку філософії за те, що вона мене навчила більш-менш правильно розрізняти причини людських справ і на основі цих причин робити правильні судження про речі»⁸.

Крижанич твердив, що вивчати філософію потрібно за допомогою глибокого пізнання причин речей, їх сутностей. Він був переконаний, що наукове знання збагачує людину. «Ми повинні пристосовуватись до світла й змінюватись зі зміною світу»⁹. Мислитель критикував тих, хто заперечував значення теорії, покладався на віру, долю та ін. Крижанич їм відповідав: «Ми жили без них (теорій.— Е. Ж.) і досить погано, а якщо б ми володіли ними (теоріями), тоді б ми жили добре»¹⁰. Саме завдяки науковим знанням люди досягли ряду відкриттів та винаходів¹¹.

Люди мають користь від філософії, твердив мислитель. Адже, вивчаючи причину речей, вони одержують можливість через пізнання розрізняти оманливе пояснення явищ. Отже, філософія, на думку Крижанича, передусім має відношення до земного, а не небесного й повинна безпосередньо служити не богам, а людині. Відповідно до умов свого часу він підкреслював значення філософії як могутнього засобу становлення і зміцнення абсолютної монархії, вважаючи водночас, що корисність філософії полягає і в можливості зрозуміти, що над всесвітом стоїть бог.

Розглядаючи філософію як основу знань, що визначають устрій, життя народу, Крижанич в цьому зв'язку подає широкую класифікацію наук¹². У ній він відобразив картину диференціації наукових уявлень у деяких країнах Європи, успіхи в хімії, біології, зоології.

⁸ Мордухович Л. М. Из рукописного наследства Ю. Крижанича.— Исторический архив.— М., 1958, № 1, с. 159, 173.
⁹ Крижанич Ю. Г. Политические думы.— ЦГАДА, ф. 381, д. 1799, л. 600.
¹⁰ Крижанич Ю. Г. Политические думы.— ЦГАДА, ф. 381, д. 1799, л. 601.
¹¹ Див.: Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века, ч. 1, с. 108.
¹² Там же, с. 122—123.

Хоча в цій класифікації наук ще залишається місце для богослов'я, Крижаннич вивільнює від нього філософію, розділяє сфери «мирського» знання і релігії. Водночас він уже виступає як філософ Нового часу. Так, філософія кладеться ним в основу природознавства, а головна мета її вбачається в усвідомленні причин речей. За Крижанничем, «знання — це розуміння причин речей і знати — це (значить) зрозуміти причину речі. А хто не знає причин, не знає й самої речі»¹³.

Знання поділяється ним на «книжне» (теоретичне) і «ручне» (практичне). В свою чергу, теоретичне знання, на його думку, складається з «духовного» і «мирського». «Мирське» знання поділяється на філософію, математику і механіку. Останні два розділи, математика і механіка, вивчають окремі сторони зовнішнього світу. Механіка включає ремесло, землеробство та торгівлю; математика (або «дивне вчення»), — арифметику, геометрію, астрономію і музику. До складу філософії введено логіка, фізика і етика. Логіка, «наука про бесіди», включає граматику, діалектику, риторику і поетику. До фізики залічено медицину і «вивчення різних тіл: руд, каменів, дерев і всіх видимих речей». Етика, «наука про мораль», включає ідеоетику — «вчення про особисту мораль», економію — «науку про господарство» і політику — «науку про управління народом і королівську мудрість».

Однією з центральних тем філософії Крижаннича є роздуми про причини. Під причиною він розуміє те, «внаслідок чого щось з'являється або є»¹⁴. Він вважає, що в завдання філософії входить пізнання світу в його причинних зв'язках. «Філософувати, або мудрствувати, — писав він, — (це) є не що інше, як думати про причини всіляких речей та з'ясовувати, від чого, з чого, яким чином і для чого виникає те чи інше... Бо ніхто не судить правильно про яку-небудь річ, якщо не знає, від якого кореня і вершини вона виникає або чому, з чого, як і для чого вона створена»¹⁵. З'ясувавши ці причини, міркує вчений, можна правильно судити про речі. Крижаннич у своїй класифікації причин розробляє теорію причинності, наслідуючи Арістотеля¹⁶. Він, як і Арістотель, вирізняє чотири головні причини: діючу, матеріальну, формальну і кінцеву. Ці причини становлять суть «мирського» (нижчого) знання. До другорядних причин мислитель залічує «орудну», «пригідну» й «спонукальну» причини¹⁷. Всі перелічені причини, за автором, характеризують суть «мирського» (нижчого щодо релігії) знання, або філософію.

Крім «мирського» знання, Крижаннич визнавав і духовне, церковне. Це — та частина світогляду, яка ще зв'язує його з схоластикою, з середньовіччям. Він розрізняє з погляду богослов'я вищі — «духовні» — та нижчі — «мирські» причини. Вищих, «духовних» причин дві: діюча і кінцева. Вони — прерогатива бога і становлять предмет богослов'я. Вища, діюча причина, — це «слава його»¹⁸. В своєму вченні про «промисел божий» Крижаннич розглядає відношення «промислу» до історії і пов'язані з ним такі питання, як свобода волі, фаталізм та ін. Однак бог, за вченням мислителя, є тільки першопричина всесвіту. Людина як тілесна істота, що підпорядкована природним законам, спираючись на силу свого розуму, може діяти «и без Божього

¹³ Крижаннич Ю. Г. Политика, с. 457.

¹⁴ Крижаннич Ю. Г. De Providentia Dei.— ЦГАДА, ф. 381, л. 1757, л. 9.

¹⁵ Крижаннич Ю. Г. Политика, с. 459.

¹⁶ Див.: Крижаннич Ю. Г. De Providentia Dei.— ЦГАДА, ф. 381, л. 1757, 10.

¹⁷ Див.: Аристотель. Сочинения: В 4-х т.— М., 1975, т. 1, с. 146—147.

¹⁸ Див.: Вальденберг В. Е. Государственные идеи Юрия Крижаннича.— СПб, 1912, с. 44—45.

Закона: и без всякие Преповеди (: по самом народном разуму:) всим народом верн (sic) и неверним...»¹⁹

Крижанич, як і інші мислителі, які визнавали «промисел божий», не усвідомлювали, що виділення сфери, в якій людина може іонувати без «божого закону», взагалі ставить під сумнів учення церкви про «божий промисел». Звільняючи людину (хоч би й частково) від «прovidіння», він фактично пояснював людську поведінку раціоналістично, за законами розуму й нерідко розглядав «божеські» закони як природні. Крижанич тлумачив розум як основний чинник, що визначає поведінку людини. Людині дано два дари від народження — розум і руки. Розум для людини — це «найвище» благо, за допомогою якого людина «може навчитися мудрості»²⁰. Розум розвивається протягом усього життя. Руки ж для того, щоб «робити дивні й майстерні речі»²¹. Вказуючи на ці обидва «дари», Крижанич підкреслював цим відмінність людини від тварини. На протигагу Декартові, він заперечував учення про вроджені ідеї і обстоював такі погляди на чверть століття раніше Локка. Люди, на думку мислителя, народжуються «простими», «во всяких вещах невещ (незнающ)», в усьому «неуметельны», «повільно ростуть і ще повільніше стають розумними»²².

Протягом багатьох століть в історії змістільної думки в гострій ідейній боротьбі дедалі раціональнішого змісту набувало розв'язання таких важливих проблем, як причина і наслідок, свобода волі, необхідність і випадковість в історії. В цьому процесі активну участь брав і Крижанич.

В його філософських розвідках значне місце посідають проблеми пізнання. В цій сфері він виступав як раціоналіст. За Крижаничем, процес пізнання світу полягає в тому, що «філософ спостерігає, вільний від справ, довго роздумує над діями людей, міркує й знаходить відповідь, що абсолютно правильно або менш правильно»²³.

Людина постійно спостерігає, пізнає світ, причини речей. Вона здобуває знання внаслідок тривалого досвіду. За Крижаничем, досвід — джерело пізнання всіх речей, а початковим станом пізнання є чуттєве сприймання світу. «Благо и сила,— пише він,— есуть очутные вещи: всех людей очми ся видит: всех руками ся тыкают: для того познаваются от всех, и жаждаются, и ищутся от всех...»²⁴. Далі, продовжує він, філософ під час «роздумів» узагальнює здобуті емпіричні знання, а в процесі «роздумів» робить виводок, що є головним, а що другорядним, тобто систематизує їх. Для того, щоб здобути глибокі знання, треба, щоб особистий досвід підкріплювався мудрістю, одержаною людиною від учителів, радників, книг, бо «мертвые думники (книги.— Е. Ж.) есуть наилучи верны приятели...»²⁵. За Крижаничем, дослідний шлях пізнання — повільний, з помилками, відхиленнями, і він повинен спиратися на досвід інших людей, перевірятись практикою. Вчитись мудрості, писав він, треба з діяльного виведення «практичного досвіду» і тоді знання стануть «нанстановитее» (тобто найдосконалішими)²⁶.

Як бачимо, у обох гносеологічних розвідках Крижанич не виходить за рамки раціоналізму XVII ст. Проте в умовах Росії другої по-

¹⁹ Крижанич Ю. Г. Обличенне на Соловецкую челобитную.—В кн.: Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1893, кн. 2, с. 138.

²⁰ Крижанич Ю. Г. Политика, с. 452.

²¹ Там же.

²² Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века, ч. I, с. 105; Политика, с. 452.

²³ Мордухович Л. М. Из рукописного наследия Ю. Крижанича.—В кн.: Исторический архив. М., 1958, № 1, с. 164, 179.

²⁴ Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века, ч. I, с. 107.

²⁵ Там же, с. 107.

²⁶ Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века, ч. I, с. 107.

ловини XVII ст. його ідеї про пізнання мали прогресивне значення. Це стосується, зокрема, ідеї змінності, наступності знання. Знання нагромаджуються, передаються з століття в століття, «мудрість переходить від народу до народу»²⁷ і світ «завжди що-небудь нове засвоює і що-небудь завжди зі старовини втрачає»²⁸. В «Обличеніе на Соловещкую челобитную», наприклад, з цих позицій він критикує старообрядців.

У поглядах Крижанича щодо старого і нового ми знаходимо думку про суперечності між тим, що народжується, і тим, що відмирає. Мислитель висловлював здогадки про наявність всередині явища суперечливих сторін, «частин незгодностей». Вважаючи, що людське тіло є частиною природи, він вказує на те, що тіло складається з чотирьох основних «першстворених речей»; з землі, води, повітря, вогню, первинними якостями яких є сухість і вологість, тепло й холод. Вони протилежні одна одній і перебувають у постійній боротьбі. Внаслідок наявності «частини незгодностей» воно «всегдашнюю рать (боротьбу.— Е. Ж.) в собі носить і зникає»²⁹. Так, оновлення складових частин організму забезпечується вживанням їжі, води: «когда бо не бы от ествины и от пития (:а на времена и от врачества:) обновлена была его сила, борзо бы ся развалило и згибло»³⁰.

Найбільш плідні, оригінальні для своєї доби ідеї Крижанича стосуються галузі історико-філософської проблематики. Велика ерудиція у питаннях історії філософії античності, Європи та Росії³¹, широке знання джерел дали можливість мислителю розвинути прогресивну на той час філософсько-історичну концепцію про неминучість «слов'янського відродження», в якій, хоч і в зародку, але міститься ідея суспільної закономірності. Так, Крижанич вважав, що всі народи проходять ті самі етапи розвитку, і розглядав закономірність історичного розвитку народів, як безперервне і поступове пізнання кожним народом своєї історичної місії. Народи пізнають «істину.., що було незручно, роблять зручним, що було добрим, роблять ще кращим»³². В цьому зв'язку він дає своє тлумачення ідеям періодизації поступального руху і «кругообігу історії», тим самим на 50 років випередивши відповідну концепцію італійського філософа Д. Віко.

Ідея кругообігу, як відомо, відображає світову історію однобічно, виключаючи безперервний розвиток. Однак у трактуванні кругового руху мислитель наближався до розуміння ідеї змінності, подібно до філософів Нового часу. «Світ,— твердить він,— перебуває в безперервному русі, в зміні. В житті на зміну старому йде нове, і все, що тепер є давнім, колись було новим»³³. У народі з роками змінюються одяг, спосіб життя, закони, з'являються нові заняття, ремесла, які раніш усім вікам були невідомі³⁴. За Крижаничем, кожний народ, вступаючи на світову арену, робить свій внесок у справу загальнолюдського прогресу. На підтвердження цієї тези він наводить приклади з історії єврейського, єгипетського, грецького, римського та інших народів³⁵. Крижанич також розкриває думку про циклічний розвиток дер-

²⁷ Там же, с. 108.

²⁸ Крижанич Ю. Г. Политичные думы.— ЦГАДА, ф. 381, д. 1799, л. 559.

²⁹ Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века, ч. 1, с. 3.

³⁰ Там же.

³¹ Крижанич посилається на Гомера, Платона, Аристотеля, Ксенофонта, Плутарха, Полібія, Цицерона, Лівія, Флора, Віргілія, Курція Руфа. Він ґрунтовно був знайомий з працями Філіпа Коліна, Парути, Піко Мірандоли, Манделвіля, Макіавеллі, Юста Ліпсія. В основу вивчення російської історії ним покладено аналіз «Печерського патеріку», «Кормчей», «Степанной книги», «Судебника 1550», «Сказания о князях Владимирских» та ін.

³² Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века, ч. 2, с. 144.

³³ Крижанич Ю. Г. Политичные думы.— ЦГАДА, ф. 381, д. 1799, л. 550.

³⁴ Там же, л. 546.

³⁵ Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века, ч. 1, с. 108—109..

жав, які проходять періоди становлення, молодості, розквіту і занепаду³⁶.

У рамках цієї історико-філософської концепції він особливу увагу приділяє обґрунтуванню ролі слов'ян в історії людства. За переконанням Крижанича, з появою політично незалежної російської держави на історичну арену вийшли слов'яни, які, вважав він, «ні в одному році, ні в малому часі», але «за тисячу років» повинні пройти шлях «пізнання мудрості». Обґрутовуючи право слов'янських народів на незалежність, він вказує на їх роль в історії поряд з іншими великими народами. Ідея слов'янської єдності, яка з давнини увійшла в хорватську, болгарську, чеську, польську та інші слов'янські літератури і була запорукою їх політичного і культурного відродження, є провідною в усій творчості Крижанича. Його праці стали новим, наступним етапом у розвитку цієї ідеї. Він був одним з перших слов'янських громадських і культурних діячів, які чітко сформулювали програму об'єднаної боротьби слов'янських народів за свою незалежність, здійсненню якої вчений присвятив своє життя³⁷.

Програма об'єднання слов'ян червоною ниткою проходить через усю творчість Крижанича. Це його своєрідна, так би мовити, «візитна картка», з якою він увійшов в історію суспільної думки. Для правильного розуміння сутності цієї концепції дуже важливо враховувати історію її дальшого розвитку. Річ у тому, що на громадсько-політичних і філософських поглядах Крижанича позначилася складна політична ситуація у Південно-Східній Європі другої половини XVII ст. Епоха, в якій довелося жити і працювати мислителю, збіглася з періодом іноземного поневолення багатьох слов'янських народів Турецькою Портою, Габсбурзькою імперією та Річчю Посполитою. В цьому регіоні Європи також постійно відчувалась експансіоністська політика Ватикану, який не обмежувався суто релігійною діяльністю, а, маючи у своєму розпорядженні армію кардиналів, єпископів, священників, монахів, широко використовував релігію в своїх політичних цілях. Як відомо, папство виступало з пропагандою «хрестових походів» проти мусульман, слов'янських та інших народів. Використовуючи ідеологію уніатства, воно прагнуло не тільки до поширення католицизму, але й до політичного контролю в Росії. Оскільки більша частина українських і білоруських земель на той час була захоплена Річчю Посполитою, папство активно діяло в цілях закріплення свого впливу на цих землях.

Здобувши теологічну освіту в Ватікані, Крижанич дуже суперечливо намагався поєднати свої проекти об'єднання слов'ян з ідеями єдності між католицькою та православною церквами.

До останніх днів свого життя він широ вірив у можливість об'єднання цих основних напрямів християнства. Підтримуючи унію (союз) католицької і православної церкви, він водночас істотно розходився з папською курією в розумінні смислу і цілей такої унії, відкидав і заперечував її католицько-експансіоністське спрямування. Ця позиція, однак, «не применшує значення Крижанича як політичного мислителя», — зазначає радянський дослідник А. Л. Гольдберг, — а лише спонукає розглядати пропоновані ним проекти суспільних і зовнішньополітичних акцій з урахуванням його релігійних планів і в світлі його мрій про національне відродження і церковно-релігійну єдність всіх слов'янських народів»³⁸.

За таких гострих соціально-політичних умов Крижанич вважав, що саме Російська держава може очолити визволення поневолених

³⁶ Там же, ч. 2, с. 145.

³⁷ Перебуваючи в армії Яна Сабеського, Крижанич загинув у битві під Віднем, приблизно 3 вересня 1683 року, віддавши своє життя боротьбі проти Турецької Порти.

³⁸ Гольдберг А. Л. Первая польская книга о Крижаниче. — Советское славяноведение, 1976, № 4, с. 104.

слов'янських народів, які зможуть «повстати і в число народів себе поставити». Росія, за Крижаничем, має стати культурним центром їх єднання, «оплотом усіх слов'ян»³⁹. Єднання слов'янських народів він бачив на шляху створення союзу рівноправних, вільних держав у їх спільній боротьбі проти «турецького та німецького рабства», а не у формі якогось «всеслов'янського царства», де б слов'яни були підданими російського царя. Право бути культурним центром такого об'єднання Крижанич, хорват за національністю, визначив за Московію. Він став першим із слов'янських мислителів, хто пророкував Росії велике майбутнє, дав своє філософсько-історичне обґрунтування важливої ролі російського народу у всесвітній історії.

Але Крижанич не обмежився тільки теоретичними ідеями єднання слов'ян. Він, зокрема, був переконаний, що створення загальнослов'янської Граматики і Лексикону (словника) дасть можливість видавати книжки, доступні для всіх слов'янських народів. Результатом його копіткої роботи стали «Грамотично изсказание об русском незику», «Обясньїе виводно о писме словянском». Спілкування слов'янських народів між собою за допомогою доступної мови, вважав Крижанич, сприятиме їхньому духовному відродженню, піднесенню національної свідомості. Ідеї Крижанича відносно слов'янської єдності мають істотне значення для правильного розуміння його поглядів.

Слід зауважити, що в дореволюційній і сучасній західній буржуазній історіографії наявні численні спроби наблизити програму об'єднання слов'ян Крижанича до пізніших теорій «панславізму». Однак, як зазначив Г. В. Плеханов, «...не слід... думати, що панславізм Крижанича має багато спільного з нашим пізнім панславізмом або слов'янофільством»⁴⁰. «Панславізм» в другій половині XIX ст. як відомо, був реакційною політичною і філософсько-історичною концепцією, що маскувала експансіоністські плани царського самодержавства на Балканах, в той час як програма об'єднання слов'ян, обстоювана Крижаничем, мала зовсім інше політичне спрямування та ідейний зміст. Спрямована проти османської і німецької агресій з метою зміцнення національної і політичної незалежності слов'ян, вона, попри всю її утопічність, все ж мала певне прогресивне історичне значення.

Торкаючись проблеми походження (етногенезу) слов'ян, Крижанич стверджував, що «слава і веліч Русі» виникли в час її власного розвитку, а не запозичені в інших країн. Він висуває (хоч ще і в теологічній формі) ідею автохтонності слов'янства: «...треба знати, що ми, руські, ніяк не менше, ніж древні афіянці, можемо називати себе автохтонами, місцевими уродженцями»⁴¹. Ця думка Крижанича була прогресивною за своїм змістом, сприяла формуванню національної самосвідомості російського народу. В цьому зв'язку мислитель у своїх творах («Политика», «Толкование исторических пророчеств») відводив багато місця полеміці, яка стосується офіційної філософії російської історії, вистовленої в «Сказаннях о князьях Владимирских», з її возвеличенням Москви як спадкоємиці Риму, спадщини київських і володимирських князів⁴². Справедливо відмічає радянський історик Б. Д. Дацюк, що Ю. Крижанича можна назвати «засновником критики текстів в російській історіографії» та «аналізу російського літопису»⁴³.

Соціально-економічний розвиток Російської держави в другій половині XVII ст. поставив на порядок денний зміну в сфері надбудованих явищ, передусім в галузі державності, політики і права. Крижа-

³⁹ Див.: Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века.— М., 1859, ч. 1, с. 115—116.

⁴⁰ Плеханов Г. В. История русской общественной мысли.— М., 1914, т. 1, с. 286.

⁴¹ Крижанич Ю. Г. Политика, с. 622.

⁴² Див. там же, с. 622—627.

⁴³ Дацюк Б. Д. Юрий Крижанич и русский народ.— Славяне, М., 1944, № 3, с. 46.

нич правильно оцінив історичне значення утворення Російської централізованої держави. Він віддає перевагу «російському варіантові» — «совершенному самовладству», бо воно забезпечувало міцну централізовану владу і, на його погляд, відповідало «божеським і філософським принципам». Вивчаючи характер політичної структури Російської держави, Крижанич вважає її найкращою формою абсолютну монархію. При цьому він спирається на теорію природного права, суспільного договору, на критерій корисності та ідею філософа на троні. На основі аналізу економічного становища і внутрішніх політичних умов в Росії він накреслює широку програму перетворень у сферах політики, економіки, культури. Крижанич вважає, що для посилення могутності Росії потрібно зміцнити централізований державний апарат, реформувати армію, законодавчо закріпити права всіх станів російського суспільства, впровадити нові різновиди сільськогосподарського і промислового виробництва, перебудувати організацію зовнішньої і внутрішньої торгівлі, розвивати науку⁴⁴. Багато пропозицій Крижанича дістало своє реальне вираження в заходах А. Л. Ордина-Нащокіна, неважаю побачити й близькість ідей відомого економіста XVII—XVIII ст. І. Т. Посошкова з творчими задумами Ю. Крижанича. Характерна думка Г. В. Плеханова, який вказував, що програма мислителя «в багатьох відношеннях нагадує програму Петра I»⁴⁵.

Багато уваги Крижанич приділяє питанню про обов'язки та покликання монарха. Як поборник абсолютної монархії він одним з перших в Росії намагався визначити сутність монархії та межі прав монарха⁴⁶. За Крижаничем, тільки «мудрий» монарх може забезпечити щасливе життя в країні, гармонію в суспільстві, не припускати помилок, бо «королівські помилки тягнуть за собою величезну і непоправиму шкоду для народу»⁴⁷. Тому «королям потрібно вчитися мудрості у хороших вчителів... книжок та... порадників, а не лише з власного досвіду»⁴⁸. Однією з найважливіших рис мудрого монарха Крижанич вважає його любов до мудрості, до освіти, потребу мати при собі філософів. Монарх повинен за допомогою «мудрих» законів турбуватись про поширення освіти, про розвиток науки, підвищення морального рівня суспільства. Принцип «загального блага» він бачить у тому, що володар має діяти в інтересах підданих, здійснюючи «блага, силу і мудрість».

На думку Крижанича, монарх повинен турбуватись про моральний стан підданих, боротися з пороками. «Мерзенні традиції», «зіпсованість моралі» — «вбивство, грабіж, пияцтво, державна зрада» — все це породжує «зле законодавстві»⁴⁹, підкреслював він, вказуючи на залежність «блага держави» від законодавства.

Разом з тим, визначаючи межі прав монарха, Крижанич наголошував на недопустимості перетворення монарха в тирана. Так, якщо монарх спотворює самодержавну форму правління і перетворює її на тиранію, то піддані можуть не підкорятися царю, не терпіти його на троні: народ «того еретика повинен скинути», бо «глас народа есть глас бога», який не терпить «великого пригноблення народа»⁵⁰. Як бачимо, Крижанич, порушуючи питання про суверенітет народу, наближається до ідей Локка. Разом з тим він іде далі західноєвропейських політичних учень Бодена, Гоббса, Г. Гроція, які позбавляли на-

⁴⁴ Див.: Крижанич Ю. Г. Політика, с. 378—450.

⁴⁵ Плеханов Г. В. Сочинения: В 24-х т.— М.; Л., 1925, т. 20, с. 290.

⁴⁶ Мордухович Л. М. Антифеодалная концепция Ю. Крижанича. — Краткие сообщения. Институт славяноведения АН СССР. М., 1956, № 26, с. 43.

⁴⁷ Крижанич Ю. Г. Політика, с. 453.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Див.: Крижанич Ю. Г. De Providentia Dei.— ЦГАДА, № 1757, л. 106; Русское государство в половине XVII века, ч. 2, с. 72.

⁵⁰ Крижанич Ю. Г. De Providentia Dei.— ЦГАДА, № 1757, л. 106.

род суверенних прав. Гоббс, наприклад, стверджував законність підкорення цілого народу завойовникові⁵¹.

В дусі філософії Нового часу Крижанич також доводив, що рівень розвитку науки залежить від державного ладу країни: «...в інших народах ми видим: в кое время кралство кое к вышнему своему величеству возрастает, яко в оно же время, при оном народе и умелети (науки.— Е. Ж.) наиначе цвествь начинаху»⁵², тобто у кожного народу політичний розквіт збігається з розумовим розвитком. Тому він вимагав, щоб діти холопів «навчившись ремеслу, одержували волю»⁵³. Турбуючись про розквіт наук, вважав філософ, держава буде міцною. А в проєктах жіночої освіти «Крижанич,— слушно відмічає П. Рогонович,— пішов далі Петра I»⁵⁴.

Підкреслимо й те особливе значення, яке Крижанич надавав праці. Могутність держави не залежить від завоювань, а криється у «всебічному розвитку виробничих сил»⁵⁵. Крижанич стверджував, що «кожний надійний прибуток має бути заснованим на праці...»⁵⁶, що праця повинна бути обов'язком представників усіх без винятку суспільних станів, закріпленим законом. З цих позицій він критикує верхівку феодального суспільства — «сарданапалів», які живуть за рахунок народу. Як пише радянський історик К. Кострін, Крижанич «засуджував... паразитизм аристократії, стверджуючи, що всі цінності створюються працею народу»⁵⁷.

Аналіз висловлювань Крижанича про роль та значення «мирської» мудрості, про сутність та місце філософії і необхідність відокремлення останньої від богослов'я; про роль розуму, знання, науки в житті людей, вивчення його класифікації науки і його думок про причини, про рух, про боротьбу протилежних начал в людині і в суспільному організмі, про закладання основ «просвященного абсолютизму» показують широку ерудицію, концептуальну своєрідність і прогресивний напрям поглядів ученого. Місце Крижанича в історії російської і західноєвропейської думки визначається не тим, що його ще зв'язувало з середньовіччям, а тими елементами вільнодумства і раціоналізму, які сприяли прискоренню змирення культури, відокремленню філософії від богослов'я і зрештою створювали необхідну інтелектуальну атмосферу для наступних петровських реформ на рубежі XVII—XVIII століть.

* * *

В статтю входить аналіз філософських і общественно-політичних поглядів Юрія Крижанича, видного славянського мислителя другої половини XVII в., розробившого програму єднання славянських народів для захисту від іноземних поработителів.

Характеризуються погляди Крижанича на предмет філософії, її співвідношення з богослов'ям і конкретними науками. Освітлюються його натурфілософські, методологічні та гносеологічні ідеї. Висунується і аргументується тезис про те, що ідейно-філософське насліддя цього мислителя необхідно кваліфікувати як мировоззренню початкової стадії переходу від пізнього середньовіччя до Нового часу.

⁵¹ Див.: Гоббс. Левнафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского.— М., 1936, с. 180.

⁵² Крижанич Ю. Г. Русское государство в половине XVII века, ч. 1, с. 109.

⁵³ Бильбасов Б. Ю. Крижанич. Новые данные римского архива.— Русская старина.— М., 1892, № 12, с. 462.

⁵⁴ Рогонович П. Крижанич и его философия национализма.— Казань, 1899, с. 31.

⁵⁵ Пичета В. И. Юрий Крижанич и его отношение к русскому государству.— В кн.: Славянский сборник.— М., 1947, с. 228.

⁵⁶ Крижанич Ю. Г. Политика, с. 380.

⁵⁷ Кострін К. Крижанич — толмач посольского приказа.— Сибирские огни, Новосибирск, 1964, № 8, с. 192.

АКТУАЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

(За матеріалами науково-теоретичних семінарів,
присвячених цій темі)

Згідно з рекомендаціями Всесоюзної наукової конференції «Історичні традиції духовної культури народів СРСР і сучасна ідеологічна боротьба» (Київ, 3—5 грудня 1981 р.), яка узагальнила результати вивчення вітчизняної духовної спадщини¹, Інститут філософії АН УРСР систематично проводить науково-теоретичні семінари з проблем історії філософської думки у вітчизняній духовній культурі.

Перший з них був присвячений темі «Філософська думка в культурі Київської Русі» (Київ, 1—2 листопада 1982 р.). Його продовженням став «Круглий стіл», організований редакцією журналу «Філософська думка»². Другий семінар — «Проблеми філософії історії у вітчизняній духовній культурі XI—XVII ст.» — відбувся у Києві 19—21 жовтня 1983 р. На третьому обговорювалась тема «Методологічні проблеми дослідження історії вітчизняної філософської думки XI—XVII ст.» (Львів, 29 жовтня — 1 листопада 1984 р.). Його було організовано і проведено спільно з Інститутом суспільних наук АН УРСР.

У семінарах взяли участь провідні медієвісти країни. Разом з представниками філософської науки тут виступали фахівці з історії та археології, історії літератури та мови, історії науки і техніки, мистецтвознавці і реставратори, працівники музеїв. На семінарах зустрілися вчені Москви, Ленінграда, Києва, Кшишинева, Вільноса, Мінська, Єревана, Львова та інших міст країни.

Завдяки залученню широкого кола спеціалістів різноманітних галузей знання на семінарах дістала втілення важлива вимога до історико-культурних досліджень — комплексний підхід до вивчення пам'яток духовної і матеріальної культури. Значна кількість доповідей стосувалася питань становлення і розвитку філософської думки братніх російського, українського та білоруського народів, інших народів нашої країни. Розвідки вчених охоплювали великий історичний період — міфологічні вірування і світогляд східнослов'янських народів до X ст., філософську культуру Київської Русі, філософську та соціально-політичну думку наступних періодів історії нашої Батьківщини аж до XVII ст. включно.

Учасники семінарів обговорили велику кількість наукових проблем. Чільне місце посідали доповіді, в яких було висвітлено

актуальні питання, пов'язані з дослідженням історії суспільної і філософської думки X—XVII ст., методологічні проблеми вивчення історії вітчизняної філософії (В. А. Малінін, В. І. Шнигарук, А. Д. Сухов, В. С. Горський, В. Ф. Пустарнаков, Р. Плечкайтис, В. М. Нічик). Доповідачі прагнули з'ясувати те місце, яке в добу середньовіччя посідала філософія в системі інших форм освоєння світу (В. С. Горський, С. Б. Кримський), розкрити систему принципів у вітчизняній філософії доби феодалізму (В. М. Нічик), статус філософії в контексті тогочасної культури (М. М. Громов), співвідношення релігійної філософії в середньовічній культурі (М. І. Кирюшко, В. В. Мільков, М. О. Чмихов, К. С. Прокошина).

Першорядне значення в історико-культурних дослідженнях мають проблеми, які стосуються вивчення джерел. На семінарах учені поділилися досвідом визначення філософського змісту в текстах давньоруської писемності (О. І. Абрамов, О. Ф. Замалеєв, Д. П. Кирик, І. В. Бичко), підкреслили необхідність застосування здобутків історичної науки, мистецтвознавства та інших дисциплін у процесі історико-філософського аналізу давньоруських писемних джерел.

Проблемам типології, специфіки, характерних рис, особливостей, структури, внутрішніх тенденцій філософської думки Київської Русі та наступних періодів присвятили свої виступи В. В. Бичков, В. Ф. Пустарнаков, Г. М. Прохоров. Простежувалась взаємодія духовної культури Давньої Русі з іншими культурними ареалами країн Сходу, Західної Європи, Візантії, Болгарії (В. О. Андрушко, О. М. Сирцова, Г. К. Мирзоян, А. І. Бабій, В. А. Малахов). Учасники семінарів розкрили історичні передумови виникнення філософської культури Київської Русі, взаємопроникнення і взаємовплив у ній традицій міфології, народної культури та християнської релігії протягом багатьох століть доби феодалізму (А. К. Бичко, В. М. Конон, М. Ф. Котляр, М. В. Попович, С. О. Пшенничий). Було переконливо показано вплив античної філософії на філософську культуру середньовічної Русі (С. Б. Кримський, М. М. Громов, Г. М. Прохоров, С. В. Бондар, Д. М. Буланін).

Значний науковий інтерес становили повідомлення, в яких йшлося про антифеодальні, антицерковні, еретичні, національно-визвольні суспільні рухи та ідеологічні течії, що позначилися на духовній культурі і філософській думці нашого на-

¹ Курганський В. О., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Всесоюзна конференція «Історичні традиції духовної культури народів СРСР і сучасна ідеологічна боротьба». — Філософська думка, 1982, № 2, с. 108—117.

² Матеріали названого Круглого столу публікуються в цьому номері журналу.

роду (І. П. Головаха, В. В. Дубровський, В. Ф. Шалькевич, В. Е. Яцук, І. В. Паславський). Вчені зосередили увагу також на аналізі таких явищ духовного життя, як Передвідродження, Відродження, Реформація, Просвітництво (М. В. Дмитрієв, А. Д. Сухов, С. А. Подокшин, М. В. Кашуба, Г. Е. Бобіне, В. Д. Литвинюв).

Багато дослідників присвятили свої виступи характернісні онтологічних, соціологічних, гносеологічних, натурфілософських, антропологічних, історіософських, етичних, естетичних, логічних та ін. поглядів представників вітчизняної духовної культури доби середньовіччя (Г. Я. Голєнченко, В. В. Бичков, Н. Ф. Пікулік, Т. О. Чайка, В. М. Бабенко, Б. О. Парахонський, Н. Т. Пугачова, Е. В. Жулінська), аналізові світогляду визначних діячів середньовічної філософської й суспільно-політичної думки (М. М. Розов, О. І. Бабій, А. Ф. Кілунов, О. С. Клевченя, А. А. Коркішко). Було розглянуто і роль окремих культурних центрів у духовному житті X—XVII ст. (І. С. Захара, Я. Д. Ісаєвич, В. Й. Омеляничук, В. Д. Литвинюв). Змістовною була критика антикомуністичних, буржуазно-націоналістичних, клерикальних фальсифікацій філософської спадщини вітчизняних мислителів (В. О. Зоц, Л. В. Поляков, Б. А. Голєвко).

Беручи до уваги те, що ґрунтовний аналітичний огляд тематики перших двох семінарів вже зроблено в нашій літературі³, далі зосередимо головну увагу на розкритті змісту виступів та наукових повідомлень, зроблених на третьому — «Методологічні проблеми дослідження історії вітчизняної філософської думки XI—XVII ст.».

Семінар відкрив зав. відділом Інституту суспільних наук АН УРСР М. В. Верніков (м. Львів). Доповідач підкреслює, що при вивченні вітчизняної духовної культури XI—XVII ст. надзвичайно важливими є методологічні проблеми. Нині перед науковцями постала необхідність сконцентрувати зусилля саме навколо них. Складність духовного життя середньовічної Русі, його недостатня вивченість, розбіжності в розумінні її інтерпретації одних і тих же духовних явищ — усе це створює труднощі в теоретичному узагальненні результатів аналітичної роботи вчених і висуває на передній план завдання теоретичного обґрунту-

вання методів дослідження історії вітчизняної філософської думки.

Зі спільною доповіддю «Спосіб існування філософії у вітчизняній середньовічній культурі» виступили В. С. Горський та С. Б. Кримський (Київ), які підкреслили необхідність включення пам'яток давньоруської писемності в орбіту вивчення історії філософії. Це утруднюється несутірністю стилю мислення, що панував у середні віки, з нормативними уявленнями про предмет філософії, які виробилися в нашій науці на основі узагальнення історії розвитку філософії як особливого типу пізнання в Новий і Новітній час. У давньоруських рукописах обмаль суто філософських текстів. Але з підтексту цих пам'яток дослідники виділяють ідеї, що мають філософське значення («філософеми»). Потрібно зважати на те, що процес історичної трансформації предмета філософії був пов'язаний не тільки зі зміною змісту і спектру її проблем, але й зі зміною типів філософствування, форм освоєння світу. Тоді характерний для давньоруської книжності стиль усвідомлення дійсності постає не як вада або вияв нерозвиненості філософської думки, а як специфічна її риса.

Основоположники марксизму-ленізму підкреслювали, що освоєння світу людиною не вичерпується пізнанням, а включає три основні форми: матеріально-практичне, духовно-теоретичне і духовно-практичне опанування дійсності. Якщо друга з них визначається пізнавальними інтересами, то третя характеризується рухом від ідеальних установок суб'єкта до їх життєвої реалізації і є не так здобуттям інформації про об'єкт, як опредметненням сутнісних сил людини. Однією з головних особливостей духовно-практичного освоєння світу є те, що воно виступає як духовна діяльність, яка протікає за схемами або алгоритмами практичних дій.

В культурі Київської Русі, відзначали доповідачі, стають домінуючими різні типи саме духовно-практичного освоєння світу. Предметом філософської думки тут була, як і в середньовічній філософії загалом, не суто теоретико-пізнавальна рефлексія, а проблематика духовно-практичного осягнення сущого, завдяки чому давньоруська філософська культура характеризувалася феноменом мудрості («софійності»), світоглядною проблематикою, ідейними установками релігійно-світоглядного і художнього опанування дійсності, вченням про «слово» тощо. Це зовсім не виключає наявності тут теоретико-пізнавальної рефлексії, однак сутність і суспільно визначені мислителями у тому, що тепер можна було б назвати духовно-практичним освоєнням світу. Практично-діяльнісна спрямованість осмислюється діячами давньоруської культури як специфічна риса філософствування, а сама філософія розуміється як знання і ловчання на основі знання. Вона тлумачиться не просто як абстрактне теоретизування, а як практична мораль.

«Філософія у контексті середньовічної культури» — такою була тема доповіді

³ Див.: Мильков В. В. Проблемы древнейшего периода отечественной философии. — Филос. науки, 1984, № 3, с. 157—160; Мильков В. В. Проблемы древнейшего периода отечественной философии: (По материалам научно-теоретического семинара «Философская мысль в культуре Киевской Руси»). — В кн.: Становление философской мысли в Киевской Руси. М., 1984, с. 85—94; Колосова В. Філософська думка в культурі Київської Русі. — Радянське літературознавство, 1983, № 9, с. 78—80.

М. М. Громова (Москва). Для сучасного дослідника, наголосив промовець, символізм філософем, властивих середньовічному стилю мислення, пластичність та асоціативність поетичних образів, в яких виражалось розуміння навколишнього світу, визначають своєрідність філософського знання епохи феодалізму, яке зовсім не зводиться до аналітичних і понятійно-логічних форм думки. Найважливішим призначенням філософії вважалось вироблення настанов для «добродійного» життя. Серед особливостей середньовічної свідомості найяскравіше виявлялася така, як поширення конфронтації добра і зла на всю світоводову.

Середньовіччя, в відміню від раціоналізму й панлогізму філософії Нового часу, як відзначалося в доповіді, характеризується не менш оригінальною концепцією панетизму, де моральній інтерпретації підлягають всі явища буття і свідомості. У розумінні світу як непримиренної боротьби добра і зла виявляє себе максималізм середньовічної свідомості, яка не визнає діалектичного взаємопроникнення протилежностей. Персоніфікація добра і зла породжена глибоко емоційним переживанням світу середньовічною людиною. Важливо й те, що середньовічна доктрина добра і зла, світла і півми сприймалася не лише як суб'єктивна характеристика свідомості, але й як об'єктивне відношення самого буття. Тому, підкреслив М. М. Громова, середньовічну духовну культуру, у тім числі й філософію, не можна прямолінійно порівнювати із сучасною. Вона має свої канони, свої принципи, свої ідеали.

З доповіддю «Тип і специфіка давньоруської філософії» виступив Л. В. Поляков (Москва), який проаналізував наявні в радянській літературі підходи до цієї проблеми, обґрунтував власну позицію з обговорюваного питання. Він зауважив, що на XI—XIII ст. у світовій культурі визначилися декілька вихідних різновидів філософії: класична грецька, індійська та китайська. Вони, на думку доповідача, й утворюють перший історичний тип філософії. З появою християнства, ісламу, буддизму розпочинається формування нових її різновидів, що виникли у межах кожної з світових релігій. Це привело до утворення другого типу філософії. До нього, відзначалося у доповіді, слід віднести руські писемні тексти. Розкриваючи специфіку давньоруської філософії, потрібно вказати на її трансцендентну метафізичність, сакралізованість й інституціональний характер. У понятті «давньоруська філософія» треба розрізнати три аспекти: термінологічний, понятійний та культурно-історичний. «Філософія» як термін генетично належить давньогрецькій культурі. Поняття «філософія» означає певний спосіб осмислення людиною світу і самої себе, спосіб, який історично виник і був успадкований як традиція. Нарешті, з культурно-історичного погляду «філософія» є те, що в даній культурі позначали цим словом.

Доповідач вважає, що тексти давньоруської писемності типологічно можна залічити до патристичного періоду розвитку

християнської філософії. Специфічність давньоруської філософської думки, на думку Л. В. Полякова, полягає в тому, що вона, будучи різновидом патристички, виступає лише «практичною філософією», як її розуміли починаючи від Дамаскіна і кінчаючи Серапіоном Володимирським. Отже, письмові пам'ятки давньоруської культури до середини XIII ст. доповідач вважає різновидом патристичних практично-філософських текстів.

Про труднощі історико-філософського дослідження середньовічних текстів і засоби їх подолання йшлося у виступі О. І. Абрамова (Москва). Він підкреслив, зокрема, дискусійність питання про місце філософії в культурі Київської Русі. Нині воно потребує уточнення й конкретизації на основі історико-філософських досліджень. Але тут перед істориком філософії постає питання — де і як шукати філософську проблематику в текстах середньовічної руської писемності?

Характерне для початкових етапів західноєвропейського філософствования розчинення філософської проблематики в релігійній виявилось і в різних за жанром та стилем пам'ятках давньоруської писемності. Тому дослідникам історії вітчизняної філософії належить значно розширити коло джерел, які підлягають аналізу. Сюди мають увійти, на думку доповідача, грецькі й руські церковнослужбні книги, пам'ятки перекладної богословської літератури, що поширювалися на Русі, не кажучи вже про тексти, що увібрали перший досвід власного філософствования давньоруських книжників.

На думку А. Д. Сухова (Москва), чия доповідь була присвячена деяким методологічним проблемам вивчення вітчизняної філософської культури, суспільна свідомість стародавніх русичів періоду раннього феодалізму (IX—XI ст.) перебувала в прямій залежності від боротьби первіснообщинного і феодального устроїв, була несталою, рухомою, зазнавала коливань і змін. Специфіка соціального розвитку на Русі порівняно з класичними зразками цього розвитку полягала, зокрема, в тому, що на зміну первіснообщинній формації, минаючи рабовласницьку, прийшов феодалізм.

Оскільки феодальна ідеологія знає здебільшого тільки релігійну форму виявлення, феодальна верхівка відчувала потребу в новій релігії і проблема вибору її переживалась з великою гостротою. Опанування філософських знань, що проникли на Русь з Візантії та Болгарії разом з введенням християнства, створило ґрунт, на якому самостійно розвивалась філософська думка Київської Русі. Якщо в Західній Європі католицизм настійно домагався підкорення філософії, то у східноєвропейському регіоні, де була поширена православна віра, справа стояла інакше. Православ'я зазіхало на самі буття філософії, вважаючи, що воно повністю здатне взяти на себе її функції. Тому філософська думка постійно поглиналась православ'ям, була немовби занурена в його надра. Філософія Київської Русі, на думку доповідача, є

філософією середньовічною, якщо мати на увазі її належність до історичної епохи, і феодальною за своєю формаційною сутністю.

В. М. Нічик (Київ) у доповіді «Система принципів у вітчизняній філософії доби феодалізму» обґрунтувала думку про те, що панування релігійної ідеології в тогочасній суспільній свідомості, зрощення філософії з монотеїстичними релігіями зумовили виникнення в духовній культурі певної системи принципів. Перший з них — принцип теоцентризму — пов'язаний з відчуженням і обожненням сутнісних сил людини в антагоністичному суспільстві, коли створена нею культура і власна історія сприймаються як «справа рук божих». Другий принцип — створення богом світу з нічого, тобто принцип креаціонізму, — є відображенням абсолютизації й ідеалістично перекрученого усвідомлення безмежної творчої могутності людської праці, духовної діяльності, слова. Вершиною створеного світу, за тогочасними поглядами, є людина. Вона — вінець створеного, цар і господар живої і неживої природи. Світ, за цими уявленнями, є антропоцентричним, він існує для людини, а сама людина — для бога. Людина перебуває на грані тілесного й духовного. Своім тілом вона належить світові, а своїм розумом, волею, душею — богоподібна і, отже, посідає проміжне місце між богом і світом. Принцип антропоцентричності світу є одним з головних в духовній культурі феодальної доби.

За феодалізму формується розуміння людини, в основу якого покладено персоналізм — один з фундаментальних принципів тогочасної культури. Людина уявляється як іпостась, персона, неподільний індивід, особистість, створена за образом і подобою бога, вона має душу, розум, свободу волі. Вона є замкненим у собі світом, в якому протидіють душа й тіло, відчуття і розум, обов'язок і схильність, добро і зло. Кожна особистість, за тогочасними уявленнями, належала до певного шабля ієрархії, стану, корпорації, а тим самим і до ієрархії загалом. Принцип ієрархізму ставив чи корпорації — вихідний у розумінні феодального суспільства. Місцем в ієрархії, належністю до певної корпорації визначаються гідність людини, її суспільне становище. Земля ієрархія виводилася з небесної, хоча насправді остання являла лише відчужене зображення першої.

З принципу креаціонізму випливають ще декілька основоположень. До їх числа належить принцип історизму, який «розпрямляє» циклічний час міфологічного світогляду в лінійний і надає йому есхатологічної спрямованості в майбутнє, а також принцип «софійності» світу, згідно з яким земний світ розглядається як книга, де речі виступають знаками й символами мудрості творця. Алегоричність, метафоричність, символізм, широко використовували в середньовічному філософстві, тісно пов'язані з принципом «софійності».

Що ж стосується пізнання, то його вихідним принципом вважалось «одкровення». Викладене в Біблії пророками й апо-

столами, воно розглядалось як основа й джерело знання, як єдиний критерій істинності.

Доповідка спинилась і на інших принципах, зумовлених пануванням теології в добу феодалізму: принципи «безсмертя душі і воздання», принципи самопізнання, морального вдосконалення та ін. Всі вони утворюють систему з певним ядром і розгалуженою структурою. Її формування відбувається в період розкладу рабовласницького суспільства. Поступово, приблизно з X ст., разом з іншими елементами світової культури ця система сприймається, переосмислюється і модифікується вітчизняною філософською думкою. Так само як і в західноєвропейській духовній культурі, розклад наведеної системи принципів у вітчизняній філософії розпочався ще задовго до того, як феодалізм залишив історичну сцену. Разом зі зміною системи принципів, що на них ґрунтується притаманний феодалізму спосіб філософствування, змінюється і стиль мислення, зокрема, розвиваються загальнокультурні поняття та категорії, в яких виражається переорієнтація мислення від богопізнання до пізнання людини і природи.

Доповідь про ідейні течії у філософській думці XI ст. зробив В. В. Мільков (Москва). Висвітлюючи цю малодосліджену проблему, він відзначив, що становлення феодальних відносин зумовило докорінні перебудови у сфері суспільної свідомості. На арену духовного життя, відповідно до класової структури феодального суспільства, виступили дві антагоністичні соціальні сили, кожна з яких мала своїх ідеологів. Князя і дружину підтримувала церква. Основна ж маса населення схилилась до традиційного общинного устрою. У зв'язку з тим, що соціальна нерівність посилювалась, ідеал справедливого суспільного устрою народ вбачав у минулому. Живими носіями патріархальних традицій були волхви. Звернути увагу на це протистояння, зауважив доповідач, важливо тому, що давньоруське духовне життя здебільшого неправомірно характеризують як якусь неподільну цілісність, монолітність якої нібито забезпечувалась цілковитим пануванням монотеїзму, православного релігійного світогляду.

Волхвам же було притаманне саме пантеїстичне осмислення дійсності як арени взаємодії сил, обожнених і персоналізованих у різноманітних образах. У міфологічній свідомості ці сили незмінно уособлювали ідею парності, що виражала єдність активного (небесного) і пасивного (земного) начал. Такою інтерпретацією волхви немовби підкреслювали, що причина усіх змін — у самій природі. Так у вітчизняній духовній культурі зароджувались найвноматеріалістичні тенденції. На противагу волхвам, давньоруські християнські проповідники обґраженню «тварістю» земному світові протиставляли безтілесне божественне начало.

Найдавнішим вітчизняним християнським мислителям властиві не тільки конфронтація й боротьба з політеїзмом, але й свідоме поєднання деяких політеїстичних по-

глядів з християнськими, монотейстичними. Після переплетення політеїстичних і монотейстичних ідей характеризує релігійно-християнський напрям на Русі як оригінальний, відмінний і навіть подекуди ворожий стосовно ортодоксально-грецького, що остаточно переміг лише в XII ст. Грецький ортодоксальності протягом всього XI ст. протистояв оптимістичний, «заземлений» і в певних межах віротривний ідейно-релігійний напрям, що не тримався руслу патріаршої церковної політики.

Проблему історико-філософського тлумачення сникретичних за своєю природою пам'яток давньоруської писемності було проаналізовано в доповіді І. В. Бичка, виступах Н. Ф. Пікулік і Б. О. Параконського.

Деякі виступи на семінарі мали предметом розгляд ставлення представників давньоруської культури до найдавніших міфологічних уявлень східних слов'ян. Зокрема, М. Ф. Котляр прослідкував використання давньоруськими літописцями фольклору як джерела, з якого вони виводять власну історичну концепцію.

Філософсько-світоглядному змістові давньоруського героїчного епосу було присвячено виступ А. К. Бичко. Проблеми взаємодії християнського світогляду з найдавнішим народним світосприйняттям розглядалися у виступах М. О. Чмихова, С. О. Пшеничного та ін.

На семінарі висвітлювався також чи не найбільш малодосліджений в сучасній історико-філософській літературі період — XIV—XVI століття (наприклад, у доповіді Г. М. Прохорова «Платон, Піфагор і «Великий Діонісій» в «Слові о претавленіи великого князя Дмитрия Ивановича, царя Русского», виступах Г. Я. Голенченка, В. М. Бабенка та ін.).

Методологічні проблеми, пов'язані з дослідженням історії філософської естетичної думки, розглядалися в доповідях В. В. Бичкова, виступах Н. В. Пилігінної, Т. В. Любимової, М. А. Карміна.

Співвідношення давньоруської філософської думки з західно-європейською та східною традиціями обговорювалось також В. А. Малаховим та ін. Своєрідність

середньовічної філософської культури Білорусії, її ідейні джерела аналізувались у доповідях С. А. Подокшина, М. В. Дмитрієва, В. В. Дубровського.

Я. Д. Ісаєвич спинився на питанні про тези диспутів, що відбувались у братських школах, академіях та інших навчальних закладах України XVII ст. Доповідач переконливо довів важливість використання тез як істотного джерела вивчення вітчизняної історії філософської думки.

Стан розробки філософської проблематики в Києво-Могилянській академії висвітлювали у своїх виступах М. В. Кашуба, А. А. Коркішко, В. Й. Омеляничук та ін. В. І. Пріленський та І. А. Миколаєва показали внесок вітчизняних вчених дорадянського періоду у вивчення історії вітчизняної середньовічної думки.

У роботі семінару взяли участь учепі з Литви, Молдавії, Вірменії (Р. Плечкайтис, О. І. Бабій, Г. Є. Бобине, Г. К. Мірзоян), які розповіли про досвід дослідження історії середньовічної вітчизняної думки науковцями братніх радянських республік.

Робота семінарів показала продуктивність марксистсько-ленінської методології в дослідженні історичного минулого. Доповідачі переконливо спростували твердження про «нефілософський» характер вітчизняної культури, показали, що ці твердження пов'язані насамперед з недостатньою вивченістю давніх періодів розвитку вітчизняної філософії. Результати досліджень, апробовані на семінарах, переконливо свідчать, що наш народ має давні й багаті традиції філософської думки, традиції, які розвивались в руслі загальноєвропейських закономірностей генезису філософського мислення за доби феодалізму, хоча вияв цих закономірностей був специфічним.

Учасники третього семінару ухвалили рішення провести у 1985 р. черговий науково-теоретичний семінар, присвячений 800-річчю «Слова о полку Ігоревім».

С. В. БОНДАР

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ ВИПУСКАЄ В 1985 РОЦІ КНИГУ:

ТРИПОЛЬСКИЙ В. А. СОЦИАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ И ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТИ.—

12 п. л.— 80 к. 10 000 экз.

Діяльність людей детермінується об'єктивним світом, через їх потреби і інтереси. Вони виступають спонуканням, вихідним стимулюючим фактором активності індивіда в усіх сферах життєдіяльності.

В монографії розкриваються природа і зміст соціальних інтересів людини у соціалістичному суспільстві, їх детермінуюча роль у формуванні ціннісних орієнтацій, трудової активності, комуністичної переконаності, громадянськості.

Розрахована на викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

(Круглий стіл журналу «Філософська думка»)

Помітним явищем історико-філософських досліджень останнього десятиріччя є зростання в загальносоюзному доробку істориків вітчизняної філософії кількості розвідок, присвячених аналізу філософських проблем доби феодалізму, філософських ідей, притаманних духовній культурі Київської Русі. Особливу увагу вчені приділяють визначенню специфіки і статусу філософії в даній культурі та співвідношення філософії з іншими формами суспільної свідомості. Саме ці проблеми були в центрі уваги учасників засідання Круглого столу, організованого Інститутом філософії АН УРСР і журналом «Філософська думка».

Відкрив засідання В. Г. Табачковський (доктор філософських наук, член редколегії «Філософської думки»). Він зазначив, що журнал широко публікує матеріали, присвячені історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки з таких основних тематичних напрямів: 1. Проблеми ленінської філософської спадщини. Історія марксистської філософії; 2. Історія вітчизняної філософії. Ідейні зв'язки російських і українських революційних демократів; 3. Історичні корені єднання духовних культур братніх народів СРСР. Філософія в Києво-Могилянській академії; 4. Вітчизняна філософська думка і світова культура; 5. Історія філософської і суспільно-політичної думки братніх народів СРСР; 6. Взаємозв'язок філософських культур слов'янських народів; 7. Проблеми історії світової філософії; 8. Методологічні проблеми історико-філософських досліджень.

В. Г. Табачковський докладно охарактеризував публікації з вказаних проблем, здійснені журналом в останні роки, підкресливши, що в ряді випадків підготовка циклів статей з відповідної проблематики стає основою колективних монографій з історико-філософської проблематики, які видаються Інститутом філософії АН УРСР.

В. С. Горський (доктор філософських наук, Інститут філософії АН УРСР). Актуальні дослідження давніх етапів історії вітчизняної філософської думки.

Однією з характерних ознак сучасного стану історико-філософських досліджень в нашій країні є помітна активізація зусиль, спрямованих на поглиблене вивчення найдавніших етапів розвитку вітчизняної філософської культури. Мабуть, можна говорити про наявність в розвитку культури певної закономірності, згідно з якою міра заглиблення в історичну традицію минулого, яка залучається до складу актуального базису сучасного культурного життя, залежить від масштабу «прориву в майбутнє», що здійснюється сьогочасною культурою. Грандіозність перспектив комуністичного будівництва, що визначаються в процесі розвитку культури сучасного суспільства зрілого соціалізму, природно, зумовлює необхідність залучення і актуалізації в її складі всіх тих багатств, що були нагромаджені людством протягом попередніх тисячоліть. На жаль, сучасний етап наукового вивчення історії вітчизняної філософської культури ще не задовольняє реальні потреби суспільства у відтворенні цілісної картини розвитку філософської, взагалі суспільної думки народів нашої країни. Причому кількість «білих плям» на цій картині зростає в геометричній прогресії мірою збільшення часової відстані між певним історичним етапом і сучасністю. Якщо ми непогано знаємо стан вітчизняної філософської думки, скажімо, ХІХ ст. (хоча й тут є ще чимало проблем, які чекають на своє розв'язання), то значно менше відомостей маємо про філософське життя у ХVІІІ ст. А починаючи від

ХVІІ ст. і далі в глибокі віки до періоду Київської Русі включно, ми можемо говорити лише про окремі «розвідки», до того ж далекі від досконалості.

Недостатня наукова розробленість проблем вітчизняної філософської думки доби феодалізму використовується ідеологами сучасного буржуазного націоналізму, клерикалізму для різного роду спекуляцій, вигадок, для ідеологічних диверсій. Наприклад, кількість виступів наших ідейних ворогів з питань давньої історії культури народів нашої країни останніми роками значно зростає, причому «піки» їхньої підривної діяльності припадали на святкування 60-річчя СРСР, 1500-річчя Києва та ін. Нині подібні виступи активізуються в рамках пропагандистської кампанії, яка розгорнулася на Заході в зв'язку з наближенням 1000-ліття введення християнства на Русі.

Зважаючи на сказане, слід позитивно розцінити активізацію зусиль дослідників щодо вивчення давніх етапів розвитку філософської культури народів нашої країни.

Певні здобутки тут мають і вчені нашої республіки. Передусім слід нагадати про плідні результати, які одержано протягом останніх 10—15 років у справі вивчення філософської спадщини професорів Києво-Могилянської академії. Здобутки вчених Києва і Львова щодо цього добре відомі фахівцям у нашій країні й за кордоном і дістали високу оцінку наукової громадськості. Певних результатів досягнуто і в координації зусиль істориків філософії, які вивчають давні етапи розвитку вітчизняної філософської думки. Значною мірою цьому сприяло проведення в грудні 1981 року Всесоюзної наукової конференції «Історичні традиції духовної культури народів СРСР»

і сучасна ідеологічна боротьба», а також теоретичного семінару з актуальних проблем дослідження філософської думки Київської Русі, який відбувся в листопаді 1982 року в Інституті філософії АН УРСР. Гадаємо, такі форуми мають провадитись регулярно. Важливо, щоб у них брали участь не лише історики філософії, а й історики, літературознавці, фольклористи, філологи, археологи — всі, хто досліджує стародавню вітчизняну культуру. Адже синтетичний характер цієї культури вимагає об'єднання творчих зусиль представників різних сфер суспільствознавства.

Щодо перспектив дослідження середньовічної вітчизняної філософської культури хотів би звернути увагу на актуальність вивчення явищ, що становили зміст її розвитку протягом XIV—XVI ст. Йдеться про період, пов'язаний з процесом формування на ґрунті єдиної давньоруської народності трьох братніх народів — росіян, українців і білорусів.

Подекуди, характеризуючи культуру цього періоду, обмежуються екстраполяцією моделі, що була вироблена на основі вивчення давньоруської культури X—XIII ст. У певних межах така процедура правомірна, оскільки культура Київської Русі виступала тим спільним ґрунтом, на якому здійснювалося формування національних культур трьох братніх народів. Проте своєрідність соціально-економічних і культурно-історичних умов життя росіян, українців і білорусів тієї доби спричиняла й суттєві відмінності розвитку спільного духовного багатства братніх народів — давньоруської культури. Виявити цю своєрідність можна за допомогою конкретного історико-філософського дослідження пам'яток давньоруської культури періоду формування цих народів. Тоді можна буде ставити питання про відтворення цілісної картини розвитку вітчизняної філософської думки доби феодалізму й розкриття механізму тогочасної взаємодії філософських культур трьох братніх народів, взаємодії, яка становить характерну особливість їх розвитку протягом всієї історії.

А. Д. Сухов (доктор філософських наук, Інститут філософії АН СРСР). Про характер соціальної детермінації і орієнтації суспільної свідомості в Київській Русі.

В. С. Горський правильно наголосив на необхідності відтворення цілісної картини розвитку вітчизняної філософської думки доби феодалізму, зокрема періоду Київської Русі. Однак для цього, на наш погляд, потрібно насамперед з'ясувати характер соціальної детермінації суспільної свідомості того часу.

IX століття покінчило з первіснообщинною формацією на значній території, зайнятій східними слов'янами, і започаткувало феодальну. В цей перехідний період — період раннього феодалізму — інтенсивно розкладалися ще досить поширені родові суспільні відносини, формувалися нові, а поряд з феодальним укладом, який став з IX ст. формально визначальним, продов-

жували існувати також первіснообщинний і рабовласницький. Боротьба між цими укладами відображалася і в суспільній свідомості. В умовах багатукулдності суспільного життя Київської Русі прогресивні компоненти цієї свідомості, які генетично і функціонально були пов'язані з феодальним укладом, допомагали йому оформитися і зміцнитися, вистояти в боротьбі з відсталими укладами і, в кінцевому підсумку, подолати їх. Плеємінний союз східних слов'ян в IX ст. переріс у якісно нове, державне об'єднання. Формою державності Київської Русі стала ранньофеодальна монархія.

Феодальна ідеологія, як відомо, не знає іншої форми, крім релігійної. Тому феодальна верхівка Київської Русі гостро відчувала потребу в новій релігії, яка б адекватно відповідала її класовим інтересам.

Спочатку була зроблена спроба створити «свою» релігію, використавши традиційні релігійні уявлення східних слов'ян. Після того, як ця спроба зазнала невдачі, феодальна верхівка Київської Русі почала пошук такої релігії серед уже наявних світових релігій, і він, як відомо, завершився «хрещенням Русі». Отже, східне відгалуження християнства, будучи офіційною релігією Візантійської імперії, стало також і державною релігією в Київській Русі і в східноєвропейському регіоні. Політична ситуація в ньому була несталою, що спричинялось не тільки переходом від одного укладу до іншого, а й міжусобицями і боротьбою проти набігів печенігів, татар та інших воєвничко настроєних сусідів давньоруської держави. За цих умов християнство об'єктивно сприяло зміцненню централізованої влади Клева, утвердженню феодальної державності Київської Русі.

Г. М. Прохоров (доктор філологічних наук, Інститут російської літератури АН СРСР (Пушкінський дім, Ленінград). Формуютьочі начала в культурі Київської Русі.

Своєрідність розвитку давньоруської держави, культури і суспільної свідомості стародавніх русичів можна виявити лише через конкретне історико-філософське дослідження культурних пам'яток періоду формування трьох братніх народів. Тільки такий підхід дає змогу показати формуютьочі начала в культурі Київської Русі.

Якщо розглядати культуру як своєрідні мости, що зводяться народами для спрямування і розвитку суспільства відповідно до соціального ідеалу, то їх можна розрізнити за орієнтаціями щодо того чи іншого ідеального «часу», який виступає немовби точкою відліку культури. Кожній орієнтації при цьому відповідає особливий тип суспільного самовизначення, етнічної інтеграції, ансамбль мистецтва, а також своя система жанрів літератури з їх особливим «матеріалом».

У дохристиянській Русі панувала, судячи з усього, ціннісна орієнтація на минуле, яка передбачала самовизначення людини по

крові, етнічну диференціацію по родах, комплекс прикладних мистецтв, пов'язаних з родовими і календарними обрядами, усну словесну творчість, що опіювала подвиги героїв (типу гомерівського, скандинавського, монгольського та ін. епосів) і поетизувала природний річний цикл. Це — «література», яка зберігається в пам'яті і сприймається на слух.

У феодальному суспільстві можуть співіснувати (взаємозбагачуючись або витісняючи одна одну) різні культури — не тільки одного спрямування, «паралельні» (як, наприклад, пов'язані з різними родами — племенами), а й різних спрямувань, як це було, зокрема, і в Київській Русі. Мірою того, як християнство поширювалось у тогочасній суспільній свідомості, змінювалися й культурні орієнтації щодо часу, який вважали «ідеальним», точкою відліку літописів. Цей процес був, однак, внутрішньо суперечливим: ідеал християнської вічності тривалий час поступався місцем у суспільній свідомості ідеалові минулого («золотому вікові») в тій чи тій його інтерпретації в життєписі різних родів. Певний час в Київській Русі ці дві культури відповідали, так би мовити, географії влади: християнство було культурною центральною владою, язичництво — периферійною. Відомі навіть утиски прибічників християнства. Скажімо, князь Святослав Ігорович, мати якого, княгиня Ольга, уже була християнкою, іншим християни не забороняв, «но ругахуся тому», і сам хреститися не хотів, побоюючись, що його дружинники «сему смеятися начнут»; при його сніні Володимирі Святославовичі були побиті в Києві варяги-християни. Язичників відмовлялися використовувати для своїх потреб досягнення мистецтва і літератури, пов'язані з християнством, — наприклад, матеріали і способи іконопису для зображення язичницьких богів або південнослов'янську чи грецьку писемність християнських книг для запису мифів, народних сказань, пісень та ін. Християнство було, як бачимо, саме введене згорі, силою великокняжої влади — і це була передусім політична, а не духовна акція.

«Хрещення Русі» при князі Володимирі і наступна християнізація країн означали, що уявлення про вічність, яка поступала для християн і кризь минуле (завдяки вірі в акт творення), і кризь майбутнє (завдяки вірі в страшний суд та вічне життя), і кризь сучасне (віра в силу молитви, можливість чудес), стало перетворюватися у провідний ідеал, витісняючи минуле з його домінуючих позицій. Відповідно до цього особисте самовизначення за вірою почало поступово підноситися над самовизначенням по крові, а єднання в церковну общину — над родовим (чи, точніше, над родовими об'єднаннями, за винятком, однак, усвідомлення належності до правлячого роду). Культ роду та землі був живий у княжому середовищі принаймні по XIII ст. Православна церковна ідеологія і усвідомлення політичної належності до правлячого роду руських князів стали двома взаємодопов-

нюючими принципами етнічної інтеграції. Нова для Русі писемна література, яка розглядала все вже з погляду християнського ідеалу вічності, могла існувати тільки за умов достатнього поширення грамоти, бо ж охороном її творів була рукописна книга. Однак для народу головним джерелом залишалася не писемність, а усна літературна традиція. Тільки визнання за великокняжим родом права на владу в державі забезпечувало деякий авторитет ідеалу «минулого» в юридичній літературі і в літописанні — я маю на увазі письмову фіксацію — тим самим визнання поряд з нормами церковного права деяких традиційних, дохристиянських правових звичаїв, а також відображення в літописі сюжетів успішних родових переказів чи епічних творів (наприклад, про загибель Олега, про помсту Ольги та ін.). Співіснування в суспільній свідомості, — і в першу чергу в офіційній, великокняжій, державній ідеології — ідеалів минулого і вічності виявилось і в факті церковної канонізації (як святих) князів Бориса і Гліба, у непротивленні яких братови-вбивці поєднувалися візирі і родової покори старшому, і християнської смиренності; з канонізацією ж була пов'язана поява низки присвячених їм писемних літературних творів, де, однак, не простежується вплив поетики усної літератури. Варто наголосити, що поки язичництво як суспільне явище було для церкви небезпечним противником, зрощення поетики усної і писемної літератур не відбувалося.

Подолання цього розриву писемною літературою стає помітним приблизно через двісті років після введення християнства на Русі, коли і було створене «Слово о полку Ігоревім», в поезиці якого поєднувалися і писемне, ораторське «слово», і усна хвалебна пісня князю. Процес зближення і, мабуть, взаємозбагачення двох літератур тривав і в XIII ст. («Слово о погібелі Русской землі», цикл рязанських повістей про Батгева навалу та ін.), але надовго був загальмований ординським ігом. Більших втрат від нього мали зазнати, як нам здається, дохристиянська культура й ідеали минулого, пов'язані з певними могилами предків, родовими та сімейними традиціями, а не значно більш екстериторіальна феодальна культура й християнський ідеал вічності. Та й самі ці біди й нещастя могли сприйматися у масовій свідомості як покарання за двовіру. У ході державно-політичного відродження Русі, що почалося в XIV ст., боротьба «паралельно існуючих» культур вже не була провідним процесом у культурному житті, поступившись місцем процесам збагачення колішньої писемної літератури за рахунок звернення до давньоруської писемної літератури доординських часів, а також до писемних же літератур Візантії, Болгарії і Сербії.

В. В. Мільков (кандидат філософських наук, Інститут філософії АН СРСР). Світоглядні установки в давньоруській писемності.

Давньоруську думку іноді характеризують як певне цілісне утворення, монолітність якого забезпечувалась пануванням православного світогляду. Однак, як правильно зазначив Г. М. Прохоров, невіправдано мало приділяється уваги аналізу причин світоглядної неоднорідності культурної спадщини Київської Русі. Уже перші літературні твори містять матеріал, який свідчить про протилежні підходи їх авторів до розв'язання таких корінних питань буття, як тлумачення природи божественного, а також питань, пов'язаних з проблемою свободи волі і необхідності.

Спираючись на висновки джерелознавців про літописні зводи, об'єднані в «Повість временных лет», можна навіть згрупувати тексти за їх ідейною спрямованістю. Так, до циклу літописних записів 70—80-х рр. XI ст. належить «Повествование о волхвах» — тематично цілісний філософський памфлет, який розповідає про ідеологічні обставини, пов'язані з повстанням волхвів, і відображає, зокрема, диспути перших апологетів християнства на Русі з язичницькими жерцями з питань світобудови. «Повествование» свідчить, що перебудова свідомості відповідно до принципів християнського монізму в ті часи тільки починалась. Аргументація давньоруського книжника виявляє виразний вплив на нього дуалістичних релігійних концепцій. Автор оповіді не сумнівається в реальності біса так само, як і в існуванні язичницьких богів та їхній владі над людьми, проповідує своєрідний етичний дуалізм, смисл якого полягає в тому, що всі чинки визначаються в кінцевому підсумку або добрим, або злим демургом. Книжник стверджував, що «земля і люди» перебувають під владою бісів, яких він отожднює з язичницькими богами, що зводять з праведного шляху.

Монізм проводився лише в плані креаціонізму. Сатана хоч і зберігав, на думку автора «Повествования», деякі творчі начала (богомільський міф про створення людини), але вже не міг сперечатися з богом на небі — отож, відповідальність за земні біди переносилась в кінцевому підсумку на бога-творця. Спрощувалося також релігійне розуміння гріховності і відплати; так, питання про вроджену гріховність людини не ставилося взагалі.

Позиція автора літопису перекликається з оптимістичним світосприйманням Іларіона, яке відбілює в «Слове о законе и благодати». Згідно з переконаннями Іларіона, бог відбирає у владки темряви народ за народом. «Честі» хрещення удостоїлись і русичі, що відкрило їм шлях до спасіння». Такі погляди близькі до адаптаціонізму — «божественного усновлення» через хрещення. Світоглядна його основа — пережитки дуалізму, переконаність у «факті суперництва» божественної і бісівської сил за володіння людиною. Отже, ідейні установки автора літописного «Повествования» і «Слова» споріднені.

Полемічно загострена проти цього ідейного напрямку так звана «теорія казней», сформульована в літописному зводі кін-

ця XI — початку XII ст. Ідейна основа цієї літописної концепції — послідовне проведення принципу свободи волі і покарання за гріхи самовладного людства. Твердження, що над людиною не може тягати ніяка зовнішня сила, має антидуалістичне спрямування. Вона не залишала місця життєрадісності й оптимізму, знецінювала реальне, земне життя і природні нахили людини, проповідувала, що «заслужити спасіння» можна лише спокутою, покорою, аскезою.

До кола творів, які відбивають протиставлення різних релігійних концепцій, належать дві версії «Життя Бориса и Глеба» — «Чтение» і «Сказание». «Сказание» поряд з антигрецькою спрямованістю, властивою Іларіону і автору «Повествования», проводить ідею заступництва, стверджує, що несправедливість «божественного покарання».

«Чтение» за всіма основними рисами протилежне «Сказанию». Тут панує абстрактний, надприродний, віддалений від світу бог. Мученицька загибель князів перетворюється у повчальний факт — ніхто не може суперечити волі бога. «Благодать і спасіння» можна заслужити тільки спокутою, смиренням, якомога більшим приниженням власного Я, готовністю прийняти будь-яке виявлення «божчої волі», хоч яким би суворим воно було. В цьому «Чтение» розвиває далі релігійну концепцію «казней божих» і протистоїть ідейно «Сказанию» і книжній традиції, що змикається з ним. У феодальному суспільстві подібні ідейні незгоди відображували не тільки суперництво між різними ідеологічними (релігійними) течіями, а й — опосередковано — тодішні політичні конфлікти.

Отже, можна вважати, що «Сказание» так протистоїть «Чтению», як «Повествование», «Слово» Іларіона і «Изборник» 1076 р. — літописному слову «О казнях божих». Тому є всі підстави говорити про існування різних (іноді — протилежних) напрямів у давньоруській думці вже в перші століття після введення християнства. Останнє не тільки не розв'язало ті соціально-політичні проблеми, з якими стикалося давньоруське суспільство в добу феодалізму (як про це твердять інші церковники, приписуючи християнству «миротворчу місію»), а де в чому й загострило їх, додавши до проблем соціальних ще й релігійні конфлікти.

С. В. Бондар (аспірант Інституту філософії АН УРСР). Деякі висновки з історико-філософського аналізу «Изборника Святослава 1073 р.» та «Изборника 1076 р.».

Незважаючи на значну активізацію досліджень початкового періоду вітчизняної філософської думки, історико-філософські розвідки, спрямовані на систематичний та цілісний аналіз окремих «нетрадиційних» пам'яток давньоруської писемності, все ще не здійснені. Методологічно доцільно розпочинати історико-філософські дослідження давньоруської культури саме з повного аналізу окремих текстів, спрямованого на

розгляд усього комплексу філософських ідей, які дістали своє відображення в їх змісті. Такі дослідження мають починатися зі з'ясування філософського змісту найбільш давніх та репрезентативних щодо цього текстів.

Плідність такого методу підтверджується тими результатами, які одержані у процесі історико-філософського аналізу «Изборника Святослава 1073 р.» та «Изборника 1076 р.».

Ці пам'ятки вітчизняної і світової культури за їх насиченістю філософсько-світоглядними ідеями та впливом на творчі наступного періоду можна використовувати як цінні джерела для реконструкції процесу зародження і становлення філософської культури Київської Русі. Вони містять достатній матеріал для з'ясування головних ліній ідейної взаємодії давньоруської філософської думки з античною культурою, культурою Візантії, середньовічної Болгарії та ін. Ідеї, що опанувалися в спілкуванні з іншими народами, не механічно переносилися, а істотно трансформувалися відповідно до потреб давньоруського суспільства другої половини XI ст. Це видно хоча б з того, що окремі релігійні способи розв'язання тогочасних проблем поставлені в давньоруських літературних пам'ятках під сумнів, а самі ці проблеми переосмислюються.

Показовим щодо цього є порівняння перекладного «Изборника Святослава 1073 р.» зі створеним вже на давньоруському ґрунті «Изборником 1076 р.». Останній містить значну кількість ідей та положень, що виникли в ході осмислення суспільно-політичного і культурного життя давньоруського суспільства. Він має на меті розробку принципів для розв'язання проблем пізнавального та морально-етичного характеру, які постали перед вітчизняною суспільною думкою другої половини XI ст. Надто аскетичні та ригористичні вимоги християнської релігії тут свідомо пом'якшені, адаптовані до потреб сучасників, які ще не зовсім полишили попередні вірування.

У свою чергу «Изборник Святослава 1073 р.» містить чимало розгорнутих гносеологічних, етичних, антропологічних, історіософських, етичних, антропологічних, логічних, натурфілософських (у тому числі матеріалістичних і реалістичних) побудов, що красномовно свідчать про світоглядно-філософську широту й глибину, притаманну духовній культурі цієї доби та про жвавий інтерес наших пращурів, які переклали його, до проблем осягнення навколишнього світу і людського буття.

Порівняльний аналіз цих двох текстів і зіставлення з іншими, сучасними їм пам'ятками дозволяє стверджувати, що другу половину XI ст., період створення «Изборника 1076 р.», можна розглядати як важливий етап в історії формування давньоруської філософської культури, особливостями якого є відсутність виразного інтересу до догматично-теологічних побудов, спрямованість на розв'язання актуальних тоді питань суспільного життя.

Чаїка Т. О. (викладач кафедри марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму Київського торгово-економічного інституту). Етична проблематика у філософській думці Київської Русі і деякі особливості її історико-культурної інтерпретації.

Завдання виявлення і реконструкції етичної проблематики у філософсько-релігійній думці Київської Русі не менш цікаве і складне, ніж ті, про які тут вже говорилося. Адже моральні установки і орієнтації становлять важливий компонент соціально-гуманістичного змісту традиційної релігійної форми свідомості стародавніх народів.

Для моральної свідомості взагалі характерне те, що вона, як правило, надбудується над уже сформованою світоглядною основою, яку вона логічно завершує, виступаючи її емоційно-практичним втіленням. Для етичної думки давньої Русі цілком природною є проєкція на релігійно-космологічне і антропологічне світосприймання. Під впливом культурно-історичних традицій, моральних норм християнства складаються основні моральні вимоги, ціннісні орієнтації і моральні ідеали ранньосередньовічної свідомості. Особливо рельєфно це відображено в таких несхожих між собою, однак єдиних за етичною спрямованістю творах, як «Слово Кирила Туровського» (ідея морального смислу свята як прилучення до вічного світового круга обігу), «Апокрифи» (особливо «Беседа трех святителей» і «Хождение богородицы по мукам»), «Шестоднев» Іоанна Екзарха Болгарського. Тут втілюється ідея виведення морального закону з акту творення світу. Так само ідею гріха (моральної відповідальності людини) подано в «Шестодневе» (хоча значно суворішу її інтерпретацію дають, наприклад, «Слово о Законі и Благодати» і слово «О казнях божіих» Феодосія Печерського). Великий вплив на дальший розвиток етичної думки давньоруських авторів робить ідея очищення світу, зокрема — за допомогою людського діяння, яка широко звучить у «Шестодневе». Розвиток цієї ідеї простежується протягом майже шести наступних століть у православній «житійній» літературі. Для дослідження історії вітчизняної етики ця обставина становить особливий інтерес, оскільки тут містяться не лише імперативне подання основних моральних принципів, а й їх конкретне особистісно-практичне втілення (так, поняття «святості» має в собі, на нашу думку, передусім моральне, а не релігійне навантаження).

Той факт, що читання «Життя» було тоді обов'язковим на Русі, дає підстави вважати, що наявні в ньому ціннісні настанови і норми поведінки мали великий вплив на формування життєвих орієнтацій, моральних ідеалів і навіть стилю поведінки широких верств населення.

Як відомо, час інтенсивного розвитку давньоруської морально-філософської думки в основному збігається з формуванням не лише канонізованих церквою взірців поведінки, а й основ «мирської» поведінки, тобто з формуванням ранньфеодалного

станового етикету. Література — церковна і світська — відіграє в його утвердженні та поширенні не останню роль. Дуже показові щодо цього різного роду біографічні описи, патерники, сімейні хроніки князів. Винятково багатий матеріал для вивчення станового етикету Київської Русі міститься у «Слові о полку Ігоревім», де є чимало докладних описів церемоніалів і обрядових дій.

Характерно, що давньоруські автори не лише описують, а й оцінюють те, що відбувається, виходячи з уже вироблених ідеалів добра і справедливості. Так, цілком визначено виражаються негативні моральні оцінки зарозумілості і брехливості, користолобства і місництва князів; їх прагнення до удушливого панування оцінюються в усіх джерелах давньоруської думки як незаперечне зло, що завдає чимало бід народові. Треба відзначити, що в тодішній літературі висувалися досить суворі моральні вимоги до всіх верств давньоруського суспільства (див., наприклад, «Поученне к простої чаді»). Гадаємо, можна припустити, що попри всі нюанси станового етикету в основі етичних уявлень часів Київської Русі лежав більш-менш осмислений етичний моральний критерій поведінки людини, застосовний у будь-яких сферах її діяльності.

Широке розповсюдження в усіх руських землях літературних творів, які виражали ідеї політичного й духовного єднання, — літописних зводів, різних «хождень», історичних і біблійних перекладів, навіть пам'яток такого камерно-епістолярного жанру, як патерники, їх нестихачий часовий і просторовий перегук дозволяють говорити про процес інтенсивного формування в цей період не тільки політичної (як відзначає Д. С. Лихачов), а й моральної свідомості. Річ у тім, що необхідність духовного єднання в умовах значного адміністративного подрібнення і князівських усобиць мислилися давньоруськими авторами як умова досягнення державної і культурної цілісності. Основою єднання для них виступає спільність віри, культурно-обутових і моральних традицій, ціннісних орієнтацій (ставлення до батьківщини, культ Землі і роду тощо) і пов'язані з цим моральні ідеали вірності, гідності, честі. Безперечною рисою всієї давньоруської літератури, яка відобразила ціннісно-моральний зріз народної свідомості, є любов до своєї вітчизни, відданість рідній землі, її історії, традиціям, морально-гуманістичним ідеалам — словом, усього, що, мабуть, і вкладалося тоді в поняття «Свята Русь».

Як бачимо, літературний пласт давньоруської культури в усій своїй жанровій і функціональній різноманітності містить багатий матеріал для реконструкції тогочасної моральної свідомості, дає можливість наблизитися до джерел етичної традиції в розвитку вітчизняної думки.

О. І. Абрамов (кандидат філософських наук, Інститут філософії АН СРСР). До проблеми вичення філософсь-

кого змісту в текстах давньоруської писемності.

Перед дослідником давньоруської філософської думки постає, так би мовити, і сутю методологічне питання: де і як слід шукати власне філософську проблематику в текстах давньоруської писемності?

Складність тут полягає, як відомо, в тому, що дослідником часто доводиться відділяти релігійну оболонку від філософського змісту тексту, знімати цілі нашарування богословського чи моралізаторського характеру, щоб відфільтрувати й проаналізувати власне філософські ідеї.

Часткове розчнення філософської проблематики в богословській, характерне для західноєвропейської середньовіччя, в давньоруській літературі, де такої тематичної «спеціалізації» немає, поступається місцем фактично повному злиттю релігійної і філософської тематики, що, відповідно, на нашу думку, синкретичності тогочасного світосприймання. Отож, щоб не випустити з поля зору ті чи інші філософські ідеї, слід розширити коло першоджерел часів Київської Русі і розглядати не тільки ті, що вже зажили слави філософських, а й ті, де філософські думки менш яскраво проступають з-під релігійної тематики, тобто і оригінальні, і перекладні твори релігійного плану.

Ясна річ, давньоруські книжники, будучи в основному церковними ієрархами або монахами, далеко не формально ставилися до священного писання. Однак «святі книги» на Русі не тільки сумлінно читалися, а й сумлінно коментувалися, причому коментарі і їх суспільний резонанс часто набували значення, набагато більшого, ніж вузькорелігійне, і були фактично світоглядними, морально-етичними нормативами суспільного життя. Митрополит Кієвський Смолятич одне зі своїх послань закінчував такими словами: «...Изложил я шестнадцать рассказов удивительных и похвалы достойных, которые не даются в церковном чтении, из-за величия мысли и глубины, за сокровенный смысл и глубокий»¹. І такі повчання виконували в тогочасному суспільстві передусім соціально-регулятивну, а не богословську функцію.

Інтерес для дослідника історії філософської думки становить і перекладна церковна література, яка потрапила на Русь в основному з Болгарії. Характерною особливістю болгарських і давньоруських книжників була їхня зорієнтованість не на сучасну їм візантійську, а на грецьку церковну літературу IV—VI ст. Патристичні твори становили величезну частину давньоруської літератури, і в них часто виявлялися риси стоїцизму, платонізму, аристотелізму, на що звертали увагу вже давні критики християнства. Особливо багато спільних рис у платонізму й християнства, хоч їх основи — різні. Тертуліан, підкреслюючи цю різницю, запитував, що

¹ Пам'ятники літератури древней Руси: XII век.— М., 1980, с. 289.

спільного в Афіні і Ієрусалиму, в Академії і церкві, намагаючись розмежувати християнство й філософію.

Боротьба між християнством і платонізмом привела, як відомо, до того, що християнство проголосило своїм головним авторитетом Арістотеля. Усі ці непрості відносини поміж релігією й філософією теж дістали своє відображення в давньоруській писемній літературі, і їх аналіз становить безперечний науковий інтерес.

Питання про правомірність і в окремих випадках навіть необхідність звертатися до філософських основ нефілософських текстів (суспільно-політичних, конкретно-наукових, художніх та ін.) обговорюються останнім часом у літературі². До таких «нефілософських текстів», в основі яких лежать філософські вчення Платона і Арістотеля, можна залічити і церковно-богословські пам'ятки давньоруської писемності.

Л. В. Поляков (кандидат філософських наук, Інститут філософії АН ЦСРФ). Статус філософії в культурі Київської Русі.

Завдання виділення філософських проблем і підходів з богословських текстів може бути розв'язане швидше й успішніше тоді, коли поглиблюється наші знання про статус самої філософії в житті давньоруського суспільства. Нині все частіше з'являються праці, присвячені вивченню власне «давньоруської філософії» (XI — перша половина XIII ст.), що, на перший погляд, цілком природно і закономірно. Однак дослідники стикаються тут з труднощами і фактологічного, і методологічного характеру, подолання яких вимагає певної пропедевтичної роботи. О. І. Абрамов вказав на ряд труднощів, які постають перед дослідниками філософської спадщини Київської Русі. Мені хотілося б спинитися ще на деяких із них.

Передусім, як визначити і, відповідно, в яку філософську традицію включити писемну спадщину Київської Русі, яка стає об'єктом історико-філософського вивчення? Нетривіальність цього питання полягає в тому, що найуживаніший термін «давньоруське» породжує (особливо у неспеціалістів, масового читача) стійку ілюзію безпосередньої близькості цієї спадщини до власне російської культурної і філософської традиції. Проте підстав для такого безпосереднього включення антрохи не більше, ніж для включення її в історію філософії білоруського чи українського народів.

Культура Київської Русі — це донациональний, поліетнічний синкрет (22 етноси, за підрахунками В. Т. Пашуто), з якого лише в XV і XVI ст. виділялись три східнослов'янські етноси, які вели свій культурний родовід від Київської Русі і передали його братнім народам — російському, українському і білоруському. Етнонім «русь» — хоч як тлумачили б його поход-

ження, — однаковою мірою може бути застосований до всіх цих народів. А тому враз «давньоруська» стосовно культури Київської Русі і всіх її структурних елементів здається не зовсім вдалим, незважаючи на його традиційність та звичність.

Якщо виходити з того, що ця культура виникла на основі і передусім зі слов'янського етнічного субстрату, що наприкінці X ст. одним з інтегративних факторів цієї культури виступає християнство, то її можна було б визначити і як «слов'яно-християнську». Це дозволило б уникнути етнічності плутанини і дало б можливість уже на суто номінативному рівні включити культуру Київської Русі в загальнокультурну типологію, порівнюючи її, наприклад, з культурою каролінгською (як це робив К. Маркс) або ж середньоазійською мусульманською, що виникла майже одночасно також на основі політичного і моноконфесійного синкрету. Таке визначення дало б змогу порівнювати цю культуру із західноєвропейською, використовуючи при цьому християнство як спільний для них обох компонент (і на структурному, і на змістовому рівнях).

Вказане визначення дає можливість поставити на твердіший ґрунт і питання про тип, характер і специфіку «слов'яно-християнської» філософії, оскільки вона фіксується як компонент культури Київської Русі. Очевидно, що під час вивчення цієї філософії насамперед треба виявити її структурний архетип — філософію християнську в тому вигляді, як вона складалася в патристичній, а потім у специфічно візантійській традиції. Тільки в цьому випадку розгляд текстів культури Київської Русі набуває конкретно-історичного характеру.

Проблематичність використання поняття «філософія» щодо пам'яток світської та духовної писемності часів Київської Русі має той же характер, що й проблематичність терміна «давньоруський». Щоб розібратися в цих питаннях, треба передусім спробувати переформулювати саме питання: як розумілась філософія у досліджуваній культурі?

Для відповіді потрібно з'ясувати всі ті смисли, якими наповнювалось це поняття у візантійській культурі, що продовжувала греко-античну традицію і активно впливала на культуру Київської Русі. Згідно з одним із найавторитетніших християнських авторів — Іоанном Дамаскінім, філософія являє собою майже універсальну систему знання, поділяється на «умоглядну» і «практичну» і включає: богослів'я, фісіологію (вчення про «речі видимі») і математику (арифметику, музику, геометрію і астрономію), а також етику, економіку («домострой») і політику. Філософія у Дамаскіна об'єднує майже всі знання (за винятком «тривіуму» — логіки, риторики й граматики) і є одночасно «любов'ю до бога» як «істинної мудрості». Зрозуміло, нам немає потреби у визначенні філософії йти за автором «Джерела знання». Однак, оскільки ми вивчаємо культуру Київської Русі як історичну філософію, слід мати на

² Див., наприклад: *Методологические проблемы истории философии и общественной мысли.* — М., 1977. — 360 с.

увазі ті реальні смисли, які надавалися поняттю «філософія» в контексті цієї культури.

Наприкінці хотів би зробити зауваження з приводу пропозиції інтерпретувати основні християнські теологию як потенційні філософії. Якщо ця процедура буде застосована щодо власне богословських сюжетів, що тлумачать проблеми тринітності, двоприродності та ін., то тут виникають проблеми і труднощі загальнометодологічного характеру, про які потрібно говорити спеціально. Що ж до власне писемних пам'яток культури Київської Русі, то практично жодна із нині відомих не може бути названа богословською в точному розумінні цього слова, бо є передусім одним із жанрів так званої «духовної літератури»: житієм, повчаннями, проповіддю, молитвою та ін. Зрозуміло, у всіх цих текстах є богословський шар, однак він співіснує з шарами філософськими, моралізаторськими, політичними та ін. Це підтверджується й іншою особливістю писемної літератури часів Київської Русі: в тодішній культурі ми не знайдемо «суто богословських» текстів, на які така багата культура західно-європейська тих же часів. Дослідникам ще належить з'ясувати причини цього явища. Нарешті, чи не можна припустити, що наше надміру точне хронологічне «прив'язування» пам'яток писемності до певного етапу розвитку культури недостатньо враховує, що в умовах загальнослов'янської мовної і конфесійної спільності міг існувати своєрідний «поділ праці» між представниками окремих слов'янських регіонів? До того ж цій культурі було досить чужим сучасне поняття «авторства», — отож, скажімо, виникнувши у тому чи іншому регіоні, перекладні чи оригінальні тексти мали однакове розповсюдження в усій слов'яно-християнській «ойкумені».

В. П. Зоць (доктор філософських наук, заступник директора Міжреспубліканського філіалу Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС у Києві). Роль релігії в культурному розвитку Київської Русі.

Аргументи, висунуті Л. В. Поляковим щодо визначення давньоруської культури як «слов'янсько-християнської», мені зрозумілі і, так би мовити, із суто теоретичного погляду, можливо, й вагомі. Однак хотів би нагадати, що обговорювана нами тематика такою ж мірою стосується наукової теорії, як і ідеології та сучасної ідеологічної боротьби. А з цього боку висунута пропозиція далеко не ідеальна. Передусім тому, що вона вводить у визначення культури зв'язок релігії з етносом — а він, по-перше, не настільки ще вивчений, щоб це можна було робити напевно, свідомо зважаючи всі можливі наслідки такого введення. По-друге ж, момент співвіднесення релігії з етносом як якісна ознака певної культури — це нині одна з найпоширеніших тем для різних псевдонаукових спекуляцій і просто ідеологічних диверсій наших ідейних ворогів.

Не секрет, що протягом останніх років у хорі антикомуністів та антирадянців все

гучнішають голоси тих, хто твердить, що буцімто релігія є основою національних культур народів нашої країни. Закордонні фальсифікатори часто оперують такими поняттями, як «національний характер російського народу-богослужа», «провідницькість російської історії», «історична єдність церкви і народу» та ін. По-різному оцінюючи ці «феномени», вони сходяться, однак у тому, що релігія начебто була першопричиною розвитку духовної культури Київської Русі.

Зокрема, у виступах на симпозіумі «Загальні християнські корені народів Європи», що відбувся в листопаді 1981 р. у Римі під егідою Ватикану, наполегливо проводилася ідея про містичну відповідність «духовності» росіяні, українців, білорусів основним постулатам християнства. Більшість учасників симпозіуму декларувала, що «українському світогляду властива особлива релігійність», особливий «містичний зв'язок з божеством», які, як «особливості характеру українців», незмінні вже протягом багатьох століть. Виходячи з таких засновків, клерикально-націоналістичні псевдоідеологи роблять висновок про «протилежність» історичних шляхів розвитку України і Росії, «непридатність для України соціалістичних ідей», оскільки її культура, мовляв, є «сплавом західної контрреформації і українсько-візантійської ортодоксії». Ці вигадки посилюються у зв'язку з 1000-літтям введення християнства на Русі, яке церковники і різні «спеціалісти»-антирадянці збираються використати для посилення антикомуністичних диверсій проти СРСР.

На жаль, є факти, які підтверджують, що і деякі служителі культу, православної церкви в нашій країні, спекулюючи на інтересі населення до давніх пам'яток культури, намагаються зобразити православ'я якщо не головним, то в усякому разі істотним джерелом і носієм духовної культури наших предків, виставити християнство поборником створення цінностей духовної культури, духовного становлення людини, зокрема й сучасної. За їх твердженнями, християнство з моменту його введення на Русі внесло в духовне життя «високої ідеї», виступало «творцем і охоронцем» цінностей духовної культури.

Розкриваючи безпідставність таких інтерпретацій розвитку духовної культури, важливо враховувати насамперед те, що незважаючи на відносно прогресивну комунікативну й інтегративну роль православ'я у становленні феодальних відносин на Русі, воно, як і будь-яка антинаукова ідеологія, в цілому не сприяло розвитку культури, яка реально слугувала б народові в ім'я соціального прогресу. Так само безпідставні і твердження про месіанську роль християнства в культурному житті Київської Русі. Дослідження радянських учених, пам'ятки історії, археологічні дані свідчать про наявність досить розвинутої і багатогранної духовної культури на Русі ще в дохристиянський період.

Зазначимо, нарешті, що всілякі спроби перебільшувати та ідеалізувати роль пра-

вослав'я в історії нашої культури і навіть в духовному становленні сучасної людини, намагання зобразити православну церкву носієм цінностей духовної культури потрібні сьогодні церковним пастирям передусім для пропаганди релігії, збільшення пастви. Саме для цього рекламують вони релігійну обрядність, хваляють достоїнства «церковного мистецтва», розумують про «церковну культуру» та ін.

Основоположники марксизму-ленінізму довели, що будь-які твердження про «природжені» духовні властивості і якості людей — це ідеалістичні вигадки. Не можна вважати «природженими» і релігійні уявлення. Та й як з цих позицій пояснити такі давні для нашого народу традиції, як релігійний індуїдентизм і вільнодумство, антиклерикалізм, що часто виростав у атеїзм? Сам характер суспільного ладу східних слов'ян, які у своєму розвитку проминули рабовласництво, що у добу свого занепаду й породило монотеїстичну релігію — християнство, виключав як і то

не було традиції щодо формування психології рабської покорності, яка є однією з засад православ'я. Врахуємо і той факт, що християнство від самої його появи в Київській Русі не було релігією мас, а було силоміць нав'язане їм правлячою верхівкою — передусім як класова ідеологія феодалів. Та й влада самої церкви завжди була в Руській державі підлеглою світській, причому вже в умовах самодержавно-кріпосницького ладу соціальні функції церкви і духовенства стали відверто реакційними, що, крім усього іншого, переконливо відображено у російському, українському й білоруському фольклорі, як і ставлення народу до священнослужителів.

Як бачимо, ідеологічний аспект питання про роль релігії в історії вітчизняної думки потребує від нас більш точного і зв'язаного наукового розуміння співвідношення релігії і філософії в культурі Київської Русі.

Підбиваючи підсумки Круглого столу, В. І. Шинкарук (академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР, головний редактор журналу «Філософська думка») сказав:

— У темі «Культура Київської Русі» можна виділити такі вузли проблем:

1. *Методологія дослідження духовних культур, які ґрунтуються на міфологічному та релігійному типах світогляду.*

У підході до їх вивчення важливо мірою враховувати методологічний досвід, нащодавлений марксизмом-ленінізмом у цьому питанні, зокрема те, як Ф. Енгельс використовував (особливо у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави») античну літературу для розкриття історичного процесу становлення суспільних відносин. Для нас роль таких джерел виконують писемні пам'ятки, які залишилися від епохи Київської Русі. Тут нам належить ще багато що зробити в напрямі освоєння методологічних орієнтирів дослідження духовного життя, визначених К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним, а також в аналізі з поглядів діалектико-матеріалістичної методології всього того масиву літературних джерел і історико-культурних пам'яток, на основі яких ми сьогодні можемо вивчати культуру Київської Русі.

2. *Характер вітчизняної духовної культури до і після введення християнства.*

Л. В. Поляков говорить про неприпустимість будь-якого протиставлення християнства і язичництва як антиподів та про доцільність виходу на інший рівень дослідження — на рівень порівняння історичних форм і типів духовної культури. Виходячи з цього годилося б, на мій погляд, говорити про міфологічний (а не язичницький) і релігійний світогляди. Можна також говорити про наявність своєрідного перехідного періоду між вказаними типами (те, що Гегель називав «релігією свободи»). Адже «релігійуюча міфологія» — це культ тих богів, пантеон яких хотів створити київський князь Володимир Святославович.

З погляду такого порівняння цікавий виступ Г. М. Прохорова. Справді, потрібно відрізнати міфологічний (за церковною термінологією — язичницький) і релігійний світогляди. Найважливіший образ міфології — це світлий образ людини-переможця сил природи. Релігія ж використовує світоглядну установку «герти і аз водам», проповідує смиренність пригнобленого і в цьому розумінні виступає як ідеологія класово-антагоністичного суспільства, обіцяючи «спасіння в майбутньому».

Щоправда, не погоджуюсь із твердженням Г. М. Прохорова про те, що релігія знаменує орієнтацію на вічність. Така орієнтація притаманна саме міфології (здаймо хоча б образ птаці Фенікс). Релігії ж властивий фіналізм, тобто орієнтація на зовсім іншу вічність — на рай (спасіння) або пекло (муки вічні), які нібито чекають людину в майбутньому. Додайте ще ідею «царства божого на землі» — і стане ясно, чому ця «вічність» протягом століть тримала в страху людство. Були епідемії, навали, пожежі, але все це — це не «страшний суд», не «гіена воєннена», твердять церковники. Для міфології візирець поведінки — минуле. Для релігії — майбутнє, однак у тому специфічному смислі, про який я говорив щойно.

3. *Єдність і відмінність світогляду та філософії в духовній культурі Київської Русі.*

Мені вже доводилось усно виступати і писати про те, що у нас часто ототожують світогляд і філософію. За такого підходу достатньо знайти в історії духовної культури того чи іншого народу світоглядні ідеї — це вже нібито й буде філософія. Але світогляд формується вже в антропогенезі. Філософія ж являє собою форму

теоретичного розв'язання світоглядних проблем. Це, як б сказав, культура теоретичного розв'язання світоглядних проблем. Категоріальний апарат такого розв'язання розроблений філософією ще в античну епоху.

У самій філософії ми маємо розрізняти при цьому два рівні: висунення ідей і їх обґрунтування. Так, відомі вельми цікаві праці діячів культури періоду Київської Русі, в яких ті чи ті ідеї висувуються, а от обґрунтування їх лишається на другому плані. К. Маркс у докторській дисертації говорить про три етапи генезису і розвитку філософських ідей: висунення ідей, їх систематизація і «обмирщення філософії». Мені здається, що під час розгляду культури Київської Русі треба чітко розрізняти ці етапи і враховувати реальні здобутки кожного з них зокрема.

4. Єдність і відмінність в культурі Київської Русі традицій античності — Візантії та власних ідей, що тоді саме народжувалися.

Тут потрібно звернути увагу на факт залучення нашими пращурями праць «отців церкви» (патристики) для філософського обґрунтування тих чи інших ідей. При цьому спостерігаються два взаємовиключні моменти: коли обґрунтування трансформує ідею або ж коли ідея трансформує обґрунтування.

Кілька слів про тлумачення схоластики. Схоластику я б назвав «стилем мислення», коли джерелом істини виступає «писання». Звідси походить термін «схоластика». Цей стиль мислення можемо знайти як у тих, хто висував ідеї, не обтяжуючи себе їх обґрунтуванням, так і в тих, хто їх логічно обґрунтував. Тут нам слід усвідомити загальну єдність духовної традиції і те, що ми можемо назвати власне філософією Київської Русі, відшукуючи останню не в пам'ятках, а в ідейній канві світогляду їх творців, у тому як та чи та ідея обґрунтовувалась у літописах.

Як мені здається, названі вище чотири групи проблем і стали предметом нашого обговорення на засіданні Круглого столу. Їх осмислення необхідне, мабуть, для розуміння не тільки культури Київської Русі, а й історії духовної культури взагалі.

І ще один висновок загального характеру. Обмін думками за нашим Круглим столом красномовно свідчить не тільки про зростаючий інтерес до вивчення ідейної спільності духовних культур братніх народів, історичних коренів цієї спільності, а й про посилення інтересу до питань методології історико-культурного дослідження. Інакше кажучи, не лише «жива нитка душі нашої», а і розум, пізнання зв'язує нас з минулим.

Матеріали Круглого столу підготував
М. І. ЛУК

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ ВИПУСКАЄ В 1985 РОЦІ КНИГУ:

ДУХОВНИЙ МИР СОЦІАЛІЗМА И ІДЕОЛОГІЧЕСКАЯ БОРЬБА / Кол. авт.— 15 п. л.—
1 р. 50 к. 10 000 экз.

В колективній монографії провідних вчених-суспільствознавців Москви, Ленінграда, Києва піддаються критиці сучасні буржуазні концепції, автори яких намагаються фальсифікувати процес духовного розвитку радянського суспільства, суть пролетарського інтернаціоналізму, національні відносини в СРСР тощо. Автори широко використовують партійні документи, значний фактичний матеріал.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

С. О. КОШАРНИЙ

ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНЕ ВЧЕННЯ В. ДІЛЬТЕЯ І ЙОГО МІСЦЕ В ІСТОРІЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

Так звана герменевтична проблематика, як і пов'язані з нею науково-теоретичні питання гуманітарної культури, що останнім часом посідають центральне місце в концептуальних метаморфозах та ідейному «оновленні» сучасної буржуазної філософії, мають досить давню історію. Перш ніж завдяки працям Е. Гуссерля, М. Хайдеггера, Г.-Г. Гадамера, Ю. Хабермаса, К.-О. Апеля, П. Ріквора та ін., розвиткові лінгвістики, психології, літературознавства, етнології та інших галузей знання набути нинішнього ідейного звучання — перетворитись на програму філософського обґрунтування пізнавальних установок, методології і практики гуманітарних наук, — названа проблематика пройшла декілька етапів розвитку. На кожному з них вона зазнавала впливу різних традицій філософського осмислення.

Серед цих етапів був і класичний період становлення герменевтики, ключовими фігурами якого є Фр. Шлейермахер (1768—1834 рр.) і В. Дільтей (1833—1911 рр.). Без висвітлення особливостей розвитку цієї дисципліни протягом згаданого періоду, насамперед в історичному науковченні Дільтея, неможливо розкрити ні сам спосіб постановки герменевтичної проблематики сучасною буржуазною філософією, ні те місце, яке їй відводиться в новітніх буржуазних концепціях, ні підходи до її осмислення і розв'язання з боку представників різних течій цієї філософії.

На відміну від новоевропейського природознавства, систематичне філософське осмислення і теоретико-пізнавальне узагальнення методів якого було започатковане Р. Декартом та Фр. Беконом і продовжене їхніми послідовниками, в гуманітарних дослідженнях проблема систематизації різноманітних методик тлумачення історичних джерел і літературних пам'яток довгий час взагалі не виникала і не ставилась в загальному вигляді. Правила й прийоми інтерпретації конкретно спеціалізувались залежно від предметного змісту того джерела, яке потребувало тлумачення, а також від цілей самого тлумачення. Ці методи були «своїми» в кожній окремій галузі дослідницької діяльності — в літературознавстві й мистецтвознавстві, у філології класичних текстів греко-римської античності, в юриспруденції, історіографії, теології. Передання прийомів інтерпретації від одного покоління дослідників до іншого відбувалось, так би мовити, безпосередньо «з рук в руки», ґрунтувалось на особистісних контактах з великими віртуозами цієї справи і скоріше нагадувало спосіб успадкування учнями мистецтва художника або творчої майстерності ремісника. Мабуть, ніщо в сфері тогочасної вченості не було настільки індивідуалізованим і пов'язаним з особистісним спілкуванням представників професії, як успадкування традицій та методів філологічного й історичного дослідження, передання творчого досвіду й навичок роботи вчених-гуманітаріїв.

Заслуга Шлейермахера полягає в тому, що він, намагаючись подолати «цехову» роз'єднаність, неузгодженість і конфлікти різних шкіл та традицій інтерпретації пам'яток культури минулих епох, вперше вичле-

нове і ставить проблему опанування історичних джерел в загальному вигляді — стосовно всіх літературних текстів, історичних документів і культурних пам'яток. Тим самим інтерпретативна діяльність немовби звільняється від того цілком певного предметного змісту, який раніше у кожному конкретному випадку визначав правила, прийоми і методи тлумачення джерел. Інакше кажучи, Шлейермахер прагне відшукати принципи єдності герменевтики вже не в своєрідності предметного змісту, який належить опанувати з її допомогою, а в самій інтерпретативній діяльності як методі творчої роботи, спільному для всіх учених-гуманітаріїв¹. Завдяки універсалізації самої форми постановки питання Шлейермахер стоїть біля витоків руху від «регіональних» методик тлумачення джерел до створення загальної теорії інтерпретації. Висунувши ідею загальної герменевтики як методу гуманітарного пізнання, він називає її мистецтвом розуміння індивідуальності іншої людини.

Започаткований Шлейермахером новий метод дослідницької діяльності стає потужним стимулом, що сприяв дальшому пробудженню інтересу філософів, істориків, літературознавців до визначення місця гуманітарних дисциплін в системі наукового знання того часу. Завдяки цьому вже в творчих пошуках Дільтея філософсько-методологічне осмислення дослідницьких установок історичних наук і принципів теоретичної організації гуманітарного знання вступає в нову фазу свого розвитку. З мистецтва розуміння чужої індивідуальності герменевтика перетворюється у Дільтея в загальну методологію історичного пізнання, в епістемологічну установку особливого циклу гуманітарних дисциплін — «наук про дух».

Дільтей був не тільки філософом, а й різнобічно освіченим вченим-гуманітарієм, істориком культури, який підготував багато спеціальних праць, присвячених Ренесансу і Реформації, досліджував історію літератури (особливо поезії), музики, живопису, педагогіки, релігії, написав чимало біографій видатних культурних діячів. Його творча спадщина досить багатогранна, а висунуті ним власне філософські ідеї, розкидані по різних, не завжди пов'язаних між собою працях і вичерпно та систематично не викладені в жодній з них, — амбівалентні і суперечливі. Нижче ми спинимось лише на вузлових моментах концептуальної еволюції гуманітарнонаукової епістемології Дільтея і спробуємо вичлени-ти основну теоретико-пізнавальну антиномію його історичного науковчення, нерозв'язність якої згодом стала засновком для трансцендентально-феноменологічних досліджень Гуссерля, а надалі — вже в руслі феноменологічної теорії свідомості — послужила прологом до тієї радикально-онтологічної метаморфози герменевтики, яку подибуємо в «фундаментальній онтології» Хайдеггера.

Творчість Дільтея багатьма дослідниками поділяється на два етапи, позначені переважанням — принаймні як визначальних тенденцій — відповідно психологічного і герменевтичного підходів в обгрунтуванні гуманітарних наук². В обох випадках в центрі уваги мислителя — проблема об'єктивності гуманітарного знання, пошук принципів науковості історичного дослідження. Розрізняються лише способи розв'язання цих проблем, відповідно до чого змінюється і місце самої герменевтики в його історичному науковченні. «Як показують самі ті дослідження ідейної спадщини Дільтея, проведені М. Ріделем (ФРН), в центр його власне філософських починань вона (герменевтика. — С. К.) стає лише на останньому етапі розвитку (1900—1911 рр.), а до цього вона трак-

¹ Гайденок П. Герменевтика и кризис буржуазной культурно-исторической традиции. — Вопр. литературы, 1977, № 5, с. 135—139; Земляной С. Н. Герменевтика и проблема понимания. — В кн.: Проблемы и противоречия буржуазной философии 60—70-х годов. М., 1983, с. 230—266.

² Йонин Л. Г. Понимающая социология: Историко-критический анализ. — М., 1979, с. 15—41.

тується Дільтеєм як спеціальна гуманітарна наука»³. В чому полягають чинники надання Дільтеєм герменевтиці філософського статусу? Наскільки успішним став перехід від психологічного до герменевтичного виправдання історичного пізнання? Виявлення внутрішніх мотивів, які спонукали Дільтея до зміни форми філософського обґрунтування гуманітарних дисциплін, як уже відзначалось, здатне пролити світло на витoki, місце й основні тенденції розвитку герменевтики в буржуазній філософії ХХ ст.

Духовне становлення Дільтея відбувалось в період істотних структурних перебудов буржуазної філософської свідомості. Ці часи ознаменовані бурхливим розвитком природознавства, закликami на захист дослідної, експериментальної науки, цілком доречними на фоні дискредитації умоглядних натурфілософських конструкцій і падіння гегелівської системи спекулятивного іdealізму. Ці часи характеризуються також значною активізацією фактологічних (емпіричних) досліджень в галузі історичних дисциплін. Розширенню хронологічних і географічних горизонтів цих досліджень сприяли розвиток мовознавства (зокрема розшифровка єгипетських ієрогліфів, вавилонського клинопису), становлення археології як самостійної галузі знання, зародження історичного джерелознавства і початок систематичної публікації історичних документів⁴. Усім цим стимулюється посилення інтересу дослідників до методології історичних наук, зароджується інший, порівняно з гегелівським, тип буржуазного історизму.

Сприйняття Дільтеєм герменевтики Шлейермахера опосередковане діяльністю так званої історичної школи, представники якої (Л. фон Ранке, І. Г. Дройзен та ін.), продовжуючи дослідницькі традиції романтизму, розвивали уявлення про творчу самотність стародавніх культур, їх унікальність і несхожість на новоевропейську. Історичний світогляд представників цієї школи сформувався на протигагу умоглядності гегелівської філософсько-історичної концепції з її штучною підгонкою емпіричного багатства і конкретного розмаїття історичної дійсності під апріорні мислительні схеми, нестримною спекуляцією там, де потрібне добротне фактографічне дослідження. З виникненням позитивізму теоретики цієї школи ополчилися й проти властивих йому уявлень про методологію забезпечення науковості історичного пізнання, в основі яких перебувала натуралізація історичної дійсності, методологічна універсалізація і використання в соціально-гуманітарних дисциплінах запозиченої з природознавства фізикалістської моделі каузального пояснення. У цьому відношенні особливо виділяється Дройзен, однаково войовничо настроений і проти спекулятивної філософії історії, і проти позитивістського ідеалу історичної науки. Будучи професійним істориком, який багато розмірковував над методологією історичного дослідження, він прагне об'єднати в теорії історичного пізнання дві традиції — просвітницьку і романтичну. Перша з них сягає ідей І. Гердера і В. Гумбольдта про «корисність» і «важливість» вивчення історії для індивіда, держави, нації. Друга походить з романтичної герменевтики, систематизованої А. Бьомом для потреб класичної філології. У зв'язку з цим Дройзен висловлює переконання, що методологічним імперативом історика має бути «дослідження через розуміння» («*forschend zu verstehen*») — досліджуючи історичну реальність і віддалені від нас системи культури, історик повинен розуміти їх.

І все ж у жодного з представників історичної школи ми не знай-

³ Земляной С. Н. Проблема «понимания» в герменевтике XIX в.: Ф. Шлейермахер и В. Дильтей.— В кн.: История философии и современность. М., 1976, вып. 1, с. 44.

⁴ Кон И. С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли.— М., 1959, с. 40—41.

⁵ Bleicher J. Contemporary Hermeneutics. Hermeneutics as Method, Philosophy and Critique.— London, 1980, p. 17—19.

демо розгорнутої постановки питання про герменевтику як загальну методологію гуманітарного пізнання. Вперше така постановка питання зустрічається лише у Дільтея, який перетворив сам спосіб мислення згаданих істориків (Дільтей — учень Ранке) на предмет філософського аналізу, осмислив і піддав критиці ідейно-теоретичні основи їхньої пізнавальної діяльності. Усвідомлення методологічних запитів історичної науки, що виникли на перетині романтичної й просвітницької інтелектуальних традицій, прагнення виробити й протиставити позитивістським історикам і соціологам концепцію об'єктивної вірогідності гуманітарного знання, відповідну його власній природі, — ось ті завдання, пошук шляхів розв'язання яких стає визначальним для формування дослідницьких інтересів Дільтея. Суть останніх резюмується в тому, щоб підвести належний ідейно-філософський фундамент під методологічну практику історичної школи, гносеологічно осмислити пізнавальний досвід, нагороджений на той час вченими-гуманітаріями, виробити концептуально-філософський еквівалент новому типові буржуазного історизму, зробити методологію гуманітарних наук інтерсуб'єктивно доступним надбанням духовної культури.

Звідси й виникає задум Дільтея доповнити три кантівські «критики» ще однією — «критикою історичного розуму». Виходячи з того, що суб'єкт гуманітарного пізнання виступає активним агентом культурно-історичного процесу і що в духовних прагненнях, пізнавальних зусиллях і логічних взаємозв'язках свідомості цього суб'єкта «виявляється весь контекст духовного світу», Дільтей формулює основну проблему «критики історичного розуму»: «З одного боку, людина, як суб'єкт пізнання, створює цей духовний світ, а з другого — прагне його об'єктивно пізнати. Яким тоді чином будова духовного світу робить можливим для суб'єкта пізнання духовної реальності?»⁶ В пошуках умов можливості історичного пізнання, в розкритті способів осягнення духовного світу людиною, в дослідженні категоріальної структури і принципів організації історичної свідомості — весь пафос дільтейівської ідеї створення нової теорії пізнання, відповідної об'єктові і дослідницьким установкам гуманітарних дисциплін.

Гуманітарнонаукова епістемологія Дільтея має ряд специфічних особливостей, які відрізняють її як від теоретико-пізнавальних постулатів класичного ідеалізму, так і від установок неокантіанства з розгляданого питання. Головні з цих особливостей резюмуються в розмежуванні Дільтеєм тих різноякісних масивів «зовнішнього» і «внутрішнього» досвіду, на яких ґрунтуються, відповідно, природознавство й історичне знання, а також у трактуванні самого суб'єкта гуманітарного пізнання. На противагу теоретикам неокантіанства, які, як відомо, також включали проблематику обґрунтування гуманітарних наук в сферу повноважень «оновленої» критичної філософії, Дільтей розмежовує природознавство і «науки про дух» не тільки за їхніми методами, а й за предметами та об'єктивним змістом. Внаслідок цього виникають серйозні розбіжності з неокантіанством в уявленнях про природу досвіду. Дільтей добре усвідомлює, що об'єкти природознавства завжди дані дослідникові з допомогою експерименту та інструментального спостереження як зовнішні щодо його свідомості явища та процеси. Досвід же в гуманітарних науках здебільшого є суто особистісним прилученням індивіда до історії, засвоєнням традицій і норм культури, правил людського співжиття, співучастю вченого-гуманітарія в суспільних подіях, персонально-індивідуалізованим переживанням творів літератури і мистецтва, співпереживанням іншим людям, заінтересованим ставленням до історичних явищ тощо. Інакше кажучи, оскільки індивід перебуває в нерозривній єдності зі своїм соціально-культурним оточенням, є безо-

⁶ Diltthey W. Der Aufbau der Geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften.— Gesammelte Schriften. Leipzig—Berlin, 1927, Bd. 7, S. 191.

середнім учасником культурно-історичного процесу, об'єкти гуманітарного пізнання завжди постають перед суб'єктом немовби «зсередини», як невід'ємна частина його внутрішнього духовного світу.

Виходячи з особливостей «внутрішнього» досвіду, Дільтей заперечує правомірність надособово-загального (трансцендентального) суб'єкта, вважаючи його штучно сконструйованою, безплідною і нежиттєвою абстракцією, якій не може бути місця в теорії гуманітарного пізнання. Він вважає, що в дійсності є тільки емпірично-конкретні історичні індивіди, які творять історичну реальність, упорядковують її в людський світ, в системи духовної культури (наука, мораль, мистецтво, філософія, релігія), в соціальні інститути (сім'я, держава, право, церква), в господарський устрій життя і пізнають всі ці об'єктивовані результати власної діяльності з допомогою одних і тих же внутрішніх здатностей своєї душі. Як і романтики, Дільтей закликає філософів відмовитись від блукань у пустому просторі абсолютної думки і приступити до розкриття індивідуалізованих цілісностей внутрішнього духовного світу людини. Він, зокрема, відзначає остаточність і необоротність здійсненого романтизмом переходу від філософії трансцендентальної суб'єктивності до «метафізики індивідуальності», в зв'язку з чим підкреслює: «Вчення про цінність індивідуальності... лишається соціальною й етичною істиною, яка не може бути більше втраченою»⁷. Виступаючи проти абстрактної загальності «чистого розуму», який поглинає особливе й одиничне в духовній культурі, Дільтей вбачає головне завдання теорії гуманітарного пізнання в тому, щоб з її допомогою по-філософському осмислити досвід стосовно індивідуального й унікального в історії.

Переконаність в тому, що історичне пізнання є самопізнання людини, опанування нею своїх же власних культурних здобутків, становить вихідну методологічну установку Дільтея, в руслі якої він намагається осмислити й концептуалізувати «внутрішній» досвід як джерело виникнення і засіб пізнання соціально-історичного світу та систем культури. Однак за такого підходу постає інша, не менш важлива проблема: яким чином «прилучити» зайнятого самоаналізом індивідуалізованого, емпірично-конкретного суб'єкта гуманітарного пізнання до цілокупності світової історії, до єдності культурно-історичного світу. Адже подібно до лікаря, який для того, щоб професійно лікувати хворого, повинен мати уявлення про цілісність людського організму і про те місце, яке посідає в ньому вражений орган, історик також повинен володіти попереднім уявленням про ціле, про єдність світової історії, щоб зі знанням справи опанувувати її фрагменти, доцільно здійснювати свою пізнавальну діяльність. Справа, однак, у тому, що єдності такого масштабу, як історична реальність або цілокупність культури, в усьому своєму актуальному предметному обсязі не виступають об'єктом емпіричного досвіду для жодного конкретного історичного індивіда.

Дільтей формулює дане утруднення як проблему переходу від неперервності «внутрішнього» досвіду індивіда до неперервності історії і спадкоємності культурних традицій. Перша з названих неперервностей фіксується в суб'єктивній пам'яті про пережите і зроблене у формі внутрішнього часоусвідомлення — основі єдності свідомості і самоідентифікації індивіда в різних життєвих ситуаціях, завдяки якій «атоми» досвіду і елементи переживань складаються в єдність значень сприйнятого і пережитого, в хронологічну послідовність явищ і зв'язок подій. Однак внутрішня темпоральність свідомості і об'єктивний час історії культури безпосередньо між собою не співвідносяться і без введення якоїсь проміжної ланки взаємно не переходять одно в одне. Тут і постає кардинальне питання: яким чином логічно зафіксувати в теорії гуманітарного знання ту обставину, що продукти, здавалось би, суто індивідуальної діяльності людини вибудовуються в хронологічну послі-

⁷ Дільтей В. Описательная психология.— М., 1924, с. 108.

довність історії, в системи культури і соціальні організації, неперервність розвитку яких складає об'єктивну характеристику культурно-історичного процесу?

Намагаючись знайти спільну для всіх людей опосереднюючу ланку, яка б інтерсуб'єктивно поєднувала індивідів і служила б основою злиття продуктів їхньої діяльності в культурно-історичний континуум, Дільтей апелює до «формальної схожості» індивідуальних характеристик, властивій представникам однієї нації, одного покоління, одних і тих же історичних та культурних традицій. Історики, вважає він, постійно мають з нею справу, коли говорять, наприклад, про «дух часу», «переважні настрої епохи» та ін.

Залишимо на совісті ідейно споріднених з Дільтеєм істориків питання про предметну істинність таких тверджень, бо суть не стільки в їхньому об'єктивному змісті, скільки в їхній логічній формі. Йдеться насамперед про теоретико-пізнавальну обгрунтованість і виправданість дільтейвського переходу від неперервності досвіду окремого індивіда через «формальну спорідненість» людей до цілокупності історичної реальності, єдності європейської культури, неперервної динаміки їх розвитку. Вже у Дройзена принцип єдності світової історії відігравав роль регулятивної ідеї історичного пізнання, а положення такого рівня універсальності складала той загальний смисловий контекст, у співвіднесенні з яким істориком усвідомлюються індивідуалізовані факти культури і у визначеннях якого тільки й можливе їх пізнавальне опанування. Але як логічно виправдати на ґрунті «інтroversованого» емпіризму — а Дільтей іменує себе «переконаним емпіриком», декларуючи свої прагнення розробляти методологію гуманітарних наук на досвідній, а не на умоглядній основі — такі загальні «синтетичні» положення, надати їм доказової сили наукового аргументу, не вдаючись ні до довільних припущень, ні до спекулятивного конструювання?

В розробленому марксизмом матеріалістичному розумінні історії, як відомо, взагалі не виникають суто схоластичні питання, подібні до вищенаведених. Марксизмом неспростовно доведено, що реальна історична людина є суспільною істотою, яка тільки в суспільстві й може відособлюватись, у тім числі до рівня «суб'єкта пізнання». Суть справи в тому, підкреслює К. Маркс, що «навіть і тоді, коли я займаюсь науковою і т. п. діяльністю, — діяльністю, яку я тільки в окремих випадках можу здійснювати в безпосередньому спілкуванні з іншими, — навіть і тоді я зайнятий суспільною діяльністю, тому що я дію як людина. Мені не тільки дано, як суспільний продукт, матеріал для моєї діяльності — навіть і сама мова, якою працює мислитель, — але й моє власне буття є суспільна діяльність; а тому й те, що я роблю з моєї особи, я роблю з себе для суспільства»⁸. Тим самим проблематичність тих питань, з якими стикається Дільтей як із суто гносеологічними утрудненнями, є не більше ніж ідеалістичною видимістю. На момент, коли ці питання внаслідок цілком певних світоглядно-методологічних чинників актуалізуються в сфері теорії, вони вже розв'язані практично.

Завдяки тому, що сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові, що вона в своїй дійсності є сукупністю усіх суспільних відносин, фактори зчленування індивідуалізованих продуктів людської діяльності з суспільством і історією немовби «вбудовані» в сам спосіб людського буття, діють як передумова сутнісної самореалізації людини в сфері матеріальної і духовної культури. «Завдяки тому простому фактові, — відзначає К. Маркс, — що кожне наступне покоління знаходить продуктивні сили, набуті попереднім поколінням, і ці продуктивні сили правлять йому за сировий матеріал для нового виробництва, — завдяки

⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 110.

цьому фактові утворюється зв'язок у людській історії, утворюється історія людства, яка тим більше стає історією людства, чим більше зросли продуктивні сили людей, а значить, і їх суспільні відносини⁹. Тому всякі умоглядно-теоретичні пошуки шляхів прилучення індивіда до соціально-історичного світу, які ігнорують суспільно-практичну сутність людини, будуть паліативними і тому обтяженими ідеалістичними містифікаціями людської діяльності, у тім числі і пізнавально-гуманітарної.

Так воно й трапляється з Дільтеєм. Всупереч його критиці неокантіанства і спекулятивної філософії історії у даній ситуації лишався, здавалось би, єдиний вихід — поставити на місце «реальних» історичних суб'єктів гуманітарного пізнання безособового (логічного) суб'єкта. Хай на ідеалістичній основі, але це все ж якоюсь мірою вирішувало б проблему об'єктивної істинності історичних дисциплін. Однак Дільтей добре усвідомлює неможливість такого кроку і тому не приймає ні кантіанського трансценденталізму, ні гегелівської «абсолютної особи».

Заміна індивідуального суб'єкта безособово-загальним передбачає підведення пізнаваного (до якого в даному разі потрапляють й унікальні явища культури, і твори літератури та мистецтва, і самотні творчі особи, і неповторні історичні події) під універсальний логічний закон, категорію або принцип. Вона вимагає розчинення унікального й одиничного в анонімних логічних визначеннях і тому обертається деіндивідуалізацією об'єктів гуманітарного пізнання, знеособленням суб'єктів культурної творчості, стирає всяку грань між генієм і бездарністю. Це одразу ж руйнує багато в чому виправданий засновок Дільтея, згідно з яким гуманітарне пізнання є ціннісно-заінтересоване опанування суб'єктом індивідуалізованих продуктів культурної творчості інших людей, де й саме пізнання, і його об'єкт, і його результати завжди несуть на собі глибокий особистісно-смысловий відбиток¹⁰. Така заміна, якщо вона трапиться, всією своєю логікою веде до втрати гуманітарним пізнанням своєї предметної специфіки та інших парадоксів. Коротко кажучи, вона руйнувала всі витоки філософської концепції Дільтея, перетворюючи її в нонсенс, у щось цілковито протилежне задуманому.

Дільтей обирає інший шлях — вводить до складу своєї «критики» ту саму проміжну ланку, яка раніше слугувала йому середнім терміном умовиводу від неперервності «внутрішнього» досвіду окремого індивіда до неперервності історії. Цим «третім» стає «життя» як універсальна основа інтерсуб'єктивного зв'язку індивідів — та спільна для всіх суб'єктів субстанція їхньої діяльності, яка утворює актуальний культурно-історичний простір спілкування людей і поколінь, виступає темпорально розгорнутим і організованим в соціально-історичну реальність єдиним для всіх людей контекстом їхнього співіснування і взаєморозуміння.

Із свого суб'єктивного боку життя трактується Дільтеєм як певна система продуктивно-творчих і пізнавальних здатностей людини, як форма структурної організації «внутрішнього» досвіду індивіда, як «внутрішнє відношення психічних процесів у зв'язку особи»¹¹. Життя розцінюється ним як «основний факт, який є нашим вихідним пунктом не тільки в гуманітарних науках, але також і для філософії». І далі: «Сьогодні ми повинні розпочинати з реальності життя, в якому міститься сукупність всіх духовних активностей». Виражаючись через індивідуалізовані продукти діяльності людей, об'єктивуючись у системах культури, соціальних інститутах, організаціях і закладах, життя набуває емпірич-

⁹ Маркс К. Лист П. В. Анненкову, 28 грудня 1846 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 388.

¹⁰ В гуманітарному пізнанні всяке ціле є «якоюсь мірою особистісним», відзначав М. М. Бахтін. «Критерієм тут є не точність, а глибина проникнення. Пізнання спрямовується тут на індивідуальне» (Бахтін М. М. Естетика словесного творчства.— М., 1979, с. 409).

¹¹ Дільтей В. Сущність філософії.— В кн.: Філософія в систематическом изложении. СПб., 1909, с. 63.

но фіксованих, зовнішньо-предметних форм свого вияву. Хоча Дільтей і критикує абстрактну загальність «абсолютної думки» спекулятивного ідеалізму, відзначаючи, зокрема, що «на місце всезагального гегелівського розуму приходять життя в його цілісності, переживання, розуміння, історичний життєвий взаємозв'язок», прообразом предметних форм реалізації життя йому послужили саме формоутворення культури, виділені Гегелем як сфера об'єктивного духу. «Звільнена від ідеалістичної конструкції,— пише він,— стає можливою нова концепція об'єктивного духу. Вона охоплює мову, звичаї, всі різновиди способів або стилів життя так само, як і сім'ю, громадянське суспільство, державу і право. Навіть те, що Гегель відрізняв від об'єктивного духу як дух абсолютний, а саме релігія, мистецтво і філософія, також підпадає під це поняття»¹². Перелічені утворення, зчленовані на основі внутрішнього життєвого взаємозв'язку в єдиний культурно-історичний континуум і в ньому представлені для гуманітарного пізнання в чуттєво-доступному вигляді, проголошуються Дільтеєм об'єктиваціями життя, формами життєвого самовираження творчої індивідуальності інших людей.

Спосіб пізнавального опанування індивідом організованих в систему об'єктивного духу продуктів духовної творчості інших людей визначає й епістемологічний статус власне «розуміння» в історичному науковченні Дільтея. «Подібно до того, як системи культури — господарство, право, релігія, мистецтво і наука,— і подібно до того як зовнішня організація суспільства в союзи сім'ї, общини, церкви, держави, виникли з живого зв'язку людської душі,— підкреслює він,— так вони, в кінцевому підсумку, не можуть бути зрозумілі інакше, ніж з того ж джерела»¹³. Засвоїти конкретно-історичні формоутворення культури, зрозуміти виражені в них предметні значення — значить проробити шлях, зворотний їхньому генезису, розкрити їх походження з живого цілого людської душі, простежити їх виникнення з продуктивно-творчих здатностей життя як субстанціонального витоку й протогенної стихії культури. Суть питання, однак, полягає в тому, що хоча розумінню й відводиться центральне місце в гуманітарних науках, остаточні його результати, за визначенням самого Дільтея, мають тільки «цілковито суб'єктивну вірогідність»¹⁴, тобто нічим не відрізняються від суб'єктивної сваволі, якщо теоретично не виражені певною логічною формулою, гносеологічно не виправдані й не перетворені на інтерсуб'єктивно значущий факт наукового знання.

Інакше кажучи, в такому випадку актуалізується проблема об'єктивної істинності гуманітарного знання, зокрема, постають питання про критерії правомірності інтерпретації документальних свідчень минулих епох, про принципи вибору одного з декількох тлумачень якоїсь історичної події чи культурного явища. Чи є взагалі якісь інтерсуб'єктивно значущі показники вірогідності гуманітарного знання за винятком, звичайно, суб'єктивної впевненості інтерпретатора у правильності свого «розуміння»? Як, нарешті, перетворити цю впевненість, оскільки вона наявна, на аргументований і доказовий факт наукового знання, здатний переконувати інших людей? Такими є деякі з тих питань, що з ними стикається Дільтей у своєму прагненні виробити логіко-теоретичний еквівалент пізнавальної установки «розуміння» в гуманітарних науках.

Розцінюючи життя як реальну основу виникнення культури, Дільтей вважає його внутрішні взаємозв'язки і структурні форми основоположними принципами гуманітарного пізнання й філософського осмислення соціально-історичного світу. «Саме життя, життєвість, далі яких я не можу проникнути, містить зв'язки, в яких розкривається все пізнання і вся думка. Саме тут лежить вирішальний пункт всієї можливо-

¹² Dilthey W. Der Aufbau der Geschichtlichen Welt., S. 131, 150—151.

¹³ Дильтей В. Описательная психология, с. 13.

¹⁴ Dilthey W. Der Aufbau der Geschichtlichen Welt., S. 218.

сті пізнання. Пізнання дійсності існує лише остільки, оскільки в житті й досвіді міститься той зв'язок, який виступає в формах, принципах і категоріях думки і оскільки цей зв'язок може бути аналітично розкритий в житті і в досвіді»¹⁵. Звідси зароджується дуже важливий задум Дільтея вичленити з «внутрішнього» життєвого досвіду й методологічно осмислити «категорії життя» як ті універсальні структурні форми, через які життя об'єктивує і розгортає себе, зчленовує свої об'єктивовані вирази в культурно-історичний світ, пізнається і засвоюється людьми. Саме дослідження категорій життя мало стати, за задумом Дільтея, вирішальною передумовою розкриття чинників теоретичної об'єктивації й інтерсуб'єктивної трансляції гуманітарного знання.

Першою й визначальною категоріальною характеристикою життя Дільтей проголошує темпоральність «внутрішнього» досвіду, яка є основою всіх інших категорій і виступає «синтезуючою єдністю свідомості»¹⁶. Форма внутрішнього часоусвідомлення, на основі якого складові життєвого досвіду структуруються, об'єднуються й упорядковуються в цілісні переживання, слугує Дільтею прообразом єдності життя, цілкупності культурно-історичного світу. В діях і вчинках, в поведінці й творчих зверненнях людей, в усьому тому, що Дільтей іменує «об'єктивним духом», зовнішніми предметними об'єктиваціями життя, ці внутрішні переживання виражаються і несуть в собі певні значення. Саме «переживання», «вираження» і «значення» є ключовими характеристиками гуманітарного знання і утворюють сферу категорій власне «розуміння» на відміну від інших пізнавальних засобів та установок, і насамперед на протввагу природничонауковому поясненню. «Науки про дух, — відзначає Дільтей, — ґрунтуються на взаємовідношенні між переживанням, вираженням і розумінням»¹⁷. «Як предмет наук про дух, — підкреслює він, далі, — людство існує лише остільки, оскільки людські стани переживаються, оскільки вони виражаються в життєвих відкриттях і оскільки ці вирази розуміються»¹⁸. Отже, розуміння завжди є розумінням значень, виражених певним чином — в словах, жестах і міміці обличчя співрозмовника, в людських вчинках і поведінці, в текстах певного літературного жанру і духовного профілю, в картині художника, в музичному творі, в архітектурних стилях, композиціях і ансамблях тощо. Інші категоріальні характеристики життя («частина», «ціле», «зовнішнє», «внутрішнє», «смысл», «цінність», «задум», «ідеал», «розвиток», «структура», «взаємозв'язок» та ін.¹⁹), що фіксують і виражають внутрішню взаємодію живого цілого людської душі і тому виступають інваріантними визначеннями процесу розуміння життєвих виразів, центруються навколо основоположної операції гуманітарного пізнання — розпізнання, засвоєння й інтерпретації значень.

Категоріям життя належить ключова роль там, де перед вченим-гуманітарієм постає центральне для його діяльності завдання — розгадати таємницю творчої індивідуальності іншої людини, здійснити перехід від виражень життя, розгорнутих в системах «об'єктивного духу» певної епохи, до відтворення того, що в них виражено, до розкриття принципів організації внутрішнього світу і життєвих переживань інших людей. Категорії життя виступають тими спрямовуючими пізнавальною діяльністю гуманітарія інтерсуб'єктивними передпосилками розуміння, які дають йому можливість проникнути в «творчу лабораторію» іншої особи, відтворити первозданну суть її життєвих ідеалів, творчих прагнень і задумів, реконструювати повноту переживань нею власної суб'єктив-

¹⁵ Diltthey W. *Erfahren und Denken*.— *Gesammelte Schriften*. Leipzig—Berlin, 1924, Bd. 5, S. 83.

¹⁶ Diltthey W. *Der Aufbau der Geschichtlichen Welt*., S. 192.

¹⁷ *Ibid.*, S. 130.

¹⁸ *Ibid.*, S. 86.

¹⁹ *Ibid.*, S. 228—245.

ності і способів бачення світу, виражених в продуктах її творчості. Разом з тим Дільтей попереджає, що категорії життя не слід вважати «просто концептуальними формами, з допомогою яких відбувається розуміння всякого контексту існування». Поряд з цією пізнавальною функцією вони — «структурні форми самого життя, яке в своїх темпоральних процесах дістає в них своє вираження»²⁰. Інакше кажучи, ці категорії трактуються Дільтеєм як однаково властиві всім людям надісторичні інваріанти самовираження їхнього життя, одвічні форми його об'єктивації в системах культури, а тим самим і як самототожні принципи структурної організації, сутнісного взаємозв'язку, взаємної координації і кореляції «внутрішнього» досвіду, спільні і для життєвого світу автора, і для життєвого світу інтерпретатора його творчості.

Здавалось би, що в руслі такого підходу діставала задовільне вирішення корінна проблема «критики історичного розуму», про яку йшлося вище, — проблема дослідження умов можливості гуманітарного пізнання. Формулюючи її, Дільтей відзначав, що «вона може бути розв'язана лише в тому разі, якщо ми зможемо вичленити індивідуальні процеси, які об'єднуються й взаємодіють у творенні систем культури, і зможемо показати, що кожний з них бере участь як у побудові історичного ходу подій в духовному світі, так і в теоретичному розкритті його систематичної природи»²¹. Саме категорії життя виступають для Дільтея водночас і формами реального існування історичного світу — тими культурогенними факторами, що функціонують в єдиному контексті життя і зчленовують його об'єктивовані вирази в структурну неперервність і спадкоємність розвитку культури, — і умовами можливості гуманітарного пізнання, формами його актуального здійснення.

Однак не будемо поспішати з остаточними висновками, бо розглянутий підхід Дільтея зовсім не гарантує наукової безсторонності історика і об'єктивної істинності результатів історичного дослідження, а тому не вирішує й кардинальної проблеми його «критики» — проблеми теоретичного синтезу гуманітарного знання. Навіть звернення Дільтея до такого важливого засобу теоретичної об'єктивації й інтерсуб'єктивної трансляції знання, як категоріальний лад гуманітарного мислення, не розв'язує проблеми аподиктичності історичного знання, не гарантує його загальнообов'язковості і однакової необхідності для прийняття будь-яким суб'єктом. Всупереч деклараціям про те, що конкретна людина як реальний суб'єкт пізнання нерозривно зв'язана з суспільством, історією і культурним середовищем на основі спільного для всіх людей всезагального контексту життя, вищим основоположенням теоретичного синтезу гуманітарного знання, остаточним гарантом його об'єктивної істинності, логічної загальності й необхідності у Дільтея лишається емпірико-психологічне «я» одиничного індивіда. Інакше кажучи, «життя», на противагу своїм емпірично фіксованим конкретним виявам, набуває у Дільтея однобічно ідеалістичної, абстрактно спіритуалістичної трактовки. Категоріальна ж організація пізнавальної діяльності гуманітарія, навіть у своїй вищій в науці функції — функції теоретичного синтезу знання, виведення його на рівень всезагальності й необхідності, — навпаки, дістає суто психологічне тлумачення, ставиться в пряму залежність від несталих і мінливих психічних станів суб'єкта.

У рамках розглянутої теоретико-пізнавальної ситуації визріває головний концептуально-методологічний парадокс дільтейівського історичного науковчення: проблема об'єктивності (інтерсуб'єктивності) або загальнообов'язковості гуманітарного знання виявляється для Дільтея настільки ж неусувною, наскільки й нерозв'язною. Ця проблема з необхідністю виникає й відроджується, її ніяк не можна обійти або уникнути, оскільки визначальним мотивом дослідницьких пошуків Дільтея слу-

²⁰ Ibid., S. 232.

²¹ Ibid., S. 191.

жив задум протиставити спекулятивній філософії історії й позитивістському ідеалові історичної науки таку філософсько-методологічну концепцію, яка дозволила б надати гуманітарним дисциплінам респектабельного статусу «об'єктивних наук» — обґрунтувати таку форму їх теоретичної організації, завдяки якій вони могли б «на рівних» конкурувати з природознавством як точні й доказові галузі знання. Вона нерозв'язна, оскільки вищим основоположенням теоретичного синтезу знання, остаточною інстанцією, що санкціонує об'єктивну істинність положень історичних наук, у Дільтея виступає одиничний «інтroversований» індивід. Суб'єктивна саморефлексія окремої особи, осмислення нею свого власного життя лишається тут основою і стандартом розуміння історії і культури²². Це прирікає гуманітарні дослідження на патологічний суб'єктивізм, безнадійний релятивізм і безмежний скептицизм (граничними формами їх є агностицизм і соліпсизм), які руйнують наукову цінність історичних дисциплін.

Разом з пошуками шляхів подолання наведеного концептуального парадоксу і засобів ґносеологічного виправдання методології «розуміння» як «систематичного процесу пізнання з контрольованим рівнем об'єктивності»²³ остаточно вимальовуються й загальні контури того повороту, який назрівав у поглядах Дільтея відтоді, коли в складі його історичного науковчення з'явилась категорія «життя» як свого роду субстанція-суб'єкт історичного процесу — джерело виникнення культури і принцип опанування її пам'яток гуманітарним пізнанням. Відтепер спільною основою, що нерозривно пов'язує воедино історичну реальність і історичну свідомість, формоутворення «об'єктивного духу» і спрямовану на їх пізнавальне опанування діяльність вченого-гуманітарія, став один всезагальний контекст структурної неперервності, в якому і об'єкти і результати гуманітарного пізнання однаковою мірою виявляються самовираженнями й об'єктиваціями життя.

В кінцевому ж підсумку невідворотно напрошувався висновок про те, що саме життя володіє герменевтичною структурою. «Життя має бути витлумаченням з самого себе»²⁴, твердить Дільтей, бо воно не вказує ні на що інше, окрім самого себе, не несе в собі ніяких значень, які перебували б поза ним і потребували б для свого розуміння та витлумачення звернення до чогось чужорідного життю. Через своїх індивідуалізованих суб'єктів — видатних історичних осіб, державних діячів, законодавців, реформаторів суспільства, моралі, релігії, письменників, поетів, художників, філософів, істориків, вчених-гуманітаріїв та інших агентів культурно-історичного процесу — воно само себе творить, об'єктивує, виражає, розгортає в системі культури й інтерпретує. Кожний окремих життєвий фрагмент чи вираз співвідноситься з усім життям як частина з цілим і завдяки цьому співвіднесенню набуває свого особливого значення, подібно до того як окреме полісемантичне слово дістає своє цілком певне значення тільки в контексті всього речення або спільної для співрозмовників ситуації та теми бесіди. Одним з найважливіших підсумків розглянутої переорієнтації в осмисленні Дільтеєм внутрішньої організації життя став його перехід від психологічного до герменевтичного обґрунтування гуманітарних наук.

Переміщення герменевтики в центр методологічних пошуків Дільтея супроводилось істотною переорієнтацією його загальнофілософської

²² Невипадково такий літературний жанр, як автобіографія, розцінюється Дільтеєм як вища, найповчальніша й методологічно «найфілософськіша» форма історичного зображення, тобто пізнання й розуміння історії. В автобіографії як літературному вираженні роздумів людини про своє власне життя, особа, що розуміє життя та його об'єктивації, є тією ж особою, яка створила й прожила це життя. Описуючи одниничне, вона, на думку Дільтея, виражає в ньому загальний закон історичного розвитку (див., зокрема: Дільтей В. *Описательная психология*, с. 104).

²³ Diltthey W. *Die Entstehung der Hermeneutik*. — *Gesammelte Schriften*, Bd.5, S. 319.

²⁴ Дільтей В. *Сущность философии*, с. 29.

(світоглядної) позиції. Відтепер переважними в поглядах філософа стають об'єктивно-ідеалістичні установки гегелівського типу. Однак, схиляючись до об'єктивного ідеалізму як до «особливого світогляду», «особливого настрою душі» і фактично реставруючи ту саму спекулятивну метафізику, від пут якої він прагнув звільнити гуманітарні науки, Дільтей констатує, що в методологічному плані «магічна формула тотожності більше не робить зрозумілим відношення буття і мислення»²⁵. Відроджуючи об'єктивний ідеалізм гегелівського зразка як «загальний погляд на життя», Дільтей безапеляційно відкидає «неспокійну діалектику» як метод історичного пізнання.

Методологічним прообразом нового способу обґрунтування гуманітарних дисциплін для Дільтея стала романтична герменевтика, яку він прагне переосмислити на основі «філософії життя» і пристосувати для подолання концептуальних парадоксів свого історичного науковчення. Виходячи, як і раніше, з припущення, на якому ґрунтуються гуманітарні науки, а саме, що «розуміння унікального може здійснюватись об'єктивно»²⁶, Дільтей вбачає тепер своє завдання в тому, щоб вже на основі романтичної теорії інтерпретації дати філософське обґрунтування цього припущення, виправдати його, розкрити умови можливості такого розуміння. «Сьогодні, — підкреслює він, — герменевтика вступила в такий контекст свого розвитку, в якому науки про дух дістають нове важливе завдання. Вона завжди обстоювала об'єктивну вірогідність розуміння на противагу історичному скептицизмові й примхливій суб'єктивності... Всупереч всім сумнівам вона забезпечила теоретичний ґрунт для впевненого розвитку історії й філології [Фр.] Шлегелем, Шлейєрмахером і Бьокком... Нині ми повинні співвіднести герменевтику з епістемологічним завданням доведення можливості історичного пізнання і відшуканням засобів його здобування. Починаючи з логічних форм розуміння, ми маємо тепер встановити, до якої міри може бути досягнута його об'єктивна вірогідність»²⁷.

Розвиваючи цю ж тему в іншій праці, Дільтей розцінює герменевтику як головне методологічне знаряддя протидії «постійному вторгненню романтичної сваволі і скептичної суб'єктивності у царство історії». Спосіб такої протидії — «закладення основ об'єктивної інтерпретації, на якій ґрунтується всяка вірогідність в історії. Введена в контекст епістемології, логіки й методології наук про дух, теорія інтерпретації стає життєвим зв'язком між філософією й історичними дисциплінами, сутнісною складовою основоположень в гуманітарних дослідженнях»²⁸. Відтепер герменевтика як теоретико-пізнавальний підсумок дослідницької діяльності вчених-гуманітаріїв набуває у Дільтея статусу загальної методології історичного пізнання. І оскільки останнє зводиться Дільтеєм до систематичного осмислення істориком письмово зафіксованих виявів людського існування, герменевтиці відводиться роль теорії об'єктивного розуміння й інтерсуб'єктивно значущої інтерпретації письмових виражень духовного життя інших людей.

З методологічною експансією герменевтики як загальної методології гуманітарних наук довершується й абстрактно-ідеалістична метаморфоза історичної реальності. Вона остаточно спіритуалізується й стає своєрідним «текстом». Воно й не дивно, адже методологічна універсалізація герменевтики неодмінно вимагає, щоб фактологічний базис історичних наук, документи й пам'ятки культури минулих епох були вже не просто джерелами, які сприяють пізнанню історії, а самою історичною реальністю, самосущою формою об'єктивного буття людської історії.

²⁵ Дильтей В. Типы мировоззрения и их обнаружение в метафизических системах. — Новые идеи в философии. СПб., 1912, сб. 1, с. 181.

²⁶ Dilthey W. Die Entstehung der Hermeneutik, S. 317.

²⁷ Dilthey W. Der Aufbau der Geschichtlichen Welt., S. 217—218.

²⁸ Dilthey W. Die Entstehung der Hermeneutik, S. 331.

Відтепер у більшості наступних різновидів герменевтики «текст»^{28а} (в найширшому значенні слова, як всяка знакова фіксація продуктів людської діяльності), що виступає об'єктом тлумачення, стає єдиною об'єктивною реальністю самої історії, а його структура, композиція і внутрішні взаємозв'язки — об'єктивними взаємозв'язками культурно-історичного світу.

Таке одностороннє й ідеалістично обмежене трактування об'єктивного змісту історичної реальності не принесло — і не могло принести — Дільтею сподіваних результатів. Не вдаючись до розгляду тієї ролі, яку він відводив кожній з форм герменевтичного пізнання (тлумаченню, розумінню, інтерпретації, описові, зіставленню з традиціями та ін.²⁹), коротко спинимось на головному — наскільки успішною виявилась «протидія» засобами герменевтичної методології вторгненню суб'єктивізму, релятивізму й скептицизму в історичні науки.

Традиційна назва одного з найважливіших правил інтерпретації текстів — принцип герменевтичного кола. Згідно з ним значення одиниць, деталей і частковостей літературного твору (слів, речень, частин та ін.) може бути повністю зрозумілим і засвоєним тільки тоді, коли дослідник має деяке попереднє уявлення про ціле, про весь твір. Ознайомлення ж з цілим можливе тільки через вивчення частин, з яких воно складається. «Ціле твору має бути зрозумілим з окремих слів і їх поєднання, але повне розуміння окремих частин передбачає розуміння цілого»³⁰. Перманентне відтворення цього кола супроводить всі рівні розуміння інтерпретатором об'єкта цього пізнання, процес остаточного опанування якого в принципі ніколи не може бути завершений.

Кругова структура герменевтичного пізнання повторюється як стосовно окремого літературного твору, його відношення до всієї творчої спадщини автора, а останньої — до літературної традиції та єдності культури, так і в глобальних історичних масштабах. «Що таке життя, — пише Дільтей, — повинна навчити нас історія. А остання залежить від життя»³¹. З наведеною особливістю герменевтичного пізнання Дільтей пов'язує «загальне утруднення всієї інтерпретації». Більше того, у зв'язку з цим він констатує: «Теоретично ми стикаємось тут з межами всієї інтерпретації; вона може виконати своє завдання лише до деякої міри; так, все розуміння завжди лишається відносним і ніколи не може бути завершеним. *Individuum est ineffabile*»³². Тому й ті кардинальні питання, що їх Дільтей прагнув розв'язати з допомогою герменевтики, — «яким чином індивідуально структурована свідомість може реконструювати (а тим самим і об'єктивно пізнати) відмінну від себе індивідуальність іншої людини?», «як може індивідуальність зробити предметом загальнозначущого об'єктивного пізнання чуттєво даний вияв чужого індивідуального життя?»³³ — лишаються суто риторичними. Відповідь на них міститься в наведеному ним латинському афоризмі, смисл якого в даному контексті полягає у тому, що індивідуальне (унікальне) не може бути логічно визначене, відтворене й виражене в результатах пізнання науково-теоретичними засобами.

Тим самим принцип герменевтичного кола в системі філософських постулатів і теоретико-пізнавальних ідеалів Дільтея обертається пороч-

^{28а} Див., зокрема: *Ricoeur P. What is a Text? Explanation and Interpretations.* — In: *Rasmussen D. Mythic-Symbolic Language and Philosophical Anthropology. A Constructive Interpretation of the Thought of Paul Ricoeur.* The Hague, 1971, p. 135—150; *Ricoeur P. The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text.* — *Social Research*, 1971, vol. 38, No. 3, p. 498—528.

²⁹ Їхня своєрідність досить різнобічно розкрита у вищезгаданих працях С. М. Земляного та Л. Г. Іоніна.

³⁰ *Dilthey W. Die Entstehung der Hermeneutik*, S. 330.

³¹ *Dilthey W. Der Aufbau der Geschichtlichen Welt...*, S. 262.

³² *Dilthey W. Die Entstehung der Hermeneutik*, S. 330.

³³ *Ibid.*, S. 318, 334.

ним колом, разом з перманентним відтворенням якого відроджуються і релятивізм, і скептицизм, і суб'єктивізм, тобто стара антиномія дільтейвської «критики», але вже в герменевтичному вигляді — антиномія неусувності і нерозв'язності проблеми об'єктивної вірогідності гуманітарного пізнання. Що ж стосується власне герменевтики, то вона попри всі прагнення Дільтея так і лишається у нього «мистецтвом розуміння», збагненним лише для «обраних», скоріше винятком з загального правила, а не загальною, інтерсуб'єктивно доступною для засвоєння дослідниками методологією отримання гуманітарного знання, тобто так і не стає теоретико-пізнавальним обґрунтуванням об'єктивно-наукової вірогідності історичних досліджень.

Не розв'язує цих та суміжних з ними питань і Гуссерль, який добре знав концепцію Дільтея, критикував її за релятивізм і скептицизм, намагаючись подолати притаманні їй хиби шляхом трансцендентального обґрунтування факту знання як такого, безвідносно до того, природничонаукове воно чи гуманітарнонаукове. Зусилля Гуссерля також виявились безуспішними, оскільки для нього, як і для Дільтея, проблема інтерсуб'єктивності методологічних процедур такого обґрунтування лишається найвразливішим моментом феноменологічної теорії свідомості. Виходячи з негативного досвіду своїх попередників, Хайдеггер робить висновок, що ті проблеми, які перебували в центрі уваги Дільтея та Гуссерля, взагалі не мають ні теоретико-пізнавального, ні загальнометодологічного розв'язання, є проблемами онтології, а не гносеології. Завдяки онтологічному «оберненню» традиційної проблематики «розуміння» зі способу пізнання стає у Хайдеггера способом людського існування, теорія інтерпретації змінюється на онтологію розуміння, а герменевтика перероджується в трансцендентальну аналітику людського буття-в-світі. Починаючи з Хайдеггера герменевтика вступає в нову фазу свого розвитку, стає філософською герменевтикою³⁴ або «фундаментальною онтологією», критичний аналіз якої є окремою темою для спеціального дослідження.

Що ж стосується тих питань методології гуманітарного пізнання, відповіді на які безуспішно намагався знайти Дільтей, то їх єдино правильна постановка і, відповідно, послідовно наукове розв'язання можливі лише на ґрунті діалектико-матеріалістичної методології марксизму, на основі матеріалістичного розуміння історії. Візьмо одну з кардинальних проблем дільтейвської «критики» — проблему філософського осмислення людської індивідуальності в контексті історичного розвитку. Як підкреслює К. Маркс, критикуючи уявлення Прудона про співвідношення в історії розвитку окремих людських осіб і загального історичного прогресу, суспільний розвиток лише на перший погляд «здається річчю, відмінною, окремою, не залежною від їх індивідуального розвитку». Нездатність дослідника зрозуміти й розкрити взаємозв'язок цих двох форм розвитку обертається або введенням в теорію соціально-історичного процесу об'єктивно-ідеалістичних уявлень «про бога, про всезагальний розум, про безособовий розум людства», або ж суб'єктивістськими містифікаціями історії людства. Насправді ж, відзначає К. Маркс, «суспільна історія людей є завжди тільки історія їх індивідуального розвитку»³⁴. Але для належного розуміння характеру цього розвитку в теорії історичного пізнання необхідно брати до уваги ту визначальну обставину, що суспільство не складається з ізольованих індивідів як таких, а виражає сукупність тих зв'язків і відносин, в яких ці індивіди перебувають один щодо одного. Інакше кажучи, окремі індивіди не є первинними елементами суспільного цілого і людську сутність слід шукати не в ізольованих індивідах, а в їх суспільних відносинах, в конкретно-історичній сукупності суспільних відносин.

³⁴ Маркс К. Лист П. В. Анненкову, 28 грудня 1846 р., с. 387, 388.

Цю ж обставину підкреслює і В. І. Ленін, відзначаючи, що історію роблять живі особи з усіма своїми помислами і почуттями. Але «помисли і почуття» конкретної живої особи «впливають необхідно з даного суспільного середовища, яке служить матеріалом, об'єктом духовного життя особи і яке відбивається в її «помислах і почуттях» з позитивного або негативного боку»³⁵. Нехтування цими азбучними істинами матеріалістичного розуміння історії, ігнорування матеріального, суспільно-практичного базису духовної культури неодмінно прирікають теорію історичного пізнання на ідеалізм, а гуманітарно-наукову методологію — на суб'єктивізм, релятивізм і скептицизм, які й виявились останнім словом дільтейського історичного науковчення.

* * *

Попытки Дильтея разработать «критику исторического разума», в которой он предполагал философски осмыслить методологию и практику социально-гуманитарных наук, гносеологически обобщить и систематизировать накопленный ими познавательный опыт не увенчались успехом. Историческое науковчення Дильтея оказалось неспособным решить одну из кардинальнейших методологических проблем — проблему теоретического синтеза гуманитарного знания. В контексте этой проблемы формируется главный концептуальный парадокс дильтейевской «критики»: проблема объективности (интерсубъективности, общеобязательности) гуманитарного знания оказывается для Дильтея столь же неустранимой, сколь и неразрешимой. Она с необходимостью возникает и возрождается, ибо истоком всего философского начинания Дильтея служил замысел противопоставить спекулятивной философии истории и позитивистскому идеалу исторической науки такую теоретико-познавательную концепцию, которая позволила бы придать гуманитарным дисциплинам respectable статус «объективных наук», обосновать принципы их теоретической организации как точных и доказательных областей знания, благодаря чему они были бы способны «на равных» конкурировать с естествознанием. Она неразрешима, ибо высшим основоположением теоретического синтеза гуманитарного знания, конечной инстанцией, санкционирующей его объективную истинность, у Дильтея оказывается единичный «интroversированный» эмпирико-психологический индивид, субъективная саморефлексия которого остается основой и стандартом понимания истории и культуры. Это обрекает гуманитарные исследования на субъективизм, релятивизм и скептицизм, разрушающие научную ценность исторических дисциплин.

Переход Дильтея (уже на основе «философии жизни») от психологического к герменевтическому обоснованию гуманитарных наук лишь возродил прежний парадокс его «критики» в иных формах. Смысл этого парадокса теперь резюмируется в том, что понимание единичного (уникального) в культуре всегда остается релятивным и в силу этого не может быть подытожено, по мнению Дильтея, никакой законченной логической формулой, не может быть выражено в результатах интерпретации научно-теоретическими средствами как объективный (интерсубъективно-значимый) результат познания.

В статье проводится мысль, что единственно правильная постановка и последовательно научное решение тех проблем, которые остались неразрешимыми для Дильтея, возможны только на основе диалектико-материалистической методологии марксизма, т. е. на основе материалистического понимания истории.

³⁵ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Повне збір. творів, т. 1, с. 394.

М. М. КИСЕЛЬОВ, М. Ф. ТАРАСЕНКО

СУЧАСНА ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ І ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У БУРЖУАЗНІЙ СВІДОМОСТІ

Сьогодні, мабуть, неможливо знайти такого аспекту людського буття, на який не зробила б впливу безпрецедентна актуалізація екологічної проблематики. Питання охорони життєвого середовища людини і раціонального використання природних ресурсів давно вже вийшли за межі компетенції природознавства і технології. Вони є важливим чинником формування світоглядних установок сучасної людини, дедалі більше стають ареною класових конфліктів, темою політичних дискусій, об'єктом гострої ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом.

Енергетична криза, хімічна, радіаційна, шумова, термальна та ін. забрудненість природного середовища набувають у капіталістичному світі дуже загрозливих масштабів. Вони зумовлюють появу нових і значне загострення традиційних антагонізмів буржуазного суспільства. І хоча в сучасній буржуазній літературі екологічна криза розглядається як глобальне явище, а її причини трактуються різними авторами і угрупованнями неоднаково, безсумнівним є зв'язок нинішньої екологічної ситуації на Заході з суспільним ладом, з характером соціально-економічного розвитку капіталізму, з хижачьким ставленням монополій до природи. Цим і зумовлюється потужний спалах соціального протесту в країнах капіталу — екологічні мітинги і страйки (Італія, Японія), природоохоронні маніфестації (США, ФРН, Бельгія) та ін.

Взаємозв'язок людини і природи, характер використання суспільством природних ресурсів визначаються ступенем розвитку продуктивних сил, певними історичними формами власності на засоби виробництва, класовими відносинами людей, соціальним устроєм їх життя. За капіталізму перетворення і виробниче освоєння природи ґрунтується на тих стихійних силах суспільства, які закріпачують людину і її працю, не дають їй можливості реалізувати відношення до природи вільно, усвідомлено, різнобічно, у відповідності з екологічними законами природи і суспільно-історичної практики. Саме анархія капіталістичного виробництва, стихійні форми впливу капіталізму на природне середовище породжують в буржуазному суспільстві екологічно-конфліктні ситуації.

Апологети капіталізму докладають чимало зусиль, щоб видати екологічну кризу буржуазного суспільства за глобальне, загальнолюдське явище, яке нібито однаково властиве і капіталізму і соціалізму, за позасоціальну і позакласову тенденцію, зумовлену «загальними законами розвитку людства». Як слушно зазначає І. Д. Лаптев, буржуазія прагне знову покликати під свої знамена широкі маси населення, об'єднати їх під лозунгом «Боротьба за врятування середовища — це боротьба за врятування всіх»¹. Але чим далі, тим важчим стає маніпулювання громадською думкою. Буржуазні ідеологи марно силкуються довести вигадану спільність екологічних дисгармоній для капіталізму і соціалізму, з тим щоб дискредитувати практику соціалістичного природокористування, спотворено подати широким народним масам реальний стан екологічної проблеми за соціалізму, містифікувати світоглядно-методологічні основи і теоретичні передумови її розв'язання. При цьому, як правило, піддаються критиці марксистсько-ленінський світогляд і особливо діалектико-матеріалістичний метод як науково-теоретична основа практики соціалістичного природокористування.

Так, американський еколог Р. Дюбо гадає, що однією з причин нерационального ставлення людини до природи нібито є відсутність правиль-

¹ *Лаптев И. Д.* Социально-философские аспекты взаимодействия общества и природы. — М., 1975, с. 48.

ного визначення поняття «природа». Це, на його думку, «утруднює створення тієї наукової основи, на якій ґрунтується філософія охорони природи»². Наведене твердження є безплідним з соціально-практичного боку, а в світоглядно-філософському плані воно метафізичне й ідеалістичне. Належне визначення поняття «природа», щоб бути справді науковим, має ґрунтуватись не тільки на природознавстві, а й на суспільствознавстві, тобто повністю враховувати і включати в себе суспільно-історичну досвідно-виробничу практику людства, об'єктивні закономірності її розвитку. Абсолютизація ж природничонаукового підходу до цього поняття — що, зокрема, властиве позиції Дюбо,— неодмінно призводить до абстрактного матеріалізму і, в кінцевому підсумку, до ідеалізму позитивістських зразків.

Поняття «природа» виводиться не просто з природознавства як такого, а з відношень реального життя, з безпосередньої дійсності суспільної практики, специфічною галуззю якої виступає і само природознавство. Тільки діалектико-матеріалістичне узагальнення суспільно-історичної практики забезпечує єдино правильний об'єктивно-науковий підхід в дослідженні сучасних екологічних проблем. Діалектичний метод, підкреслював К. Маркс, «є єдино матеріалістичний, а значить, єдино науковий метод. Хиби абстрактного природнонаукового матеріалізму, який виключає історичний процес, виявляються уже в абстрактних і ідеологічних уявленнях його захисників, тільки-но вони зважуються вийти за межі своєї спеціальності»³.

Природа, як вона розкривається сучасним природознавством,— у формі фізико-хімічних закономірностей речовини, фізіологічної організації живого та ін.,— не є тією достатньою основою, яка визначає характер природоперетворювальних цілей суспільної людини і засоби їх досягнення. Такою основою є насамперед соціальні умови, суспільно-виробничі відносини людей, історично-конкретний рівень і характер їх розвитку. Саме вони зумовлюють вибір людиною можливих способів і форм як реально-практичного, так і науково-теоретичного, пізнавального опанування природи, бо виступають об'єктивним буттям людини і як закон визначають характер освоєння природного оточення, спосіб використання його ресурсів.

Реальність екологічної кризи у світі капіталу в наші дні ні в кого вже не викликає сумніву. З 70-х років у західній літературі розпочався справжній бум публікацій з екологічної тематики. Серед різноманітних і численних підходів, наявних в буржуазній літературі з питань стану природного середовища, заходів щодо його охорони та ін., можна умовно виділити дві основні тенденції — буржуазно-апологетичну та соціально-реформістську.

Буржуазно-апологетична течія характеризується головним чином технократичним радикалізмом і соціально-політичним консерватизмом. До неї належать насамперед політики, представники великого бізнесу та вчені, що мають доступ до управління цим бізнесом, тобто представники науково-технічного істеблішменту, що формують офіційну ідеологію великого капіталу (Д. Белл, Г. Кан, А. Вінер, Г. Саймон та ін.). Вони виходять з того, що екологічна криза є породженням природознавства і техніки, і все ж вважають, що її подолання слід шукати на шляху дальшого розвитку науки і матеріального виробництва. Як твердять Г. Кан і А. Вінер (США), науково-технічний прогрес сам по собі здатний забезпечити двадцяти мільярдам людей на планеті такий рівень життя, який перевищує досягнутий нині США⁴. Загалом позиції апологетів цього напрямку характеризуються невиправданим оптимізмом, вони вва-

² Дюбо Р. Биосфера. Диалектическое равновесие между человеком и природой.— Курьер ЮНЕСКО, 1969, № 145, с. 12.

³ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 355 (примітка).

⁴ Kahn H., Wiener A. The Year 2000.— New York, 1967.

жають, що екологічна обстановка на планеті не погіршується, а поліпшується, і що така тенденція буде чинною і надалі.

Представники буржуазно-апологетичної течії, як правило, не торкаються соціально-економічних і політичних причин екологічної кризи і схильні залічувати її до неодмінних супутників розвитку людської цивілізації. Забруднення навколишнього середовища й інші негативні чинники капіталістичних форм індустріалізації є, на їхню думку, неодмінним наслідком задоволення в основному розумних і необхідних потреб людського суспільства, які неможливо задовольнити без використання гігантської кількості природних матеріалів і енергії. Виступаючи проти «екоістерії» соціально-реформістських теоретиків екологічної кризи, представники державно-монополістичного істеблшменту намагаються аргументувати можливість її подолання в рамках капіталістичного суспільства, через введення спеціальних ринкових механізмів і адміністративного втручання (заборони, штрафи, правові санкції та ін.). Більше того, тут проводиться думка, що західний світ, мовляв, перебуває у винятковому положенні у справі охорони навколишнього середовища, оскільки капіталістичні корпорації нібито є «одним з найвеличніших механізмів, які будь-коли призначались для мобілізації і формування ресурсів — як фізичних, так і моральних»⁵. Тому, мовляв, тільки монополістичному капіталові під силу справитись з проблемами такого масштабу, як подолання екологічної кризи.

Буржуазні ідеологи технократично-сцієнтистської орієнтації запевняють, що екологічна криза є неодмінним наслідком науково-технічного прогресу. Так, з погляду Г. Кана — представника Гудзонівського центру США, — «екологічні дисгармонії» є своєрідними «витратами і хворобами зростання, що характеризують високорозвинутість індустріальної технології капіталізму і недостатній рівень управління виробництвом»⁶. Тому головною умовою подолання екологічної кризи проголошується дальше зростання капіталістичної промислово-технологічної культури. Це зростання трактується у вузько-прагматичному дусі менеджеризму — як «приборкання», «подолання» техніки управлінням. Отож і виходить, що екологічна криза може бути подолана через формальну інституалізацію соціально-економічних структур капіталізму — інституалізацією науки, технічними нововведеннями, оновленням організації і управління виробництвом та ін. Це нібито упоряднить і активізує промислово-технологічне зростання, урбанізаційні процеси, стабілізує демографічні фактори, буде сприяти зміцненню соціально-управлінських інститутів і становленню рівноваги між природним і соціальним оточенням. З цього й випливає один-єдиний буржуазно-апологетичний висновок: подолання екологічної кризи, згідно з Г. Каном, цілком і повністю можливе у соціальних рамках капіталізму, властивими йому цілями, методами і засобами.

За такого підходу провідна роль надається науці і техніці. Останні трактуються як автономні сфери діяльності, соціальне і виробниче значення яких визначається не тими суспільними умовами, в межах яких вони функціонують як предмети і засоби живої праці, а якимись, нібито властивими їм, власними специфічними закономірностями розвитку, зумовленими або «чистим» предметом науки, або загальними тенденціями вдосконалення технології. Техніцисти зводять роль і призначення науки виключно до отримання вузько-прагматичного економічного ефекту, головним знаряддям якого є технологія, а метою — економічний прибуток і промисловість майбутнього. Тим самим зі сфери науки неправомірно виключаються людина і суспільні умови її життєдіяльності. Наука для техніцистів — це по суті лише фізико-математичне природознавство, покликане обслуговувати технологію. Кінцевим висновком з

⁵ Zundborg Z. Future without Shock.— New York, 1974, p. 129.

⁶ Kahn H., Martel L., Brown W. The Next 200 Years.— London, 1977, p. 10.

такого ідеалістичного розуміння науки і техніки є положення: «технологія розвивається заради самої технології», тобто водночас виступає і метою і засобом. Цілком очевидно, що прибічники технiцизму абсолютизують роль науки і техніки, відривають їх від суспільного базису виробництва, від людини як головної продуктивної сили суспільства.

Одним з наслідків такого однобічно-абстрактного, «соціально-нейтрального» підходу до науки і техніки, коли вони розглядаються як причиноутворюючий механізм, що визначає суспільну життєдіяльність людини, економіку, природу і культуру, як основоположна «субстанція» історичного розвитку людства, є редукція світоглядних і екологічних чинників цивілізації в суто технологічну площину. У такому разі техніка набуває вирішального значення для соціального розвитку і досягнення успіхів у справі опанування та охорони природного середовища. «Ми вважаємо, — твердять прибічники розглядуваних позицій, — що майже будь-яка шкода..., завдана навколишньому середовищу, може бути виправлена з допомогою техніки, потрібної кількості грошей, часу, достатнього для здійснення необхідних заходів»⁷. Суспільний розвиток, отже, цілком ставиться в залежність від «лімітів техніки», яка виявляється зовнішньою і внутрішньою межею дійсності, її деміургом. Навіть культура береться технiцистами до уваги лише в її меркантильно-прагматичній формі, тобто отожднюється з приватнокапіталістичними прийомами ведення економіки і організації виробництва.

Насправді ж внутрішні мотиви розвитку науки і техніки, як і спосіб розв'язання з їх допомогою екологічних проблем, визначаються суспільною практикою, соціально-економічними формами організації праці, політичними відносинами між людьми. Навіть «чисте» природознавство, підкреслювали основоположники марксизму, отримує свою мету, як і свій матеріал, лише завдяки чуттєво-предметній діяльності людей⁸. Тому прогрес науки і техніки ніяк не можна розглядати у відриві від соціального прогресу. Аналогічним чином неправомірно говорити і про вплив науки та техніки на природу поза їх зв'язком з суспільними ідеалами і людськими цінностями.

Представники соціал-реформістського напрямку висловлюють переконання в невідмінності екологічної катастрофи, викликаній негативними наслідками науково-технічного прогресу. Звідси і походить їх іменування як «технологічних песимістів». Завдяки їхній діяльності виникли різні утопічні проекти «оптимізації» і «глобальної стабілізації» відношення «людина — наука — техніка — природа», за якими криються настрої безвиході, невпевненість в майбутньому, страх перед дальшим розвитком науки і техніки.

Одним із безсумнівних джерел песимізму буржуазних теоретиків в оцінках соціальних наслідків науково-технічної революції є визнання нинішньої демографічної ситуації головною причиною екологічної кризи. Це породжує своєрідний «ренесанс» неомальтузіанства і неорусоїзму в буржуазному екологічному мисленні. Від рецидивів неомальтузіанства не вільні навіть такі широковідомі дослідження, як «Межі зростання» Д. Медоуза і співавторів та «Динаміка світу» Дж. Форрестера. Названі та багато інших дослідників вбачають головні чинники екологічної кризи тільки в зростанні народонаселення, руйнуванні й виснаженні орних земель, зникненні з лица планети цілих видів тварин, безмежній урбанізації з її драматичними парадоксами та ін., і аж ніяк не в хижацькому ставленні монополій до природи, не в соціально-економічних основах капіталістичної системи господарювання.

Досить модною стала й критика песимістами «суспільства споживання», «споживацької психології». Однак в такій критиці, як правило,

⁷ Ibid., p. 151.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 41.

не береться до уваги та обставина, що культ споживацтва насаджувався і продовжує насаджуватися буржуазними інститутами. Якщо раніше за показник «благоденства» буржуазного суспільства його апологети видавали рівень споживання, то тепер значного поширення на Заході набуло надання нового змісту поняттю «благоденство». «Суспільство благоденства», що має прийти на зміну «суспільству споживання», мислиться на основі строгого режиму економії, а терміни, що донні виступали як синоніми, тепер протиставляються один одному.

Неспроможність буржуазного суспільства здійснити ефективні природоохоронні заходи привела до того, що чимало західних дослідників вважають за доцільне знизити темпи НТР і навіть спробувати досягнути «глобальної рівноваги» за рахунок «нульового зростання» і «стагнації» продуктивних сил. Відомий американський еколог Б. Коммонер вважає, що криза навколишнього середовища зумовлена змінами технології виробництва, внаслідок чого натуральні матеріали (мило, бавовна, вовна, деревина) витісняються штучними (пластмаси, детергенти, пестициди та ін.), які не «вписуються» в природний кругообіг і потребують значних енергетичних витрат⁹.

Екологічні песимісти зводять причини екологічної кризи до так званих позитивних джерел і вважають, що передумови її криються в прискореному промислово-економічному розвитку. Звідси і їх претензії звільнити економічне зростання від «технологічного імперативу», змінити установку на промислово-економічну експансію з допомогою «екологічно лімітованого» виробництва. Якщо техніцисти уподібнюють техніку до головного «чародія» всього суспільного розвитку культури, то екологічні песимісти додають до цієї містифікованої сили ще й «натуральні» екологічні ліміти. В результаті розвиток суспільної життєдіяльності розглядається в руслі лише двох змінних: техніко-економічного зростання і використання природного середовища. Через них екологічні песимісти намагаються поєднати так зване соціетальне і промислово-економічне зростання з екологічним началом, а останнє, у свою чергу, з техніцизмом і сцієнтизмом. Звідси й походять «моделі світу» Форрестера — Медоуза, які претендують на роль глобальних проектів світового розвитку і за своєю суттю є ліберально-конформістськими моделями, що виражають ідею соціального і науково-технічного компромісу між власне техніцизмом і екологічним сцієнтизмом.

Як видно, екологічні песимісти видають за альтернативу техніцизмові не визначальні основи розвитку суспільного способу виробництва, а одномірний зв'язок промислово-економічного зростання і стану природного середовища, зведений до окремо взятих і довільно вибраних інгредієнтів: технічної ефективності виробництва, зростання народонаселення, споживання природних ресурсів, рівня забруднення середовища. При цьому цілком ігноруються конкретно-історичний рівень розвитку суспільної системи, а також її соціально-економічний базис і політичний устрій, класова структура.

Розвиток виробництва береться теоретиками соціал-реформістського спрямування головним чином як зростання промисловості і народонаселення під кутом зору можливості їх забезпечення природними ресурсами і продуктами харчування. Ці фактори протиставляються один одному і проголошуються головним чинником екологічної суперечності сучасності. Екологічна криза тут розуміється поверхово і абстрактно, як своєрідний розрив зв'язків між необмеженим зростанням промисловості та народонаселення і обмеженими ресурсами природи, її нездатністю забезпечити усім необхідним промислово-економічний і демографічний процеси. Тому не дивно, що екологічні песимісти навіть розвиток суспільства розглядають по суті в буржуазно-утилітарній формі, по-споживацькому, а не в його зумовленості об'єктивною історичною необхідністю. Од-

⁹ Коммонер Б. *Технологія прибутку*.— М., 1976.

наковою мірою це стосується і визначення антитехністами якості природного середовища. Остання не береться в її об'єктивно-практичних і соціально-історичних визначеностях, а трактується або суто вітально (як фактори середовища, що відповідають організмичним потребам), або ж морально-етично¹⁰.

Моделі «екологічної рівноваги», що їх пропонують буржуазні ідеологи, як правило, ґрунтуються на метафізичній основі, будуються з допомогою методології сцієнтизму і позитивізму й абсолютизації конкретно-наукових принципів і форм пізнання. Соціально-політичні, класові і світоглядні аспекти сучасної екологічної проблематики розглядаються схематично, абстрактно, позаісторично¹¹. У цих теоріях метод глобального моделювання «екологічної рівноваги» підпорядкований інтересам капіталу¹². І оскільки, згідно з антитехністами, межі промислово-економічного зростання виявляються через екологічні кризи, останні проголошуються загальними і невідмінними для всього людства. «Занепад капіталістичного світу буржуазні ідеологи намагаються видати за крах усієї сучасної цивілізації, подаючи цей процес як «трагічну діалектику» всіх суспільств»¹³, підкреслює товариш В. В. Щербицький. Представники антитехніцизму нехтують тим принциповим, науково обґрунтованим в марксизмі положенням, що природне середовище знищують і руйнують не наука і техніка як такі, а насамперед капіталістичний спосіб їх організації і використання, непримиренні суперечності яких некритично переносяться цими теоретиками на розвиток всієї людської культури.

Загалом погляди антитехніцистів на шляхи розв'язання екологічної проблематики мають утопічний характер. Адже об'єктивною закономірністю дійсного ходу суспільного виробництва, як відомо, є нерівномірність його розвитку на різних ступенях людської історії. На противагу цьому антитехніцисти пропонують встановити «глобальну рівновагу», що на ділі означало б увічнення соціально-економічної, науково-технічної і культурної відсталості одних країн і забезпечення переваг інших. Так, для імперіалістичних держав гальмування темпів розвитку матеріального виробництва до так званого нульового зростання є закріпленням того рівня розвитку, якого вони досягнули на даний період, тоді як для слаборозвинутих держав це є по суті консервацією культурної відсталості і, отже, їх соціально-економічної нерівності з іншими країнами, запереченням можливості їх поступального розвитку і вдосконалення. В соціально-економічному аспекті це привело б до фактичного збереження принципу панування і підкорення у міжнародних стосунках, означало б продовження хижацької експлуатації і пограбування високорозвинутих капіталістичними країнами природних ресурсів своїх напівколоніальних «партнерів», стримування і навіть заперечення тенденції до утвердження загальнолюдських гуманістичних традицій у природокористуванні. Переконливим прикладом може бути прагнення агресивних кіл США створити якийсь американський варіант віджилої доктрини геополітики і проголошувати найбагатші природними ресурсами регіони і континенти планети сферою своїх «життєвих інтересів».

Екологічні песимісти ототожнюють закони природи і закони суспільного розвитку, абсолютизують негативні явища у взаємодії суспільства і природи. У підсумку це призводить до фаталізму і проповіді екологічної приреченості. Соціальним підґрунтям таких висновків є стихійний розвиток капіталістичного підприємства, який обмежує здатність тео-

¹⁰ Попов С. И. Проблемы «качества жизни» в современной идеологической борьбе.— М., 1977.

¹¹ Гвишиани Д. М. Наука и глобальные проблемы современности.— Вопр. философии, 1981, № 3; Фролов И. Т. Человек и человечество в условиях глобальных проблем.— Вопр. философии, 1981, № 9.

¹² Новак И. Б. Новый тип модельного познания.— Вопр. философии, 1980, № 7.

¹³ Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс— забота партийная.— Киев, 1983, с. 43.

регічного мислення чітко розрізняти «стихийне в природі» і «стихийне у суспільстві».

Хисткість соціальних орієнтацій і методологічних установок анти-техніцизму достатньо чітко виявляється в еволюції поглядів представників цього напрямку, обстоюваних ними принципів дослідження екологічних проблем.

Якщо в перших доповідях Римського клубу екологічна проблематика розглядалась переважно з точки зору фізичних «лімітів природи», то згодом намічається злам в тематичній орієнтації — відбувається різкий поворот від аналізу зовнішніх фізичних меж зростання до осмислення внутрішніх меж самої людини, її здатностей, цілей, цінностей, освіти і культури загалом. У світоглядному плані це знаменує певне методологічне коригування «екологічної парадигми» мислення — зміщення акцентів з методології комп'ютерного моделювання на установки психоаналізу і «філософії життя».

Особливо рельєфно це виявляється у поглядах на екологічну проблематику і способи її розв'язання у А. Печчеї. У своїй праці «Людські якості» він робить висновок, що людське буття, якщо розуміти його як тотальність, що охоплює собою економічні, науково-технічні, екологічні, демографічні і духовні фактори, є «ахілесовою п'ятою» всієї так званої глобалістики. На його думку, матеріально-економічні і екологічні межі зростання зумовлюються внутрішньо природженими межами самої людини, а екологічна криза є кризою «людських якостей». Тому методи розв'язання глобальних проблем «перебувають у самій людині, а не поза нею». «Найважливішим, від чого залежить доля людства,— пише Печчеї,— є людські якості»¹⁴.

Звичайно, будь-яка екологічна проблема тією або іншою мірою стосується людини і, отже, її людських якостей — соціальної, професійної і громадської зрілості. Печчеї, так би мовити, інтуїтивно відчуває, що капіталізм калічить, придушує і дезорієнтує людину, фетишизує її особисті творчі сили, культивує в ній егоїзм, жадобу, всездозволеність, антигуманне ставлення до природи й інших людей. Все це в масових масштабах знелюднює природні і соціальні властивості людей, зводить людиноутворюючу функцію суспільної практики і культури дійсно (вже без лапок) до нульового зростання, призводить до розпаду особистості, її протиставлення природі і людським нормам колективного співжиття.

Саме капіталізм, знелюднюючи «людські якості», завертає їх обернені властивості на зовнішню природу, суспільні відносини і саму людину, тим самим створюючи внутрішньосоціальні, екологічні та інтерсуб'єктивні конфлікти в життєдіяльності людей. Тому екологічна криза за умов капіталізму є не просто психологічною депресією культурних якостей людини, а насамперед соціальною кризою, критичним станом загальнолюдських якостей людини — соціальним дефіцитом справді людських якостей, необхідних для цілісного існування суспільного організму і особистої життєдіяльності.

Далі буде.

¹⁴ Печчеї А. Человеческие качества.— М., 1980, с. 44, 45.

ФОРМУВАННЯ РОЗУМНИХ ПОТРЕБ ОСОБИ

Всебічне вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства, загострення ідеологічного протистояння двох світових систем висувають на одне з центральних місць у соціальній політиці КПРС завдання, пов'язані з подальшим збагаченням духовного світу особи, гармонізацією системи її потреб. Монографія авторського колективу відділу філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР* присвячена дослідженню саме цієї важливої проблеми.

Практичній реалізації творчих задумів авторів, покладених в основу цієї книги, значною мірою посприяв вдалий спосіб її структурної побудови. У першому розділі питання про сутність потреб розглядається на загальносоціологічному рівні, у другому загальні положення теорії потреб конкретизуються щодо завдань комуністичного виховання, і, нарешті, у третьому аналізуються конкретні форми їх вияву в життєдіяльності конкретної особи. Особлива увага приділяється способам подолання негативних тенденцій у динаміці розвитку потреб та споживної діяльності людини. Такий підхід, з одного боку, дозволив авторам поставити проблему формування розумних потреб особи у широкому соціально-виховному контексті, з другого — розкрити її методологічну роль в аналізі відхилень особистості від норм соціалістичної цивілізованості, зокрема показати, що ці відхилення великою мірою залежать як від індивідуальних якостей, так і соціально-типового в особі.

Проблема формування розумних потреб особи у праці не має самодостатнього характеру: кризів її призму автори розглядають цілий комплекс теоретично і практично актуальних питань — зокрема, торкаються такої малодослідженої проблеми, як структура і динаміка соціальних потреб особи. Велика увага при цьому приділяється питанням стимулювання і оплати праці, сучасних форм її організації, використання бюджету вільного часу трудящими та ін. Теоретичні і практичні висновки авторів підкріплюються результатами соціологічних досліджень способу життя населення Української РСР, матеріалами соціологічних опитувань, новою статистичною інформацією.

Потреби особи розглядаються в колективній монографії як важливий структурний елемент системи її життєдіяльності.

* Донченко Е. А., Сохань Л. В., Тихонович В. А. Формирование разумных потребностей личности. — Киев: Политгиздат Украины, 1984. — 223 с.

Внаслідок цього у поле зору авторів потрапляє досить широкий спектр потреб. Така постановка питання визначила способи класифікації потреб, поділ їх на матеріальні, соціальні і духовні. Виходячи з цієї класифікації, в книзі й розглядається питання про шляхи виховання розумних потреб особи.

Умови формування розумності потреб, на думку авторів, треба виводити безпосередньо з функціонування їх системи. У книзі зазначається, що надійною альтернативою аномального розвитку потреб є гармонізація взаємодії матеріальних, соціальних і духовних потреб, коли їх система отримує «можливість і здатність саморозвиватися». Однак відбувається це лише в тому випадку, коли «потреби кожного блоку мають достатній діапазон свого виявлення, достатню глибину змісту і достатній рівень активності...» (с. 47). Оцінюючи такий стан як оптимальний для гармонійного розвитку людини і її потреб, автори, разом з тим, звертають увагу на внутрішні можливості самої системи у підтриманні її цілісності. Особлива роль тут належить соціальним і духовним потребам, від ступеня розвитку, змістовності вияву яких значною мірою залежить розумність всього ансамблю потреб особи. Цей висновок, глибоко аргументований авторами, має важливе значення для практики комуністичного виховання трудящих.

Великий інтерес становить твердження, що феномен розумності треба розглядати не тільки стосовно потреб, але й споживної діяльності, оскільки він, як зазначається, «пронизує всі структури свідомості і життєдіяльності соціально зрілої людини: знання, відношення, потреби, діяльність та ін. ...» (с. 39). Така постановка питання виділяється, на наш погляд, правомірно, оскільки дозволяє визначити основні сфери життя соціальних заходів, спрямованих на активізацію цілеспрямованого виховання розумних потреб особи. Успішне розв'язання цього завдання передбачає не тільки вдосконалення системи управління структурою потреб, але й управління споживною діяльністю на основі збагачення її змісту (споживна діяльність, як і самі потреби, може бути як розумною, так і нерозумною). В останньому випадку проблема формування розумних потреб розв'язується на основі, так би мовити, «рафінування» способів індивідуального споживання особи.

Велика увага в праці приділяється сутності та критеріям визначення розумності

потреб особи. Автори пов'язують природу цих потреб з їх загальною спрямованістю на забезпечення всебічного розвитку людської індивідуальності (вони відображують багатогранність відношення особистості до світу, певну узгодженість індивідуального та суспільного). «Загальним же критерієм розумності матеріальних, соціальних і духовних потреб людини в соціалістичному суспільстві, — підкреслюється в книзі, — є відповідність способів їх задоволення нормам і цінностям соціалістичного способу життя» (с. 53). Розкриваючи зміст поняття «розумна потреба», автори показують доцільність оперування цим поняттям «на рівні ідеального стану, соціальної норми і реального задоволення потреб соціального суб'єкта» (с. 40). Це дає змогу проаналізувати різні форми виявлення розумності, котрі можуть розглядатися як певні етапи становлення розумних потреб особи. Ідеальна модель розумної людської потреби будується, виходячи з: а) врахування змісту, рівня суспільних, індивідуальних потреб та можливостей їх реалізації; б) наукового обґрунтування потреб і споживної діяльності; в) розуміння суб'єкта потреби як цілісної, всебічно і гармонійно розвинутої особистості. На рівні соціальної норми розумна потреба виступає як певна міра реалізації ідеального стану. У розгляді ж процесу реального задоволення потреб особи необхідно, на думку дослідників, брати до уваги «не тільки можливості суспільства, але й можливості соціальної групи, самої особи...» (там же). Аналогічним чином класифікується і споживна діяльність індивіда, в структурі якої вирізняються реальна, оптимальна та ідеальна моделі споживання (див. с. 154—155). Такий спосіб дослідження, як нам здається, не лише забезпечує виявлення справжнього рівня розумності системи потреб особи, але й дозволяє здійснювати її надійне прогнозування, орієнтує нас на ідеальні моделі розумної потреби і споживної діяльності.

Розглядаючи закономірність формування розумних потреб особи, більшість дослідників акцентує увагу на визначенні об'єктивних умов цього процесу, які перебувають, по суті, поза самою особою і її свідомістю. Соціально-психологічні та індивідуально-психологічні його фактори при цьому більше констатуються, ніж досліджуються. На відміну від такого підходу у праці О. А. Донченко, Л. В. Сохань, В. О. Тихоновича робиться наголос на тому, що «формування розумних потреб передбачає двоединний процес суспільного та індивідуального регулювання» (с. 130—131). Розглядаючи основні напрями соціальної політики суспільства зрілого соціалізму, автори приділяють велику увагу з'ясуванню ролі суто індивідуальних, внутрішніх факторів цього формування. Це дозволило розглянути комплекс проблем, що впливають на підвищення ефективності заходів, спрямованих на розв'язання цього важливого завдання.

За всієї широти і новизни у трактуванні ряду важливих питань рецензована монографія разом з тим не позбавлена деяких

недоліків. Так, на наш погляд, теоретичне дослідження проблеми формування розумних потреб соціалістичної особи значно виграє б і набуло завершенішого вигляду, якби автори розглянули потреби не тільки як одну, хоча і найбільш значущу детермінанту людської діяльності, а лише як певний елемент у їх системі, що містить, зокрема, примус і обов'язок. Співвідношення цих детермінант, які формуються у полі соціальної взаємодії особи і суспільства, змістовно змінюється як в залежності від різних типів виробничих відносин, так й у рамках певної суспільно-економічної формації, утворюючи різноманітні мотиваційні установки поведінки людини. Разом з тим спосіб поєднання зазначених детермінант у цілісність залежить і від рівня історичного розвитку суспільства, і від певного типу індивідуального світосприйняття особи, що у кожному конкретному випадку зумовлює специфічні особливості її мотивації та поведінки. У відповідності з цим проблема формування розумних потреб має розв'язуватися не тільки на шляху оптимізації усієї системи потреб особи за допомогою збільшення «питомої ваги» і значущості соціальних та духовних потреб у цій системі, як зазначають автори. Не менш важливим її аспектом виступає управління самою системою детермінант людської діяльності на основі поступового зміцнення акцентів ззовнішнього примусу (який використовується лише щодо деяких окремих осіб в соціалістичному суспільстві) у напрямку внутрішнього примусу (обов'язку) і від нього — до потреб.

Спирним видається й отожднення у праці понять «об'єктивна необхідність» і «об'єктивна нужда», за допомогою яких визначається категорія потреб (див. с. 13—14). На нашу думку, об'єктивна необхідність виступає характеристикою як природи, так і суспільства, тобто може існувати реально, не будучи «включеною» у свідомість (індивідуальну чи суспільну), тоді як поняття «нужда» відображує момент взаємодії об'єктивної реальності і людської свідомості.

Також викликає сумнів доцільність поділу індивідуальних потреб на матеріальні, соціальні та духовні, до якого вдаються автори (тут вони поділяють погляд, широко розповсюджений в сучасній науковій літературі), оскільки він ґрунтується на якісно відмінних класифікаційних засадах.

Незважаючи на окремі недоліки, цінність рецензованої монографії незаперечна. Вона присвячена висвітленню одного з найбільш актуальних питань комуністичного будівництва, значно доповнює і поглиблює науковий аналіз сутності і шляхів формування розумних потреб соціалістичної особи, спонукає до обговорення поставлених у ній проблем. Це свідчить про високий теоретичний рівень праці, творчий характер наукового пошуку авторського колективу.

ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЙ СУЧАСНОЇ НАУКИ

Розвиток практики, науки і культури актуалізує необхідність дослідження системно-структурних компонентів знання, пізнавальної динаміки його концептуальних схем і засобів. Такимим чином компонентами знання є категорії матеріалістичної діалектики, понятійний апарат різноманітних сфер суспільних, природничих і технічних наук, духовно-практичні чинники людської культури в цілому. Ось чому проблема висвітлення специфіки взаємозв'язку філософських категорій з поняттями науки, що мають загальнонаукове значення і характеризуються інваріантним статусом в структурі концептуальних засобів пізнання, набуває важливого філософсько-методологічного і світоглядного значення. Вивчення її дозволяє виявити нові аспекти категоріальної структури знання і пізнання, намітити контури загальної теорії категорій, конструктивно розкрити інтегративну функцію філософського пізнання, а також відповідні потенції нефілософського (загальнонаукового) знання і міжнаукового синтезу.

Зазначена проблема має розгалужені напрями дослідження — філософсько-методологічний, соціально-історичний, системно-структурний, культурно-світоглядний та ін.

Достоїнство і наукова цінність рецензованої праці* полягає в тому, що в ній поняття категорій, їх генезис, соціально-практична основа, класифікація типів і засобів систематизації досліджується комплексно, в аспекті діалектичного і системно-структурного методу, з врахуванням впливу на процес категоризації знання здобутків сучасної науково-технічної революції.

Передусім на увагу заслуговує те, що автори розглядають філософське пізнання і в руслі універсальності загальних законів взаємодії суспільства і мислення і, що важливо, в аспекті його предметної специфіки — як відображення способу даності об'єкта пізнання для суб'єкта. Інакше кажучи, їх цікавить не просто предмет, яким він існує в спеціальній науці, а й те, як він постає для людини в практиці і пізнанні, відображується в мисленні і фіксується певною категоріальною сіткою понять. Це дало авторам змогу уникнути дублювання інших розробок з даної проблеми, а також плідно поєднати онтологічний, гносеологічний і феноменологічний напрями в дослідженні категорій філософії і науки.

В. С. Готт, Е. П. Семенюк, А. Д. Урсул підпорядковують розвиток концепції загальнонаукових форм і засобів пізнання задумові розкрити категорії сучасної науки як систему цілісності, показати їх «саморух», що детермінується як внутрішньонауковими, так і соціально-практичними чинниками. З цього погляду в книзі розглядаються методологічні і соціологічні пи-

тання аналізу категорій: сутність НТР і особливості розвитку науки, посилення інтегративних тенденцій у науковому пізнанні, основні напрями, чинники і засоби інтеграції наукового знання тощо.

У розкритті змісту поняття «категорія» і в розумінні категоріальності понять авторами монографії виходять з того, що категорії функціонують не лише у філософії, але й у спеціально-науковому знанні, вони є найбільш загальними поняттями, без яких та чи та сфера пізнання дійсності не може розвинутися як особлива наукова дисципліна. Відповідно до цього критерієм категоріальності наукових понять визнається детермінована потребами суспільної практики необхідність їх використання для розвитку наукового знання, фундаментальності їхньої логіко-гносеологічної і методологічної ролі в пізнанні, що пов'язана з досить високим рівнем узагальнення в них властивостей та відношень дійсності (с. 88). Це розуміння статусу категоріальності проводиться в рецензованій праці всебічно обґрунтовано і логічно послідовно.

У монографії розглядаються, насамперед, категоріальний апарат філософії, його особливий статус у системі категорій науки. На нашу думку, цілком виправданим є те, що аналіз методологічних функцій і категорій філософії пов'язується зі специфікою філософського знання. З погляду В. С. Готта, Е. П. Семенюка і А. Д. Урсула остання зумовлена тим, що філософія, по-перше, вивчає всезагальні закони і фундаментальні характеристики буття і мислення, матерії, свідомості та їх відношення (с. 64), по-друге, осмислює дійсність крізь призму суб'єкт-об'єктних відношень (с. 66—67). Виходячи з цієї специфіки вони розкривають головні риси філософських категорій, їхню роль у пізнанні і практиці.

Цікавими (хоча, спірними в деяких моментах) є міркування з приводу співвідношення онтології, логіки і теорії пізнання в марксистсько-ленінській філософії. Від розв'язання цього питання, як справедливо зазначають автори, залежить визначення методологічних функцій основних категорій матеріалістичної діалектики і їхнього місця серед інших філософських категорій.

Розглядаючи категорії конкретних наук — природничих, суспільних і гуманітарних, — автори підкреслюють їх принципову відмінність від всезагальних понять філософії, аналізують поглиблення диференціації і спеціалізації мови сучасного конкретно-наукового пізнання, розвиток і розгалуження його категоріального апарату. За умов науково-технічної революції ці процеси набувають інтенсивнішого характеру, як і протилежна тенденція — прогресуюча інтеграція наукового знання.

Головна увага в праці приділена розгляді загальнонаукових категорій, на думку авторів, — якісно нового типу понять науки. Практика наукового пізнання показує недостатність традиційного дихотомічного поділу категорій науки на філософ-

* Готт В. С., Семенюк Е. П., Урсул А. Д. Категории современной науки (Становление и развитие). — М.: Мысль. 1984. — 268 с.

ські та нефілософські, спеціально-наукові: такі поняття, як «система», «елемент», «структура», «функція», «інформація», «модель», «імовірність», «визначеність», «невизначеність», «симетрія», «асиметрія» тощо, за своїм змістом і функціями виходять за рамки цього поділу, становлять третій (проміжний, перехідний) тип наукових категорій. В. С. Готт, Е. П. Семенюк і А. Д. Урсул обґрунтовують правомірність вживання терміна «загальнонаукова категорія» для позначення цього класу понять. Разом з тим підкреслюється, що значення цього терміна відрізняється від поширеного тлумачення загальнонауковості традиційних засобів філософії, логіки, математики. Конституючи своєрідне розширення самого поняття загальнонауковості, автори показують виникнення нових відтінків розуміння і співіснування різних його значень в методологічній літературі. Запропонований підхід до тлумачення загальнонаукових категорій є, на наш погляд, конструктивним, стимулює подальший аналіз поняття загальнонауковості, визначення його змісту, методологічних і логіко-гносеологічних функцій у пізнанні.

У рецензованій книжці досить докладно розглянуто питання, яке стосується суперечності становлення і розвитку загальнонаукових категорій, їхнього зв'язку з іншими пізнавальними формами і засобами такого ж статусу (тобто з загальнонауковими поняттями, проблемами, підходами до пізнання дійсності, методами дослідження, напрямками пошуку та ін.), методологічна специфіка цього нового типу теоретичних конструктів науки, його роль у теоретизації «традиційних» галузей знання, а також у формуванні нових наукових дисциплін. Все це дозволяє повніше і глибше зрозуміти особливості загальнонаукових категорій, їх функції і значення в сучасній науці.

Принциповий характер має положення про те, що загальнонаукові категорії своєрідно поєднують у собі особливості конкретно-наукових і філософських категорій, утворюючи проміжний щодо них тип. Власне кажучи, насамперед визначається їхня методологічна специфіка (поряд з вибористанням у науці), можливість їх застосування в будь-якій сфері пізнання. Треба зазначити, що таке розуміння при-

роди і сутності сучасних загальнонаукових засобів пізнання, як і загальнонауковості) поділяється багатьма дослідниками.

Заключний розділ книги присвячений аналізові системного характеру категоріального апарату сучасної науки, розкриттю найбільш істотних аспектів цієї системності. Автори пропонують ієрархію типів категорій науки, яка будується відповідно до чотирьох рівнів (і видів) знання — спеціально-наукового, регіонального, загальнонаукового і філософського. Розкриваючи співвідношення між першими на основі визначення місця і ролі загальнонаукових категорій серед інших, дослідники показують принципову можливість переростання категорій одних типів (підсистем) — в категорії інших типів. Цей висновок, як і положення про відкритість системи категорій науки, має важливе методологічне значення для правильної постановки і розв'язання їх загальнонаукового статусу.

З цього погляду більшу увагу в монографії варто було приділити соціокультурним аспектам формування категорій науки. На цей бік справи, звичайно, звертається увага, але немає його спеціального аналізу, що певною мірою змушує розуміння «механізмів» входження спеціальнонаукових понять до більш широких мовних контекстів науки. Звернення до культурно-історичних норм наукового мислення сприяло б, на наш погляд, й адекватнішому розумінню становлення і розвитку наукових категорій, їхнього зв'язку з практикою, зокрема в умовах НТР.

Книга В. С. Готта, Е. П. Семенюка і А. Д. Урсула — помітний крок уперед у розробці актуальної і важливої методологічної проблеми. Категорії сучасної науки активно вивчаються не лише філософами, але й представниками інших наукових дисциплін, і зрозуміло, що ця праця зацікавить учених різних профіль. Вона стане у нагоді також всім тим, кого цікавлять методологічні проблеми і перспективи розвитку сучасної науки. На нашу думку, тираж її мав би бути значно більшим, тому, можливо, варто подумати про її перевидання, звичайно, з урахуванням зауважень і побажань.

В. П. МЕЛЬНИК, М. Ф. ТАРАСЕНКО

ПРИЧИННІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

Розробка категоріального інструментарію марксистсько-ленінської філософії становить актуальне завдання дальшого розвитку теорії матеріалістичної діалектики, заporуку її зв'язку з даними всього комплексу природничонаукових і суспільних дисциплін. Особливе значення має висвітлення методологічних і світоглядних аспектів філософських універсалій, розгляду їх

не як готових результатів вже проробленої мислительної роботи, а як своєрідних проблем, які виникали перед людством протягом його історичного розвитку і розв'язання яких відбувається щоразу за нових соціально-культурних умов. Окреслений підхід до дослідження філософських категорій реалізується в рецензованій монографії чехословацького дослідника

И. Цоуфала «Причина як суперечність і метод»*.

Проблема причинності, підкреслює автор у вступі, здавна привертає увагу філософів, природознавців, істориків культури. Жодна філософська система не обійшла своєю увагою цю категорію, так само як і жодна справді наукова теорія не може ігнорувати принцип причинності — незалежно від того, визначається чи ні він її творцями. Отже, уявлення про причинність існують на всіх рівнях людської свідомості — донуковому, масовому (буденному) та науковому, філософському. І тому теоретико-узагальнюючий аналіз проблеми причинності, підкреслює автор, неможливий поза розглядом її у широкому соціально-історичному та матеріально-практичному контексті, поза її зв'язком з фундаментальними цінностями людського буття. Досліджуючи зв'язок понять «всесвіт—людина—причина», И. Цоуфал зазначає, що своїм об'єктивним положенням у світі людина включена до загального ходу розвитку природного та соціального універсуму, що вона завдяки своїй діяльності, творчій переробці дійсності наочно спростовує ідеалістично-теологічний догмат про надлюдську природу креативних сил. Але цей емпірично очевидний факт, що має вікову історію, напевно, саме завдяки своїй масовидності і буденності не брався до уваги протягом віків високочченими теоретиками-філософами, яким було зручно апелювати в поясненні причин явищ до позалюдських сил, оскільки така «модель» пояснення відповідала панівному ідеалістично-релігійному умонастрою. Лише з виходом на арену світової історії пролетаріату як головної сили в поваленні капіталістичного суспільства сама соціальна реальність поставила перед теоретичною свідомістю проблему відшукування «земного» коріння причинності. Інакше кажучи, зауважує автор, лише наукове, діалектико-матеріалістичне розуміння практики як творчої переробки природної та соціальної реальності, суспільних відносин та суб'єкта практики, виступило запорукою дійсного осмислення корінних питань про сенс (причину) буття, природу сущого, пізнаваність світу, хаотичність чи впорядкованість його та ін. (с. 15—16).

Проблема причинності завдяки цьому позбулася вузьких рамок свого розгляду, що замикались здебільшого межами телеологічних та механістично-матеріалістичних принципів, здобула широку перспективу свого дослідження в контексті інших понять, категорій та принципів матеріалістичної діалектики, таких як простір і час, абстрактне і конкретне, якість і кількість, матерія і свідомість та ін.

Наріжним постулатом діалектико-матеріалістичного вчення про причинність є визнання нестворюваності світу, розуміння сущого як *causa sui*. Тому в своєму генезісі дійсно наукове уявлення про причинність нерозривно поєднане з матеріалістичною лінією у філософії, з вищою формою матеріалізму — діалектичним матеріалізмом.

З цим органічно пов'язане визнання «причиною всього існуючого, що виникає, розвивається та зникає...», причиною всіх змін» єдності та боротьби протилежностей (с. 42). Автор послідовно застосовує три закони діалектики до розкриття сутності причини: закон єдності і боротьби протилежностей, визначає зміст причинного відношення, закон взаємопереходу якості і кількості — форму його здійснення, а закон заперечення заперечення — тенденцію його розвитку в напрямі до нового відношення, нової системи причинних взаємодій. За такого підходу, на думку автора, досягається розгляд принципу причинності крізь призму єдності діалектики, логіки та теорії пізнання; осягнення причинності внаслідок застосування до неї законів діалектики поглиблюється до розуміння субстанції; водночас цей рух є рухом від абстрактного знання до знання конкретного, що збігається з розкриттям об'єктивної істини. Принцип причинності, вихідним в розумінні якого є вчення про причину як діалектичну суперечність, розгортається в систему каузальних взаємодій. Дослідженню цього присвячена друга частина рецензованої монографії.

Тут увага автора сконцентрована на генезисі поясненні людною навколишнього світу, які суттєвим чином варіюються залежно від розуміння його як хаотичного або впорядкованого цілого. Ще давньогрецькою філософією започаткований поділ сущого на людинорозмірний «космос», де панують доцільні відношення причини та наслідку, і протиставлюваний йому хаос природних стихій, де безглуздо шукати якусь доцільність та порядок (с. 81—82). Суть дальшого розвитку поясненні впорядкованості світу людини, вважає автор, залежала від розуміння природи самого порядку. Триваллий час модель пояснення природних взаємодій будувалась за аналогією елементарного акту людської діяльності, де людина вступала активним носієм, причиною заподіяних змін. Це дістало своє відображення в різних концепціях антропоморфізму, телеологізму, яким (ремінісценція з давньогрецьким «хаосом») протистояли волюнтаристські та індетерміністські уявлення. Потрібен був тривалий розвиток людського пізнання і практики для з'ясування та визнання у об'єкта людської діяльності своєї, незалежної від суб'єкта, закономірності, властивої лише йому зв'язку причини та наслідку. Це утворило передумову природничонаукового стилю мислення і заснованого на ньому типу наукового пояснення, крайнім вираженням якого є детермінізм Лапласа (с. 93).

Дальший розвиток учення про причинність відбувався у напрямі пошуків узгодження, гармонізації двох рядів причинних відношень — людського та природного. На цьому шляху виникли ідеалістичні концепції напередвстановленої гармонії, різні версії дуалізму та релігійного телеологізму. Взагалі кажучи, дуалістичними були всі (ідеалістичні та матеріалістичні) концепції причинності та — відповідно — наукового пояснення, що виходили з обмежено-метафізичних передумов. Лише в діалектико-мате-

* *Coufal J. Příklad ako protirečenie a metoda.* — Bratislava: Pravda, 1982. — 226 s.

ріалістичній філософії досягається справжній монізм, узгодження двох сторін суцього — природи та людини — на основі діяльності, практики. Наукові пояснення монізму дістають необхідну повноту і багатосторонність, виступаючи надійними опорами освоєння світу людиною (с. 106). Отже, в основі розуміння причинності як методу перебуває діалектико-матеріалістичний принцип монізму. Лише на його основі такі категорії, як порядок та хаос, річ та відношення, зв'язок і відособленість, необхідність і випадковість та ін. здобувають цілісність функціонування; застосування однієї категорії неодмінно приводить до застосування інших. Категорія причини за такого підходу існує у різноманітних категоріальних сполученнях з єдиним центром — відношенням «причина — наслідок».

Водночас автор повною мірою усвідомлює, що назване відношення — лише мала частка всесвітнього зв'язку, лише ланка у ланцюгу розвитку матерії (В. І. Ленін). Тільки за умови доведення названого відношення до розгляду взаємодії (в зв'язку з чим автор спеціально розглядає категорію взаємодії) причинність виявляє свою дійсну сутність: наслідок стає причиною, а причина — наслідком. Але це не становить безулітного кружляння і у взаємодії виділяються провідні й похідні відношення, внутрішні і зовнішні суперечності, сторони, процеси. Причинність як суперечність тим самим розкривається на новому, вищому ступені свого розгляду.

Позитивною рисою рецензованого дослідження є те, що, розглядаючи відношення взаємодії, автор висвітлює його у широкому контексті соціально-практичних та культурно-історичних зв'язків, в його

гуманістичній спрямованості. Весь спектр категорій причинності тлумачиться тут з погляду історичної спадкоємності, складної діалектики традиції та сучасності, освоєння і творення культури. Взагалі, категорія взаємодії розкриває свій гуманістичний зміст у контексті сучасної епохи, коли в процесі практичного творення предметного світу людського життя немовби сплаваються воедино всі три часові модуси суцього.

Зрозуміло, що не всі питання, які стосуються названої теми, дістали своє висвітлення в монографії. Потребують чіткішого викладу деякі проблеми, зокрема зв'язок відношення «причина — наслідок» з категорією часу. Уявляється, що погляд, згідно з яким «причина і наслідок можуть слідувати одне за одним, можуть перебувати в різних часових відрізках або існувати одночасно» (с. 124), непридатний для аналізу цього відношення в логіці, де проблема часу знята, а стосується, скоріше, безпосередньо-буттєвих вимірів його існування. Більшої чіткості треба побажати авторові у висвітленні питання про причинну зумовленість нової якості. Гадаємо, для розгляду цього питання потрібно залучити детермінацію можливостями, категорії імовірності та статистичні закономірності.

Загалом же автор від першої до останньої сторінки праці зберігає полемічний пафос, поєднуючи розгляд складних теоретичних питань з популярною формою викладу їх змісту та способу розв'язання. Монографія Й. Цоуфала становить помітний внесок у розробку однієї з фундаментальних проблем діалектико-матеріалістичної філософії.

В. О. ЗВІГЛЯНИЧ, В. Є. РОГАЛЬ

З ДОСВІДУ РОБОТИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ СЕМІНАРІВ

Поняття методології наукового пізнання в сучасних умовах набули неабиякої ваги і значущості. Нові форми зв'язку науки з виробництвом потребують чіткого усвідомлення напрямів впровадження теоретичних розробок у практику. Методологічного осмислення потребують також дані конкретно-наукових дисциплін. І тут важливу роль відіграє, як підкреслював К. У. Черненко, «світоглядна чіткість... методологічна дисципліна думки»¹ дослідника. У зв'язку з чим підвищуються роль методологічних семінарів і значення науково-обґрунтованого управління їх роботою. Його здійснюють ради, створені при президія академії наук СРСР і союзних республік.

¹ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 33.

Центральна рада методологічних семінарів при Президії АН УРСР координує роботу в галузі вдосконалення форм і методів наукового пізнання понад 200 тис. наукових працівників, спеціалістів різного профілю, викладачів вузів.

На Україні діє більше як 1650 методологічних семінарів, координованих Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР. Деякі результати їх праці дістали узагальнення у збірнику, адресованому керівникам і учасникам методологічних семінарів науково-дослідних інститутів, вузів і творчих організацій*.

Відповідно до поставлених завдань у структурі книги дістали своє відображення як загальні для всіх методологічних семінарів теоретичні проблеми, так і специфіч-

* *Актуальные методологические вопросы современной науки. (В помощь методологическим семинарам).*— Киев: Политиздат Украины, 1983.— 176 с.

ні, що зачіпають інтереси інститутських семінарів біологічного профілю та методологічних семінарів інститутів Секції суспільних наук АН УРСР. У праці аналізується і узагальнюється досвід роботи Будинку політичної освіти Київських міськкому і обкому Компартії України, партійних організацій Києва щодо планування і здійснення спільного керівництва методологічним навчанням. Цьому присвячена стаття «Деякі проблеми організації і підвищення ефективності роботи методологічних семінарів» (С. В. Коробков). Евристичні функції марксистсько-ленінського світогляду в розвитку біологічних досліджень висвітлюються у праці Ю. Д. Холодкова і Н. В. Кивенко. Досвід обговорення важливих проблем теорії культури на методологічному семінарі Інституту філософії поданий у розділі «Філософсько-світоглядні проблеми культури». Прикінцевий розділ збірника, підготовлений М. М. Кисельовим, присвячений критичному аналізу буржуазних концепцій з питань охорони і раціонального використання природного середовища.

Авторам удалась форма узагальнення досвіду здійсненої роботи — з аналізу її результатів логічно випливають загальні й окремі завдання підвищення ефективності методологічного навчання. У змістовному плані збірник має те достоїнство, що значна частина його матеріалу концентрується навколо однієї з основних методологічних проблем — співвідношення теорії і практики в науковому пізнанні і — як одного з її аспектів — взаємозв'язку теоретичного й емпіричного. Це дозволяє зосередити увагу на проблемах, що становлять спільний інтерес як для філософів, так і для представників природничих, технічних і конкретних суспільних наук.

У статті В. І. Шинкарука і О. М. Кравченка аналізуються загальний стан методологічного навчання в республіці, світоглядно-ідеологічна, науково-методологічна, ідейно-виховна функції методологічних семінарів, актуальні проблеми організації і підвищення результативності цієї специфічної форми політичного навчання. «Основне в діяльності методологічних семінарів, — пишуть вони, — органічне поєднання філософсько-світоглядного, ідейно-політичного і спеціально-наукового підходу до корінних проблем сучасної науки, до підготовки і виховання наукових кадрів» (с. 16). Виходячи з цього, автори акцентують увагу на необхідності диференційованого підходу до навчання наукових і викладацьких кадрів.

М. В. Попович у статті «Логіко-методологічні аспекти співвідношення теоретичного і емпіричного» висвітлює методологічну значущість принципу спостережуваності для розв'язання цієї проблеми, розкриває гносеологічні причини, які зумовлюють провідну роль цього принципу в осмисленні наукових проблем. «Принцип спостережуваності говорить, скоріше, про пріоритет теорії над експериментом, — відзначає автор. — Сама теорія висуває перед експериментом завдання, яке в разі його розв'язання викличе теоретичні відкриття. Саме теорія формує умови ототожнення станів, вчить,

що вважати тим самим. По суті вона відкриває нове розуміння світу. Наскільки ж теорія правильна, може розв'язати лише практика, зокрема, практика експерименту і спостереження» (с. 48).

Проблема єдності теорії і практики ставиться в сучасних умовах на перший план ідеологічної боротьби. Марксистсько-ленінський підхід до цієї проблеми визначає політику КПРС у галузі науки і розробки перспективних планів соціально-економічного, політичного і духовного розвитку радянського суспільства. На це справедливо звертається увага у статті В. Г. Табачковського і В. О. Звіглянича «Принцип єдності теорії і практики в розвитку наукового пізнання». Автори вказують, що відношення «теорія—практика» є похідним від більш загального відношення «суспільне буття—суспільна свідомість», розкривають не тільки гносеологічну, а й світоглядну основу цієї проблеми, її культурно-історичний і соціально-практичний зміст. Заслуговує на увагу думка про те, що співвідношення теорії і практики провизнує зміст кожної з цих протилежностей, про те, як практика, роблячи безпосередній вплив на людське пізнання, водночас — через духовну культуру відповідної епохи, розгалужену структуру світогляду, — впливає на нього опосередковано. «Практика, — відзначається в статті, — розуміється не тільки як протилежність теорії, але і як основоположний принцип розгляду усіх науково-теоретичних проблем крізь призму їх гуманістичного змісту, дозволяє здійснити зв'язок теоретичного пізнання зі всією різноманітністю способів освоєння людиною світу, розкрити природу пізнання як феномена культури, довести будь-яке окреме гносеологічне питання до його зв'язку зі світоглядними і соціально-культурними основами людського буття» (с. 70—71).

Значна увага в рецензованій праці приділена проблемі методологічного осмислення даних конкретно-наукових дисциплін, зокрема питанням, які виникають у зв'язку з побудовою теоретичної біології. Н. П. Деленчук у статті «Про деякі особливості співвідношення емпіричного і теоретичного в біології» вважає, що в теоретизації біології повинні знайти своє місце і теоретичні методи точних наук, зокрема фізики і кібернетики. Відзначаючи «принципову, фундаментальну складність об'єктів біології» (с. 90), в тому числі «складну картину взаємодії» (с. 85) екологічних явищ, автор звертає увагу на реальну можливість створення теоретичних методів, що синтезують класи різних об'єктів за деякими загальними властивостями. Можливість використання таких методів у біології та інших окремих галузях природознавства «визначається рівнем їх загальності, абстрактності, який, як пише автор, не повинен перевищувати рівень аналітичності емпіричних даних» (с. 89).

Спеціальний розділ рецензованої праці присвячено розгляду досвіду роботи методологічних семінарів в наукових установах АН УРСР. Цей розділ містить тези доповідей, прочитаних на методологічних семінарах з проблем теорії культури, що від-

булися в Інституті філософії АН УРСР. Дискусія, що розгорнулася при обговоренні названої теми, привернула увагу дослідників до необхідності філософського аналізу культури в співвідношенні її з поняттями «технологія», «знання», «пізнання», «практика», «особа» та ін., що дозволяє характеризувати культуру як міру олюднення природи і природного в самій людині. З цього боку культура подавалася в аспекті з'ясування умов формування творчої сутності людини як основного змісту і мети культурно-історичного процесу. «З диалектико-матеріалістичних позицій культура,— сказав у своєму виступі В. І. Шинкарук,— розглядається як єдність багатоманітності всіх історично вироблених форм людської діяльності, які забезпечують становлення і розвиток людської особи. Ті ж форми праці, взяті з погляду ступенів історичного розвитку людини, є формами культури (с. 123—124). Такий підхід до висвітлення культури і культурно-історичного процесу загалом дозволяє пов'язати конкретно-історичну діяльність суспільної людини, культуру і природу в єдиний світ соціально-культурної предметності і водночас оберігає від того, щоб природну гармонію природи «перевірити» тільки «алгеброю» промисловості. Щоб «людську сутність» цієї гармонії можна було виявити у сфері практики, зазначає В. І. Шинкарук, «потрібно гармонізувати виробництво до ступеня, сумірного з єдиним і цільним характером взаємозв'язку природних процесів; у свою чергу «закономірною умовою виконання цього завдання виступає ступінь гармонійності суспільних відносин, у рамках яких функціонує дана технологія (с. 122).

На семінарі був даний аналіз культури як способу світовідношення (О. І. Яценко), як універсально-предметної характеристики людської практики в єдності її матеріально-перетворюючої і смислотворючої функцій (М. Ф. Тарасенко), загального способу буття людини й субстанції людськості (В. С. Горький), неутілітарної цінності результату людської праці (О. О. Шморгу) та ін. Відповідно формування світогляду в системі культури висвітлювалось як процес становлення світу особи за допомогою актуалізації, розпредмечування існуючого соціально-культурного рівня (Л. В. Никонорова). Проблеми категоріального осмислення культури — його соціо-

культурна детермінація, способи категоризації культури, цінності й смислу явищ культури, типологія історичних типів культури, проблема її розуміння — аналізувалися В. О. Звігянничем, Є. І. Андросом, Є. К. Бистрицьким, В. А. Малаховим, В. П. Загороднюком, Н. Б. Вяткіною.

Вважаємо, що матеріали цього семінару зацікавлять суспільствознавців, які стежать за дискусією з проблем культури.

Специфіка збірника значною мірою визначена аудиторією, для якої він призначений. А ця обставина у свою чергу поставила перед його авторами вимоги методологічного і, якщо можна сказати, — жанрового характеру. З одного боку, в такому збірнику будь-яка спрощеність філософських ідей не тільки не бажана, а й не припустима, з другого — збірник і повинен відрізнитися від спеціально-філософських видань саме своєю доступністю і творчачими науками, і її «споживачам». Про цю особливість методологічного навчання треба постійно пам'ятати. Цей момент має важливе значення тому, що саме тут визначається ефективність методологічного інструментарію. Характерно, що авторам загалом удалося знайти «золоту» середину. Щоправда, ці пошуки іноді хитаються у них то в бік популяризування, що спрощує суть методологічних проблем, то в бік такої теоретизування, яке не пояснює, а іноді ускладнює їх розуміння. Це стосується, наприклад, невдало обраного матеріалу для цитування щодо показу переваги теорії над емпірією (с. 56, 85). Не завжди дотримуються рівномірність викладу матеріалу в різних статтях як за ідейно-теоретичними, так і стилістичними ознаками. Слід було б уникнути повторів і загальних місць.

Загалом рецензована монографія є вдалим виданням такого роду. У ній підбиті певні підсумки роботи методологічних семінарів в нашій республіці, а також визначено цілу низку проблемних питань, що підлягають обговоренню. Періодичне ознайомлення філософської та наукової громадськості з досвідом роботи методологічних семінарів було б, на нашу думку, корисним для представників з усіх галузей наукового пізнання, для дальшого підвищення рівня ідейно-теоретичного узагальнення даних наукового пошуку.

І. П. ГОЛОВАХА, Б. О. ЧЕЧНЄВ

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ЕСТЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ

З'ясування взаємодії естетичної свідомості та художньої культури належить до актуальних проблем дальшого розвитку духовного життя зрілого соціалістичного суспільства. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось: «Усі ми бачимо, як

у міру зростання культурного рівня народу посилюється вплив мистецтва на умн людей. Тим самим зростають і можливості його активного втручання в суспільне життя. А отже, величезною мірою збільшується відповідальність діячів мистецтва

за те, щоб могутня зброя, яка є в їх руках, служила справі народу, справі комунізму»¹.

Рецензована колективна монографія* є логічним продовженням і розвитком досліджень, певні наслідки яких були опубліковані раніше².

Відзначимо, що проблема взаємодії естетичної свідомості та художньої культури розвинутого соціалістичного суспільства ще повною мірою не стала у нашій естетичній літературі предметом спеціального аналізу. Авторам монографії вдалося, з одного боку, по-новому розглянути зростаючу роль соціалістичної культури як засобу активного утвердження норм і принципів комуністичної свідомості у життєдіяльності радянських людей, а з другого — дослідити, як поглиблення взаємозалежності естетичної свідомості та художньої культури в умовах зрілого соціалізму відображується у зміцненні марксистсько-ленінської ідеологічної основи культурної діяльності радянських людей.

Суспільна свідомість і культура в духовному житті суспільства; естетична діяльність і структура естетичної свідомості; естетична свідомість у контексті людської цілісності; функціонування світоглядного змісту мистецтва у системі художньої культури; прогностична активність художньої свідомості; естетичний смак і художня культура; художнє життя розвинутого соціалістичного суспільства; культурно-історична наступність у художньому житті соціалістичного суспільства; видова диференціація як феномен культури; самодіяльна художня творчість у системі соціалістичної духовної культури — ось основні проблеми, яким присвячена монографія.

Автори будують свої теоретичні міркування та висновки на вивіреному методологічному фундаменті, послідовно керуючись настановами основоположників марксизму-ленінізму, широко використовуючи матеріали партійних з'їздів, пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України, партійних постанов з ідеологічних питань.

Однією з позитивних рис монографії є послідовно проведена лінія на узагальнення практичного досвіду культурного будівництва і розвитку естетичної свідомості в Радянському Союзі, інших соціалістичних країнах. При цьому автори керуються принципом єдності логічного та історичного, залучають великий статистичний матеріал, а

також дані конкретних соціологічних досліджень.

Автори доводять єдність гносеологічного і соціологічного підходів до складних і суперечливих явищ духовної культури, розглядають естетичну свідомість і художню культуру під кутом зору людської діяльності. Це дає їм можливість простежити, як залежність різних феноменів суспільної свідомості від суспільного буття, так і її зворотний вплив на характер і розвиток матеріальних суспільних відносин у процесі вдосконалення зрілого соціалістичного суспільства.

Констатуючи дискусійний характер деяких недостатньо розроблених теоретичних питань, дослідники разом з тим беруть активну участь в їх обговоренні, пропонують власну думку.

З інтересом читаються сторінки, присвячені критиці різноманітних модифікацій сучасної буржуазної естетичної теорії. Як правило, ця критика має аргументований і переконливий характер. Автори виходять з того, що творчі функції соціалістичної художньої культури невіддільні від її критичного спрямування проти поширюваних буржуазним мистецтвом ворожих нашому суспільству поглядів, настроїв і смаків. Властива соціалістичному мистецтву нетерпимість до всього потворного і низького робить творці соціалістичного реалізму гострою зброєю у боротьбі проти споківницької психології, егоїзму, міщанства, тушедства — всього того, що заважає формуванню всебічно розвиненої людини у нашому суспільстві. Тому серйозним завданням естетичної науки автори справедливо вважають цілеспрямоване формування ставлення до художньої діяльності не як до замкнутої у самій собі мети, а як до могутнього засобу універсального і гармонійного розвитку творчих сил і здібностей особи, зняття комуністичного виховання радянських людей.

Загальна позитивна оцінка рецензованої монографії не виключає й певних критичних зауважень. Так, у багатьох розділах автори раз у раз звертаються до висвітлення ролі соціалістичної культури у піднесенні матеріальних і духовних потреб радянських людей, але роблять це досить побіжно. Відомо, що формування розумних потреб (зокрема й естетичних) має велике значення в складному і багатогранному процесі комуністичного виховання — отже, цьому питанню доцільно було б приділити більше місця і в монографії, скажімо, присвятивши йому окремий розділ.

На наш погляд, не всі положення книги можна сприйняти беззастережно. Зокрема, розділ III починається з нагадування про теоретичні дискусії в естетичній науці наприкінці 50-х та в 60-ті роки з приводу специфіки естетичного. «...Така спрямованість, — читаємо на с. 47, — як відомо, зумовлювалась завданнями подолання крайностей гносеологізму в розумінні мистецтва та естетичного відношення в цілому». Наступна сторінка містить продовження цієї думки: «Але нині ідею специфічності естетичного відношення, його незвідності до відношення гносеологічного та ін. можна

¹ Пленум Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 року. Стенографічний звіт. — К., 1983, с. 119.

* Эстетическое сознание и духовная культура. Проблемы взаимодействия. / Отв. ред. В. И. Мазепа. — Киев, Наук. думка, 1983. — 280 с.

² Див.: Мазепа В. И. Эстетическое наследие В. И. Ленина и современные проблемы художественной культуры. — Киев, 1980. — 164 с.; Эстетична свідомість і мистецтво соціалістичного реалізму. — К.: Наук. думка, 1981. — 190 с.; Художня культура і суспільний прогрес. / Упорядник Н. О. Яранцева. — К.: Мистецтво, 1983. — 158 с.

вважати такою, що вже утвердилася у суспільній свідомості». З цією думкою важко погодитися. По-перше, спрямованість дискусій 50—60-х років зумовлювалася не «завданнями подолання крайностей гносеологізму», а, навпаки, необхідністю критики тих авторів, які намагалися знайти специфіку мистецтва у відриві від його пізнавальної суї, протиставити естетику — гносеології, а мистецтво — пізнанню. Пошлюмося на тогочасне свідчення академіка Тодора Павлова: «Специфіка мистецтва, відірвана абсолютно й метафізично від того, що є спільним між мистецтвом і наукою, тобто від суспільного характеру й значення всякого пізнання, перестає бути специфікою. Водночас мистецтво перестає бути мистецтвом, як тільки перетворюється на суто індивідуальні, одиничні переживання, емоції, прагнення та ін., які не мають ніякого об'єктивно пізнавального й соціально-дійового значення. Ніколи не треба забувати, що коли ми шукатимемо специфіку художнього методу на шляху його протиставлення пізнанню, ми ніколи не доберемося до визначення дійсної специфіки мистецтва й художнього методу»³. Інакше, ніж автори розглядуваної монографії, оцінює згадану ситуацію і академік А. Г. Єгоров. Говорячи про наявність в тогочасній естетичній науці нерозроблених і нез'ясованих проблем, він, зокрема, зазначає, що останніми роками виявились і деякі помилкові тенденції, з яких особливо небезпечні, на його погляд, спроби під знаком неправильно зрозумілої специфіки мистецтва забути його соціальну природу, відірвати вивчення специфіки мистецтва від загальних закономірностей пізнання й суспільного розвитку. Дальший хід подій у розвитку радянської естетичної науки повністю довів, що спроби відшукати специфіку мистецтва за допомогою протиставлення його пізнанню аж ніяк не призводять до позитивних наслідків.

Що ж до ідеї, яка нині «вже утвердилася у суспільній свідомості», то ставлення сучасної марксистської естетичної думки до цієї проблеми точніше викладається на інших сторінках розглядуваної монографії. Так, на с. 103 читаємо: «Питання про гносеологічну природу мистецтва є по суті загальнометодологічним, оскільки зачіпає кінець кінцем розкриття суттєвих закономірностей і основоположних принципів художнього освоєння світу». На наш погляд, це правильне зауваження можна розглядати як спростування або принаймні уточнення наведеної вище думки про «крайності гносеологізму» та про «ідею, що утвердилася».

У монографії неодноразово використовується категорія «випереджаюче відображення» (мається на увазі здатність відображення передбачати майбутнє). Крім того, один з підрозділів розділу V, присвяченого прогностичній активності художньої свідомості, названо: «Передумови ви-

переджаючого відображення дійсності у мистецтві». Як відомо, ця категорія, зазначена з психології та фізіології вищої нервової діяльності, широко вживається нині й у філософській літературі. Користуючись нагодою, висловимо деякі міркування з цього приводу. На наш погляд, ця категорія не витримує критики з ряду причин. Передусім будь-яке відображення — звісно, якщо воно адекватне відображенню, — дає можливість передбачення, оскільки відображення не тільки відображує явище, а й дозволяє заглибитися у його суть, розкрити певні закономірності розвитку, що діють не тільки в сучасних умовах, але й в майбутньому. Саме на цьому ґрунтуються усі визначні наукові і художні передбачення. Отже, додавання до категорії відображення ознаки «випереджаюче» має тавтологічний характер. По-друге, згадане поняття хибує і з боку методологічного. Адже одна з принципів засад філософського матеріалізму полягає в тому, що об'єкт відображення може існувати і без відображення, але відображення без відображуваного існувати не може. Це — той випадок, коли термінологія переростає в методологію: категорія «випереджаюче відображення», незалежно від бажання її прихильників, вносить, на наш погляд, плутанину у розв'язання основного питання філософії, оскільки сприяє виникненню уявлення, начебто свідомість (відображення) може «випереджати» матерію (відображуване), бути первинним щодо неї.

В монографії подібуються штучно ускладнені мовні конструкції, які потребують спеціального розшифрування, на зразок такої (цитуюмо мовою оригіналу): «Упреждающее проектирование способствует сосредоточенности внимания художника на поисковой доминанте, избирательности его творческих действий. При этом весьма значима роль панорамной антиципации, которая предполагает предварительное видение целостной структуры произведения, а не только отдельных компонентов идеальной проективной модели» (с. 105). Якщо до цього додати, що на цій самій сторінці подібуємо ще й «способность к антиципации», «актуализацию действия антиципации», «антиципаторное представление», «духовную антиципацию», «антиципаторный процесс», «антиципирующий эффект», а наступна сторінка «збагачує» читача такими конструкціями, як «антиципирование будущего произведения», «антиципаторная открытость», «петля антиципации», «антиципаторные реакции и представления», — то закономірно виникає питання: неже такі вправи, на думку авторів, прикрашають їхню працю?

Загалом, рецензована колективна праця цікава за змістом і за формою викладу. Здійснене в ній дослідження взаємодії естетичної свідомості й художньої культури свідчить про перспективність такого напрямку вивчення закономірностей духовного життя суспільства.

³ *Проблеми естетики*: Сб. статей.— М., 1958, с. 25—26.

ПИТАННЯ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ ФІЛОСОФІЇ

Кількість теоретичних і науково-методичних досліджень з питань проблемного навчання філософії зростає з кожним роком. У нашій республіці одним з ініціаторів вивчення цих питань є кафедра філософії ІПК при Київському університеті. На основі спецкурсу, що тут розроблено і вперше читається, видано спеціальну брошуру, адресовану викладачам*.

Автор виходить з таких теоретико-методологічних засад: творчим є лише діалектичне мислення, що виявляє і розв'язує суперечності; проблемні методи спонукають творчо мислити; у логіці проблемної побудови курсу має відтворюватись логіка історії наукового дослідження; навчальний процес повинен мати пошуковий, дослідницький характер.

У висвітленні системи методів навчання особливий наголос робиться на методику викладання і проблемне вивчення матеріалу студентами (частково-пошуковий і дослідницький методи). Ці методи розглядаються як співвідносні і взаємозумовлені, при цьому методи викладання, як показує досвід, кінець кінцем визначають «методику» засвоєння знань. У монографії це положення виступає вихідним принципом аналізу проблемних методів викладання і вивчення філософії; йому присвячено два центральних розділи. Проблемне викладання (автор розуміє його насамперед як метод вираження логіки проблемної побудови курсу лекцій), по-перше, спрямоване на розкриття його змісту, пізнання проблем, по-друге, є формою навчального процесу.

В. В. Гончаренко з'ясовує зміст і співвідношення понять «навчальна проблема», «провідна ідея», «проблемне питання», визначає головну і побічну функції проблемного методу тощо. Методична майстерність педагога, як слушно зауважується в книзі, повинна націлювати студента на активний пошук відповідей на головні питання курсу.

Особливий інтерес для викладачів становить розділ «Методи проблемно-пошукового засвоєння студентами філософського знання». Тут поряд з теоретичними питаннями викладені методичні поради щодо активізації навчання на лекціях, семінарських заняттях, колоквіумі, під час самостійної роботи студентів, показано, яке місце посідають у процесі навчання проблемні ситуації, що являють собою різні їх форми. Переконливими є положення про виховну роль продуктивних методів навчання, про те, що їх доцільно застосовувати, пов'язуючи матеріал з сучасністю, з актуальними питаннями суспільного життя, профілем вузу.

* Гончаренко В. В. Методи проблемного обучения марксистско-ленинской философии в вузе.— Киев: Вища школа, 1982.—43 с.

Заключний розділ підводить до висновку, що проблемні методи навчання не слід протиставляти традиційним, а, навпаки, доцільно оптимально поєднувати з останніми. Відмітною особливістю позиції автора є, на нашу думку, прагнення подолати однобічність уявлення про проблемне навчання, зорієнтувати викладачів на органічне поєднання різних його аспектів, на активніше застосування прогресивних методів навчання, підвищення методичної майстерності викладача.

Своєрідним продовженням змісту цієї праці є ще одна книжка, виконана під керівництвом доцентів В. В. Гончаренко і Т. Я. Старченко**.

Цінність цього посібника полягає насамперед, у тому, що в ньому робиться досить вдала спроба розглянути практичний аспект проблемного викладання, тимчасом як більшість інших публікацій з цього питання в основному орієнтована на теоретичне дослідження суті і змісту цього різновиду навчання. Головну увагу автори приділяють проблемному читанню лекцій — провідної форми навчального процесу в сучасному вузі. Вони дають різні за змістом і структурою варіанти науково-методичних рекомендацій викладачам з усіх тем курсу діалектичного матеріалізму, що в теоретичному плані цілком оправдано.

В рекомендаціях до теми «Виникнення марксистської філософії і основні етапи її розвитку», автором якої є професор А. І. Пашук, містяться не просто перелік проблемних питань, а й чітке формулювання основної проблеми і поетапне послідовне розкриття її в тематичних питаннях.

У такій же чітко вираженій проблемній формі даються рекомендації до теми «Матерія і основні форми її існування» (професор Злотіна М. Л. і доцент Лисий В. П.). Особливістю цього розділу є намагання встановити тісний зв'язок лекційного курсу з семінарськими заняттями і самостійним вивченням студентами першоджерел. У розділі «Критика сучасної буржуазної філософії» (автор — доцент В. В. Кондзьолка) в проблемній формі дається характеристика основних напрямків сучасної буржуазної філософії.

Обидві праці, які є узагальненням значного педагогічного досвіду, можуть надати велику практичну допомогу викладачам у впровадженні проблемних методів навчання.

В. О. БОЙКО, В. А. ТОВСТОЛУГ

** Методические рекомендации по проблемному преподаванию диалектического материализма. (Для преподавателей).— Львов, 1983.—95 с.

Наші автори

- БУХАЛОВ**
Юрій Федорович — доктор філософських наук, професор Харківського держуніверситету
- ВОЄВОДИН**
Олексій Петрович — кандидат філософських наук, старший викладач Ворошиловградського педінституту
- ГОЛОВАХА**
Євген Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЖУЛІНСЬКА**
Емілія Вячеславівна — аспірантка Інституту філософії АН СРСР
- ІЛЮШИН**
Володимир Олексійович — кандидат філософських наук, доцент Ворошиловградського педінституту
- КЛИМКО**
Михайло Степанович — кандидат історичних наук, доцент Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті
- КИСЕЛЬОВ**
Микола Миколайович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КОГАН**
Лев Наумович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теорії наукового комунізму і соціології Уральського держуніверситету
- КОШАРНИЙ**
Степан Олексійович — науковий редактор журналу «Філософська думка»
- НЕМ'ЯТИЙ**
Василь Миколайович — доктор філософських наук, професор, керівник проблемної групи історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС
- ОМЕЛЬЧЕНКО**
Олександр Феодосійович — головний спеціаліст УкрНДІпросільгоспу
- ПЕТРОВА**
Олена Миколаївна — кандидат філософських наук, старший викладач Уральського держуніверситету
- СТУКАЛО**
Сергій Миколайович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ТАРАСЕНКО**
Микола Феодосійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЛОВИЧ, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. І. ДАНИЛЕНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. П. ІВАНОВ, В. І. КУЦЕНКО, Б. О. ЛОВОВИК, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, В. М. НІЧИК, О. С. ОНИЩЕНКО, В. С. ПАЗЕНОК, М. О. ПАРНЮК, Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар), М. В. ПОПОВИЧ, Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора), В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.

Телефони: 29 38 78, 29 48 55.

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор Л. М. Крайченко

Коректор З. І. Соколинська

Здано до набору 05.11.81. Підп. до друку 21.12.81. БФ 05802. Формат 70×108/16. Вис. друк. Уч. друк. арк. 112. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 1332. Тираж 1200 пр. Зам. 0-131.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 1, январь — февраль, 1985. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19